

Передплатний індекс
60134

ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

№ 2 (22), 2023

№ 2 (22), 2023

**ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»**

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

№ 2(22)

Київ 2023

**THE STATE INSTITUTION
“INSTITUTE OF WORLD HISTORY
OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE”**

PROBLEMS OF WORLD HISTORY

SCIENTIFIC JOURNAL

№ 2(22)

KYIV 2023

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 21441-11241Р від 04.08.2015 р.

Журнал включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») з історичних наук (спеціальність 032. Історія та археологія) відповідно до Наказу МОН України від 09.02.2021, № 157 (додаток 4)

*Рекомендовано до друку Вченою радою Державної установи
«Інститут всесвітньої історії НАН України» (протокол № 5 від 1 червня 2023 р.)*

Науковий журнал покликаний ознайомлювати широке коло читачів, а саме науковців, педагогів, студентів, громадсько-політичних діячів та усіх, хто цікавиться всесвітньою історією і новітніми науковими дослідженнями у цій галузі.

Редакційна колегія

Кудряченко А.І., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України (ДУ «ІВІ НАН України»)
(головний редактор)
Ткаченко В.М., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України (ДУ «ІВІ НАН України»)
(заступник головного редактора)
Лакішук Д.М., канд. іст. наук, с.н.с. (ДУ «ІВІ НАН України») (відповідальний секретар)
Віднянський С.В., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України (Інститут історії України НАН України)
Городня Н.Д., д-р іст. наук, доц. (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)
Зернецька О.В., д-р політ. наук, проф. (ДУ «ІВІ НАН України»)
Казакевич Г.М., д-р іст. наук, доц. (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)
Каколевські І., д-р іст. наук, проф. (Центр історичних досліджень Польської академії наук у Берліні, ФРН)
Карнер Ш., д-р іст. наук, проф. (Інститут досліджень наслідків війни, м. Грац, Австрія)
Мартинюк А.Ю., д-р іст. наук, проф. (Інститут історії України НАН України)
Потехін О.В., д-р іст. наук (Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка)
Руссев Н.Д., д-р іст. наук, проф. (Тараклійський державний університет імені Григорія Цамблака, Молдова)
Солошенко В.В., канд. іст. наук, доц. (ДУ «ІВІ НАН України»)
Срібняк І.В., д-р іст. наук, проф. (Київський університет імені Бориса Грінченка)
Толстов С.В., канд. іст. наук, доц. (ДУ «ІВІ НАН України»)

Рецензенти:

Рубель В.А. д-р іст. наук, проф. (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)
Шевчук О.В. д-р політ. наук, проф. (Чорноморський національний університет імені Петра Могили)

Автори статей несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей.

Тексти подаються в авторській редакції.

Передрук можливий у разі посилання на автора і видання.

Адреса редакційної колегії:

01054, Київ, вул. Леонтовича, 5, Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»
Тел.: (044) 235-44-99, e-mail: pwh_journal@ukr.net
Засновник та видавець: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»
Заснований 2015 р. Періодичність наукового видання до 4 разів на рік

© Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Certificate of state registration KB № 21441-11241P of 04.08.2015

The journal is included in the List of scientific professional publications of Ukraine (category “B”) in historical sciences (specialty 032. History and archeology) in accordance with the Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine from 09.02.2021, № 157 (Appendix 4)

*Recommended by Academic Council of the State Institution
“Institute of World History of the NAS of Ukraine” (Protocol № 5 of June 1, 2023)*

Scientific journal aims to introduce the latest research in the field of history to a wide range of readers, such as teachers, students, researchers, civic and political leaders and all those interested in the history.

Editorial board

Kudryachenko A., Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”) (Editor in Chief)
Tkachenko V., Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”) (Deputy Editor in Chief)
Lakishyk D., Ph.D. in History, Senior Research Fellow (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”) (Executive secretary)
Vidnyanskyy S., Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine (Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine)
Gorodnia N., Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Taras Shevchenko National University of Kyiv)
Zernetska O., Doctor of Political Sciences, Professor (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”)
Kazakevych G., Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Taras Shevchenko National University of Kyiv)
Kąkolewski L., Doctor of Historical Sciences, Professor (The Centre for Historical Studies in Berlin of the Polish Academy of Sciences in Berlin, Germany)
Karner S., Doctor of Historical Sciences, Professor (Ludwig Boltzmann Institute for the Research of Consequences of War, Graz, Austria)
Martynov A., Doctor of Historical Sciences, Professor (Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine)
Potekhin O., Doctor of Historical Sciences (Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko)
Rushev N., (Grigoriy Tsamblak Taraclia State University, Moldova)
Soloshenko V., Ph.D. in History, Associate Professor (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”)
Sribnyak I., Doctor of Historical Sciences, Professor (Borys Grinchenko Kyiv University)
Tolstov S., Ph.D. in History, Associate Professor (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”)

Reviewers:

Rubel V., Doctor of Historical Sciences, Professor (Taras Shevchenko National University of Kyiv)
Shevchuk O., Doctor of Political Sciences, Professor (Black Sea National University named after Petro Mohyla)

Authors are responsible for the selection, accuracy of facts, quotations, proper names, place names and other information. The texts are submitted in author's edition. Reprint is possible with reference to the author and publication.

Editorial address:

01054, Kyiv, 5, Leontovycha str., The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”
Phone: (044) 235-44-99, e-mail: pwh_journal@ukr.net
Founder and Publisher: The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”
Founded in 2015. Frequency publication 4 times a year.

© The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Льїн В.В. Індивід і соціум в контексті «колективної пам'яті» Моріса Гальбакса	7
---	---

НОВА ІСТОРІЯ

Таран Л.В. Французька революція кінця XVIII століття в історіографії останньої третини XIX – початку XXI ст.	16
Чирук С.В. Кількісний та персональний склад шведських переселенців з Естляндії до Південної України в 1781-1782 рр.	30
Chalyi Andrii “The Clash of Theoretizations”: the Case of the Ottoman Empire in the XVIII th century	43
Фалько С.А. Особливості та наслідки воєнної модернізації на Балканах 1856–1914 рр.: порівняльний аналіз	59

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

Отрош М.І. Історія виникнення і сучасний стан грузино-абхазького конфлікту	93
Зелінський А.Л. Ліванська республіка у 2005-2023 рр.: здобутки Кедрової революції та спадщина сирійської окупації (частина II)	114
Пошедін О.І. Політика Австралії у сфері оборони на початку XXI ст.	137
Фесенко М.В. Ресурсна конкуренція між провідними державами на початку XXI ст.	152

КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПРОЦЕС

Шоповал Ю.І. Іван Лисяк-Рудницький про соборність України	182
--	-----

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	196
------------------------------------	-----

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В ЖУРНАЛІ	198
---	-----

CONTENTS

THEORY AND METHODOLOGY OF WORLD HISTORY

<i>Ilin V.</i> The Individual and Society in the Concept of “Collective Memory” by Maurice Halbwachs	7
--	---

MODERN HISTORY

<i>Taran L.</i> The French Revolution of the End of the XVIII Century in the Historiography of the Last Third of the XIX – the Beginning of the XXI Century ...	16
<i>Chyruk S.</i> Population Size and Personal Composition of Swedish Migrants from Estland to Southern Ukraine in 1781–1782	30
<i>Chalyi Andrii</i> “The Clash of Theoretizations”: the Case of the Ottoman Empire in the XVIII th Century	43
<i>Falko S.</i> Features and Consequences of Military Modernization in the Balkans 1856–1914: a Comparative Analysis	59

CONTEMPORARY HISTORY

<i>Otrosh M.</i> The History of the Emergence and Current State of the Georgian-Abkhazian Conflict	93
<i>Zelinskyi A.</i> The Republic of Lebanon during 2005-2023: the Achievements of Cedar Revolution and a Heritage of the Syrian Occupation (Part II)	114
<i>Poshedin O.</i> Australia’s Defence Policy at the Beginning of the XXI Century	137
<i>Fesenko M.</i> Resource Competition between the Leading States at the Beginning of the XXI Century	152

CULTURAL AND CIVILIZATIONAL PROCESS

<i>Shapoval Yu.</i> Ivan Lysiak-Rudnytsky on the Unity (Sobornist) of Ukraine	182
---	-----

CONTRIBUTORS	196
--------------------	-----

REQUIREMENTS FOR REGISTRATION OF ARTICLES TO PUBLISH IN THE JOURNAL	198
---	-----

ТЕОРІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

УДК 930.1.2.

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2023-22-1>

Ільїн В.В.

<https://orcid.org/0000-0003-0503-8545>

ІНДИВІД І СОЦІУМ В КОНТЕКСТІ «КОЛЕКТИВНОЇ ПАМ'ЯТІ» МОРІСА ГАЛЬБВАКСА

У статті аналізується проблема колективної пам'яті, невід'ємної складової сучасних memory studies. Пам'ять, зазначає автор, є способом конструювання людьми свого минулого, яке належить історії. Запропоноване на початку минулого століття французьким істориком і соціологом Морісом Гальбваксом поняття «колективна пам'ять» відкрило перспективу подолання абсолютизації психологізму в історичних дослідженнях, а також визначає науковий смисл значення колективної історичної травми. Аналізуються ідеї французького ученого про наявність пам'яті в усній традиції і методах аналізу форм усної комунікації. Показано значення використання поняття «рамки», яка є комплексом просторово-часових і соціальних уявлень, опосередкованих місцем, формою, ім'ям, міркуванням, мовою. В даному контексті основна думка вченого полягає в твердженні, що спогади про минуле обумовлені соціальними рамками. У статті здійснено акцент на мінливості і трансформації соціальних рамок в зв'язку з входженням людини у багато груп. Пам'ять групи є пам'яттю людей, які живуть тепер і можуть обговорювати спогади про своє минуле. Розгляд в якості прикладу християнства показав, як поступово спільна пам'ять групи віруючих, що співпадала з колективною пам'яттю суспільства в цілому, повністю трансформувалася під впливом все нових і нових соціальних викликів. В контексті колективної пам'яті розглядається роль традиції в історичному процесі. У статті підкреслюється, що суспільство здатне продуктивно діяти при умові опори його інститутів на колективні уявлення і колективну пам'ять..

Ключові слова: колективна пам'ять; культура; історія; соціальна рамка; традиція; група.

Минуле людства, його досягнення і втрати нікуди не зникають, а завжди залишаються з нами завдяки пам'яті. Вона складає невід'ємну частину нашого життя, хоча сама по собі не є ні частиною нашого розуму, ні тіла.

Сучасна людина може краще уявити пам'ять як документальний фільм, в якому пережиті нею події раннього дитинства або вчорашнього дня зафіксовані з різним рівнем детальності і достовірності. Людина, зазвичай, звикла довіряти своїй пам'яті, хоча вона часто не відтворює належним чином минулих подій. Разом з тим саме поняття «пам'ять» є частиною історичного пізнання. Нині публікації на теми, об'єднані терміном «пам'ять», складають значну кількість робіт, кількість яких постійно збільшується. Для означення дослідницького поля пам'яті набуло поширення поняття memory studies, яке набуло статусу самостійної дисципліни. В її контексті і вивчається поняття пам'ять в різних контекстах.

В українських дослідженнях, пов'язаних з проблематикою пам'яті, існує цілий спектр означень, за допомогою яких пропонуються різні варіанти вивчення даної проблеми: соціальна пам'ять, колективна пам'ять, культурна пам'ять, національна пам'ять, історична пам'ять тощо. Проте жодне з них не дає належного висвітлення проблеми «пам'яті» в зв'язку із дотриманням ними певної теоретичної традиції і методів аналізу. З нашої точки зору, доцільно зосередити увагу на колективній пам'яті, що дозволить відрізнити область колективних уявлень про минуле від «пам'яті взагалі», яка є об'єктом вивчення психологів, практиків різних мнемотехнік тощо, тому в ній таке розмежування потрібне.

Схожість між різними дисциплінами, які досліджують проблему пам'яті, до якої б області знання вони не належали, полягає в різноманітності та невизначеності тлумачень даного феномену. Так, Мері Каррутерс, професор літератури Нью-Йоркського університету, показує, що в Середні віки під пам'яттю розуміли те, що ми нині назвали б уявленням або творчістю [1]. В епоху Відродження в деяких філософських системах того часу пам'ять розглядалася як магічний метод розкриття таємничої гармонії земної і трансцендентної сфер. Кількість понять і визначень, пов'язаних з пам'яттю в науках як природничих, так і гуманітарних, нараховує сотні. Канадський психолог і нейрофізіолог Ендель Тулвінг, який спеціалізується на дослідженнях пам'яті, в 2007 р. склав список з 256 типів пам'яті, включивши до нього і створені істориками поняття культурної пам'яті, політичної пам'яті, архівної пам'яті і т.д. [2].

При всій великій кількості соціальних і гуманітарних досліджень, автори яких працюють з поняттям «пам'ять», розуміючи при цьому зовсім різні речі, можна виявити дещо спільне. Насамперед те, що пам'ять – це спосіб конструювання людьми свого минулого. З одного боку, вона може вивчатися як пам'ять-свідчення людей, що пережили певний досвід. З іншого боку, це поняття використовується для вивчення репрезентацій минулого і його конструювання через медіа-пам'ять – книги, фільми, монументи, фестивалі, церемонії тощо.

На початку ХХ ст. французький соціолог Моріс Хальбвакс, до ідей якого багато хто із сучасних вчених зводять інтелектуальну генеалогію *memory studies*, вперше запропонував поняття «колективна пам'ять». Щоправда один із засновників «Анналів» Марк Блок вказував, що це поняття метафоричне, і тому немає смислу. В самому собі воно містить допущення, що колектив володіє пам'яттю подібно тому, як нею володіє окрема людина.

В критиці Блока є своя доля істини: поняття пам'ять дійсно метафоричне, а тому володіє всіма достоїнствами і недоліками, властивими для метафор. З одного боку, воно збуджує уяву, дозволяє дати назву багатоманітності складно співмірних, а іноді і не так просто «вловимих» процесів. Тим самим дає дослідникам нові предмети пізнання або нові інструменти для роботи зі

старими. З іншого боку будь-яка метафора нічим не обмежена у виробництві смислів. Озброївшись нею, можна вивчати практично що завгодно, а на кожну критику відповідати, що автор використовує те чи інше поняття або проблему метафорично.

Метафоричність запропонованого поняття *memory studies* створює особливе поле напруги, оскільки містить в собі спокусу психологією і психологізмом. Американський історик, спеціаліст з пам'яті про Голокост в післявоєнній Європі Вульф Канстайнер, виступаючи з методологічною критикою *memory studies*, наполягав на необхідності розділяти різні типи «соціальної пам'яті»: автобіографічної пам'яті, з одного боку, і колективної пам'яті, з іншого. «Із-за відсутності такого розрізнення багато дослідників колективної пам'яті, – зазначав він, – здійснюють спокусливу але потенційно смертельну методологічну помилку, сприймати і концептуалізувати колективну пам'ять в термінах психології і емоціональної динаміки індивідуального спогаду» [3, р. 185].

Проведення аналогій між індивідуальною пам'яттю як властивістю людської психіки, і пам'яттю колективною здатне завести дослідників на нетривкий ґрунт: перехід від «колективної пам'яті» до «колективної психіки» здійснюється досить легко, але його результати завжди сумнівні. Найбільш яскравий приклад – це поняття колективної історичної травми, ще більш мінливе і метафоричне, а тому найбільш дискусійне.

Американський соціолог Джеффри Александер пише, що все ХХ ст. люди «постійно використовують мову травми, пояснюючи, що відбулося не лише з ними самими, але і з колективами, до яких вони належать». І продовжує: «Актори описують себе в категоріях травми, коли оточення індивіда або спільнот раптово змінюється непередбачуваним або небажаним чином» [4, р. 2].

Александер виділяє дві основні моделі розуміння травми: «просвітницьку» і «психоаналітичну». Перша описує травму як вид раціональної відповіді на раптові зміни на особистому або соціальному рівні. Травматичні події усвідомлюються акторами, які закономірно реагують на них схожим чином: політичні скандали приводять до обурення, військові втрати – до безвихідності, природні катастрофи – до паніки, техногенні – до фобій і т.д. Відповіддю на травму будуть спроби змінити обставини, які до неї привели [4]. Пам'ять про негативно пережитий досвід буде впливати на дії в майбутньому.

Прикладом такого підходу може слугувати робота Артура Ніла «Національна травма і колективна пам'ять», в якій він аналізує травматичні події американської історії (громадянська війна, Велика депресія, Друга світова війна) в якості тригерів радикальних змін, які відбуваються на короткому відрізку часу. Артура Ніла цікавить природа травматичних людей, які в його аналізі «подібні виверженню вулкана і здатні потрясати основи соціального світу людей, які їх переживають» [5, р. 17-18].

Здійснюючи вибір на користь того чи іншого підходу, важливо пам'ятати, що чим далі дослідження відходить від вивчення пам'яті-свідчення та вивчення різних форм колективної пам'яті, тим більша небезпека перенести пояснення, які пропонуються спеціалістами по індивідуальній пам'яті, в сферу колективних уявлень про минуле. В зв'язку з чим Канстайнер писав: «Хоча колективна пам'ять не має органічної основи і не існує в буквальному сенсі, хоча вона і включає індивідуальну агентність, поняття “колективна пам'ять” не просто метафора. Колективна пам'ять витікає з розділеної комунікації про значення минулого, закріпленого в життєвому світі індивідів, які беруть участь в суспільному житті відповідного колективу» [3, р. 185].

Серйозний внесок в дослідження колективної пам'яті здійснив французький історик і соціолог Моріс Гальббакс, член першої редколегії «Анналів». Але сам він в поглядах на історичний процес був близький до позитивістської історіографії другої половини ХХ ст. з її тяжінням до великих наративів. З його погляду, історія займається тільки подіями, які відійшли в минуле, втративши живе свідчення свідка. Вона прагне до універсальності й ерудиції, втрачаючи за описами процесів багато деталей, які зберігаються в пам'яті. Пояснюючи бажання Гальббакса розмежувати історію і пам'ять, вчені пояснюють його уявленням про главенство соціології серед гуманітарних дисциплін, звертаючи увагу на його останню книгу «Колективна пам'ять». Звідси історики почали використовувати його теорію в якості основи для своїх власних робіт [6].

Увагу істориків привернули ідеї Гальббакса про наявність пам'яті в усній традиції і методах аналізу форм усної комунікації (Thomson, 1988). Сьогодні в рамках memory studies він відомий як автор поняття «колективна пам'ять», а також першовідкривач політики пам'яті, завдяки книзі «Легендарна топографія Євангелій на Святій Землі, дослідження колективної пам'яті». Це новаторське дослідження про становлення комеморативного проєкта, відоме як «Свята Земля» [7].

Ідеї Гальббакса приходили в суперечність із ствердженою в 20-ті рр. ХХ ст. точкою зору на природу людських спогадів. Тому його текст часто виглядає детальними коментарями до впливової книги Анрі Бергсона «Матерія і пам'ять». Основна теза Бергсона полягала в тому, що минуле повністю залишається в пам'яті людини і тільки особливості функціонування мозку заважають пригадувати в найменших деталях події, свідком яких вона була. Сперечаючись з цим твердженням, Гальббакс писав, що готові образи містяться не в пам'яті, а в суспільстві. «...Існує колективна пам'ять і соціальні рамки пам'яті, інакше індивідуальне мислення здатне до спогадів настільки, наскільки воно поміщено в цих рамках і бере участь в цій пам'яті... Колективні рамки пам'яті не утворюються заднім числом при поєднанні індивідуальних спогадів, але і не є порожніми формами, в яких відкладаються спогади, що приходять ззовні... Вони, навпаки, слугують знаряддям, яким користується колективна

пам'ять для відтворення таких образів минулого, які в даний період згодні з пануючими ідеями даного суспільства» [7, р. 30].

Другим важливим інтелектуальним викликом був для М. Гальбакса психоаналіз Зігмунда Фрейда, який розглядав спогади в якості усвідомлених фрагментів психіки. З його точки зору, індивідуальна пам'ять зберігає все, що коли-небудь відбувалося з людиною. Особлива увага приділялася снам, в яких З. Фрейд бачив фрагменти пам'яті, яка спливає на поверхню з області несвідомого.

Реагуючи на роботи Зігмунда Фрейда, Гальбакс поставив над собою експеримент: впродовж 23 років він спостерігав за своїми снами, а також вивчав досвід інших людей, щоб констатувати: «У сні ми не здатні переживати минуле..., і хоча в наших снах і працюють образи, досить схожі на спогади, але вони потрапляють в ці спогади лише фрагментами, роз'єднані частини реально пережитих нами сцен» [7, р. 67].

Зазначені міркування про природу сновидінь та їх зв'язку з процесами спогадів передують основній тезі М. Гальбакса про залежність пам'яті від соціальних рамок. Сновидіння для нього – «унікальна можливість виміряти, яку відстань відокремлює свідомість, дисциплінована всіма поняттями, що вироблені групою, від свідомості, тимчасово і частково звільненої від такого впливу» [7, р. 87].

Для аналізу соціально обумовленої пам'яті М. Гальбакс використовує поняття «рамка». Більш простим є розуміння рамки як комплексу просторово-часових і соціальних уявлень, опосередкованих мовою, дозволяючи згадувати згідно бажанню основні події минулого. Наводячи приклади, він писав: «Про предмети, бачені під час індивідуальної прогулянки, ми зберігаємо точний спогад лише остільки, оскільки локалізували їх в просторі, визначили їх форму, дали їм ім'я, оскільки вони спонукали нас до якихось спогадів. Адже все це – місце, форма, ім'я, міркування – є знаряддя, завдяки яким знання про минуле підвладне нашому розуму, інакше у нас залишились би лише смутні ремінісценції цього минулого» [7, р. 85].

Заперечуючи існування «чистих» спогадів, М. Гальбакс пише: «Рамка і події тотожні по природі: події є спогади, але й сама рамка складається зі спогадів. Ці два види спогадів відрізняються тим, що другі більш стійкі, завжди помітні для нас, і ми користуємося ними для пригадування і реконструкції перших» [7, р. 136].

Таким чином, основна думка французького вченого полягає в тому, що немає спогадів, не обумовлених соціальними рамками. Кожного разу, звертались до свого минулого, людина дивиться на нього з дня нинішнього і користується орієнтирами, які пропонує йому його соціальна група. Минуле доступне нам не таким, яким воно було, а лише як «реконструкція», правила якої задані днем сьогоднішнім. «Суспільство, – зазначає Гальбакс, – зобов'язує людей час від часу не просто в мисленні відтворювати попередні події свого життя, але також

і ретушувати їх, підчищати і доповнювати, з тим, щоб ми, залишаючись переконаними в точності своїх спогадів, приписували їм приємний вид, якого не мала реальність... В результаті трансформація рамок пам'яті веде за собою зіткнення або трансформацію наших спогадів» [7, р. 151].

Потрібно враховувати, що кожна людина одночасно входить у багато груп, її соціальні рамки постають одночасно рухомими, вони змінюються із-за переміщення точки теперішнього, і є надзвичайно стійкими, якщо група зацікавлена в них і здатна одночасно викликати їх в пам'яті. Для М. Гальбвакса пам'ять групи – це пам'ять людей, які живуть тут і тепер і мають можливість обговорювати своє минуле. Так, сімейна пам'ять існує в рамках приблизно трьох поколінь, в окремих випадках торкаючись більш віддалених періодів минулого цієї групи: «Померлі відступають в минуле, їх імена мало-помалу впадають в забуття – зовсім не тому, що збільшується відрізок часу, що відділяє їх від нас, а тому, що нічого не залишається від групи, в лоні якої вони жили і якій було потрібно називати їх по імені» [7, р. 207]. Рамки сім'ї – один з багатьох можливих варіантів рамок, які обумовлюють збереження спогадів про минуле.

На відміну від сімейної пам'яті, яка легко співставляється з пам'яттю інших груп, пам'ять релігійних общин, – вважає Гальбвакс, – «вважає себе зафіксованою раз і назавжди, і або змушує інших пристосовуватися до панування її уявлень, або систематично ігнорує їх і відносить до нижчого розряду, протиставляючи свою постійність та їх нестабільність» [7, р. 233]. Розглядаючи в якості прикладу християнство, Гальбвакс показав, як поступово спільна пам'ять групи віруючих, що співпадала з колективною пам'яттю суспільства в цілому, розпалася. З неї виокремилася група кліриків, повністю звернена в минуле і зайнята тільки його згадуванням. Однак у них минуле не залишилося в недоторканості, а кожного разу реконструювалося заново, виходячи з потреб теперішнього. Хоча формально ні догматика, ні культ не змінювалися, фактично християнство повністю трансформувалося під впливом все нових і нових викликів. В цьому сенсі пам'ять релігійних груп підлягає тим же законам, як і будь-яка колективна пам'ять – «вона не зберігає, а реконструює минуле за допомогою матеріальних слідів, що залишилися від нього, обрядів, традицій, а також соціально-психологічних даних недавнього минулого» [7, р. 264].

В аналізі релігійної пам'яті М. Гальбвакс звертається до теми виникнення і функціонування традиції. Для нього вона є процесом, завдяки якому індивідуальні спогади інтегруються в структури колективної пам'яті. Саме традиція дозволяє соціальним рамкам пам'яті існувати більше, ніж триває життя окремих людей, які складають соціальну групу. На прикладі релігії вчений показує, що традиція постійно намагається відновити свій зв'язок з минулим, але при цьому підлягає ревізії в інтересах теперішнього. Однак процеси трансформації традиції йдуть повільно і залишаються, зазвичай,

непомітними для сучасників. Тільки історик, розглядаючи традицію на великому часовому періоді, може помітити зміни.

Але не тільки історик, філософ і методолог науки Пол Фейєрабенд. Слідуючи теорії «соціальної стратифікації» Б. Барбера, Р. Дарендорфа, П. Сорокіна, учений ділить суспільство на «малі групи», які виділяються по віковим, професійним, національним, статевим ознакам. Ці групи є носіями своєрідних культур, в основі яких – традиції. В розумінні Фейєрабенда, традиція – складна соціальна система, яка скріплює діяльність і мислення своїх прибічників за допомогою певної сукупності імпліцитних переваг. Такому «жорсткому ядру» відповідає конкретна форма соціальної організації, особливий спосіб діяльності та світогляду як репрезентант інтересів прибічників або учасників традиції. Конкуренція подібних традицій, на думку філософа, і складає основний зміст історичного процесу [8, р. 271].

Звичайно, М. Гальбвакс розглядає проблему в контексті колективної пам'яті. Причому в своїх міркуваннях М. Гальбвакс близький до дюркгеймівської проблематики: суспільство здатне жити лише за умови, що його інститути спираються на сильні колективні уявлення. Природа цих уявлень («соціальних вірувань») завжди подвійна: це колективні традиції або спогади і конвенції, що спираються на потреби теперішнього. Одна з його важливих тез – «немає такої соціальної ідеї, котра не була б одночасно суспільним спогадом» [7, р. 344]. Але при цьому зберігаються лише ті спогади, які суспільство може реконструювати, працюючи над своїми теперішніми соціальними рамками. Наприклад, буржуа як новий соціальний клас спочатку мімікрує, використовуючи цінності аристократії, поступово підмінюючи їх власниками: так, на заміну ідеї військової доблесті приходить ідея компетентності. А та, в свою чергу, змінюється декларацією цінності багатства.

Проблема колективної пам'яті як важливої складової історичного процесу має непересічне значення для ствердження культурної та національної ідентичності народу. Аналіз концепції французького ученого Моріса Гальбвакса показав процес формування пам'яті всередині індивідуальної свідомості людини з різними соціальними групами. Основна теза ученого полягає в ствердженні пам'яті від соціальних рамок, в яких вона перебуває. Всі спогади про минуле обумовлені соціальними рамками сім'ї, професійної або релігійної групи, традиції. Пам'ять групи є пам'ять людей, які живуть тепер і обговорюють своє минуле. Суспільство життєздатне при умові підтримки його інститутів сильними колективними уявленнями.

Список використаних джерел та літератури

1. Carruthers M. *The Book of Memory. A Study of Memory in Medieval Culture*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008. 540 p.
2. Tulving E. Are There 256 Different Kinds of Memory? *The Foundations of Remembering: Essays in Honor of Henry L. Roediger, III* / Ed. by J.S. Nairne. New York: Psychology Press, 2007. P. 39-52.

3. Kansteiner W. Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies. *History and Theory*. 2002. Vol. 41, No. 2. P. 179-197.
4. Alexander J.C. Toward a Theory of Cultural Trauma. *Cultural Trauma and Collective Identity* / by B. Giesen, N. Smelser, P. Sztompka. Oakland: University of California Press, 2004. P. 1-30.
5. Neal A. National Trauma and Collective Memory: Major Events in the American Century. London; New York: Routledge, 1998. 224 p.
6. Schwartz B. Introduction: the Expanding Past. *Qualitative Sociology*. 1996. Vol. 9, No. 3. P. 275-282.
7. Halbwachs M. On Collective Memory. Edited, translated, and with an Introduction by Levis A. Coser. Chicago: University of Chicago Press, 1992. 254 p.
8. Feyerabend P.K. Science in a Free Society. Cambridge: Cambridge University Press, 1978.

References

1. Carruthers, M. (2008). *The Book of Memory. A Study of Memory in Medieval Culture*. Cambridge: Cambridge University Press. [In English].
2. Tulving, E. (2007). Are There 256 Different Kinds of Memory? *The Foundations of Remembering: Essays in Honor of Henry L. Roediger, III* / Ed. by J.S. Nairne. New York: Psychology Press, pp. 39-52. [In English].
3. Kansteiner, W. (2002). Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies. *History and Theory*, Vol. 41, 2, pp. 179-197. [In English].
4. Alexander, J.C. (2004). Toward a Theory of Cultural Trauma. *Cultural Trauma and Collective Identity* / by B. Giesen, N. Smelser, P. Sztompka. Oakland: University of California Press, pp. 1-30. [In English].
5. Neal, A. (1998). *National Trauma and Collective Memory: Major Events in the American Century*. London; New York: Routledge. [In English].
6. Schwartz, B. (1996). Introduction: the Expanding Past. *Qualitative Sociology*, Vol. 9, 3, pp. 275-282. [In English].
7. Halbwachs, M. (1992). On Collective Memory. Edited, translated, and with an Introduction by Levis A. Coser. Chicago: University of Chicago Press. [In English].
8. Feyerabend, P.K. (1978). Science in a Free Society. Cambridge: Cambridge University Press. [In English].

Ilin V. The Individual and Society in the Concept of “Collective Memory” by Maurice Halbwachs.

The issue of collective memory, which is an integral component of modern memory studies, is considered in the paper. Memory, as the author notes, is a way for people to construct their past, which belongs to history. The concept of “collective memory”, proposed by the French historian and sociologist Maurice Halbwachs at the beginning of the last century, opened the prospect of overcoming the absolutization of psychologism in historical research, and also defines the scientific sense of the meaning of collective historical trauma. The ideas of the French scientist regarding the presence of memory in the oral tradition and methods of analyzing forms of oral communication are studied. The sense of using the concept of “frame”, which is a combination of spatio-temporal and social representations mediated by place, form, name, reasoning, and language, is revealed. In this context, the main idea of the scientist is the assertion that memories of the past are determined by social frameworks. The variability and transformation of social frameworks in connection with the entry of a person into many groups is emphasized in the paper. Group memory is the memory of people who live now and can discuss memories of their past. Examining Christianity as an example showed how gradually the collective memory of a group of believers, which coincided with the collective memory of society as a whole, was completely transformed under the influence of new and the latest social challenges. The role of tradition in the historical process is considered in the context

of collective memory. Therefore, the paper suggests that society is able to act productively if its institutions rely on collective ideas and collective memory.

Keywords: *collective memory, culture, history, social framework, tradition, group.*

НОВА ІСТОРІЯ

УДК 94(323.2:44)«XIX-XXI»

<https://doi.org/10.46869/2707-6776-2023-22-2>

Таран Л.В.

ФРАНЦУЗЬКА РЕВОЛЮЦІЯ КІНЦЯ XVIII СТОЛІТТЯ В ІСТОРІОГРАФІЇ ОСТАННЬОЇ ТРЕТИНИ XIX – ПОЧАТКУ XXI СТ.

У статті простежуються методологічні основи вивчення Французької революції кінця XVIII століття та концептуальні зміни в її трактуванні з останньої третини XIX – початку XXI ст.

В останній третині XIX ст. у французькій історичній науці запанував позитивізм, принадами якого були сформульовані О. Контом ще у 30-х роках. Під його впливом історики почали звертатися до вивчення архівів, відроджувалися університети, історична періодика. Вивчення Великої французької революції велося школою А. Олара, який має великі заслуги у розробці її політичної історії.

Російська й українська історіографія цієї революції теж у цей час набувала професіоналізму на засадах позитивізму і прославилася створенням «російсько-української історичної школи» – М.І. Карєєв, І.В. Лучицький, М.М. Ковалевський, Є.В. Тарле. Школа під впливом реалій життя та марксизму зробила значний внесок у розробку аграрного аспекту революції.

З кінця XIX ст. світова історіографія відчула могутній вплив неокантіанства, особливо баденської школи – В. Віндельбанд та Г. Ріккерт. У підсумку це привело у Франції до створення широковідомої школи «Анналів». Вона вважала історичні факти фактами психологічними. Перехід же до вивчення психології маси під час революції був у Франції здійснений істориками соціалістичного напрямку – передусім Ж. Лефевром – послідовником Ж. Жореса.

У статті простежуються концептуальні зміни у трактуванні революції – зміни як у французькій історіографії, так і у російській, українській, радянській. Визначним етапом у формуванні нового концептуального образу революції були її ювілеї – 190, 200-ліття, та світові дискусії з приводу кардинальних її питань.

В статті дається огляд поглядів французьких, американських та російських вчених і робиться невтішний висновок про те, що за останні десятиліття вивчення революції в Україні зійшло нанівець.

Ключові слова: Французька революція кінця XVIII ст., “російсько-українська історична школа”, соціалістична, ліберальна та марксистська історіографія революції, сучасні концепції революції.

Вивчення проблем Французької революції для історіографії XIX – початку XXI ст. було і залишається актуальним, бо вона послужила могутнім прискорювачем переходу від середньовіччя до капіталізму в світовому масштабі. Для багатьох країн і народів світу її історія була частиною їх власного теперішнього, минулого й майбутнього. Досвід вирішення нею ідеологічних, політичних, економічних, релігійних питань – став предметом пильної уваги вчених світу.

У французькій історіографії XIX ст. дослідження проблем революції було однією з центральних проблем нового часу, яка притягувала кращі сили істориків. У процесі її вивчення сформувалися найважливіші методологічні ідеї історичної науки перших двох третин XIX ст.: ідея континуїтету, наступності історичних епох – епохи старого порядку та революційної (А. Токвіль), ідея класів і класової боротьби, яка розглядалася як рушійна сила історичного процесу, ідея революції, як закономірного результату цієї боротьби, її логічного завершення (О. Т'єррі, Ф. Гізо, А. Т'єр, Ф. Мін'є), ідея взаємопов'язаності процесів, що відбувалися на різних суспільних рівнях, розуміння революції, як могутнього соціального вибуху, що був результатом співпадиння невдоволення у верхніх, освічених верствах суспільства з невдоволенням у народі (І. Тен), ідея рішучої ролі народу в революції (Ж. Мішле). Це найважливіші методологічні ідеї історіографії, постійно оновлюючись та одержуючи нове трактування, зберігаються в активі науки й нині.

В останній третині XIX ст. вивчення Французької революції, одержавши новий суспільний імпульс у зв'язку з загостренням боротьби за збереження Третьої республіки, набрало особливої актуальності та перетворилося в окрему галузь історіографії, тісно пов'язану з ім'ям Альфонса Олара. Особливості підходу історика до проблем революції обумовлювалися також загальнонауковими пріоритетами Французької університетської науки цього періоду – пануванням теоретико-методологічних принципів позитивізму. Ідеї позитивізму, викладені його засновником Огюстом Контом у 30-40 рр. XIX ст., виявилися затребуваними французькою історіографією на початку 70-х рр. Приголомшене франко-прусською війною, яка закінчилася поразкою Франції, Паризькою Комуною 1871 р., французьке суспільство і французькі історики шукали шляхи зміцнення Франції, єдності французької нації [12, р. 6; 18, р. 27-38].

З 1 січня 1876 р. у Франції почав виходити історичний журнал «Revue Historique». В його першому номері була вміщена редакційна стаття, в якій викладалися завдання й принципи перебудови історичної науки з тим, щоб вона стала могутнім засобом зміцнення єдності нації. Коротко вони такі: оскільки існує лише досвідне, позитивне знання (О. Конт), необхідно підвищити професіоналізм істориків, відродити французькі університети, перейняти німецький – передовий на той час досвід підготовки істориків методом історичних семінарів, по типу семінарів Л. фон Ранке, формувати історичні школи навколо відомих істориків країни, налагодити широку видавничу роботу, видавати документи, зробити їх основою історичної праці, привести до ладу та відкрити для істориків архіви, розробити суворі правила роботи над джерелами, упорядкувати довідники, каталоги, бібліографію, писати історичні твори неупереджено, абстрагуючись від партійних, релігійних та інших симпатій та антипатій, аби, читаючи їх, кожен француз відчував себе приналежним до однієї нації.

Остання третина XIX – початок XX ст. позначені широким історичним рухом у Франції, пов'язаним із здійсненням цієї програми. Відомий французький історик А. Олар в цей час очолив республіканську школу в історіографії Великої французької революції, з 1886 по 1923 рр. він керував кафедрою історії цієї революції у Сорбоні, з 1887 р. видавав журнал «La Révolution française», з 1888 р. керував Товариством з історії цієї революції. А. Олар, його учні і послідовники розгорнули діяльність з публікації документів щодо історії революції. Результати були вагомими й дозволили підняти вивчення революції на професіональний рівень. На підставі цих публікацій А. Олар писав статті, а у 1901 р. об'єднав частину з них у велику наукову роботу «Histoire politique de la Révolution française Origines et développement de la démocratie et de la république. 1789-1804». (Paris, 1901). Її російський переклад з'явився у 1902 р. В основі цієї праці та інших робіт історика лежала величезна праця джерелознавця.

А. Олар був переконаним республіканцем. Вивчення ним історії першої французької республіки мало на меті захист режиму Третьої республіки від монархістів, клерикалів, націоналістів. Усією спрямованістю своєї діяльності він показав себе прихильником принципів демократії, світських та національних традицій, витоки яких походили від революції 1789 року.

А. Олар створив власну концепцію революції. Визначивши хронологічними рамками революції 1789-1804 рр., він відокремив в ній чотири етапи: конституційна монархія (1789-1792), яку характеризував як «буржуазний порядок, заснований на майновому цензі; демократична республіка (1792-1795), яку він уявляв як час, «коли народ відняв у буржуазії її політичні привілеї»; буржуазна республіка (1795-1799) – час встановлення буржуазного правопорядку; плебеситарна республіка (1799-1804), коли сталося посилення виконавчої влади» [20, с. 34].

Улюбленим героєм А. Олара був Дантон, який хотів діяти згідно розуму, освіченому історією, був демократом, реалістом, «людиною дії й боротьби» [20, с. 516-517].

У розвитку історіографії Франції, Росії й України в останній третині XIX – на початку XX ст. було спільне й особливе. Спільне визначалося історизмом історичної свідомості епохи, односпрямованістю суспільного розвитку вказаних країн, підосновою якого був промисловий переворот, який завершувався у Франції в роки Другої імперії та набирав бурхливих темпів в Росії після скасування кріпацтва у 1861 р. Спільним було прагнення передових сил цих країн створити правову, демократичну, республіканську за формою державу з гарантованими правами особи. Про прогресивний потенціал лібералізму, який містив у «зародку» відображення загальнолюдських інтересів писав Є.Б. Черняк [29, с. 271-276].

Лібералізм був пануючим напрямом політичної та історичної думки Росії та України. Його адепти заперечували революційний спосіб вирішення суспільно-

політичних, економічних, насамперед селянських, питань російського суспільства, покладали надію на державу, як знаряддя відповідних перетворень та намагалися поставити їй на службу досвід Великої французької революції, аби запобігти революції у своїй країні (там само).

Дослідження аграрних та соціальних аспектів французької революції 1789 р., для ліберальної історіографії Росії в останній третині XIX ст. набувало таку ж жагучу актуальність, як для А. Олара та його школи. Російська історична наука в цей період так само, як і французька набувала професіоналізму.

Революційна ситуація 60-х рр. XIX ст. та пов'язаний із нею підйом суспільного руху сприяли демократизації університетів, розширенню історико-філологічних факультетів. Так само, як і у Франції, в Росії збільшилася кількість історичних періодичних видань, активізувалась діяльність наукових товариств, налагоджувалася довідково-бібліографічна справа, зміцнилися наукові контакти істориків всередині країни, а також їхні зв'язки із зарубіжними колегами. Спільним з європейським історичним рухом був твердий намір російських істориків здійснювати історичні дослідження на міцній документальній основі. М.І. Карєєв, І.В. Лучицький, М.М. Ковалевський, Є.В. Тарле – корифеї «російсько-української історичної школи», були піонерами розробки архівних фондів Росії, України, Франції, Англії, Німеччини, Іспанії та інших країн. Російські університети запозичували на Заході методи дослідницької роботи та семінарські методи навчання істориків-дослідників. Розроблені Е. Бернхаймом, Ш.-В. Ланглуа, Ш. Сеньобосом принципи праці над джерелами були загальновизнаними і в середовищі істориків Росії.

Методологічні підходи істориків «російсько-української історичної школи» до Французької революції визначалися теоретико-методологічними ідеями позитивізму. У другій половині XIX ст. під впливом позитивізму розвивалася історіографія не лише Франції, але й Англії, Італії, США, Польщі, Росії, України та в інших країнах.

Однак російський позитивізм відрізнявся від французького. Невирішеність проблем російського суспільства швидше викликала ті методологічні зрушення, які французьку університетську науку охопили пізніше. Серед таких необхідно відмітити наступні: 1) більш ранній і глибший вплив марксизму на російську ліберальну історіографію (у практиці історичного дослідження це виявлялося у вивченні економічних аспектів минулого); 2) більш ранній, ніж на Заході, вплив молодої тоді науки – соціології та використання порівняльно-історичного методу, як інструменту розробки соціологічних понять та категорій; 3) більш слабкий та минучий вплив неокантіанства (мається на увазі його директивна заборона в СРСР після 1929 р.).

Історична наука Росії на Україні у 60-70-х рр. XIX ст. та на початку XX ст. переживала кризу, яку слід розуміти як зміну теоретико-методологічних парадигм [22, с. 165-166; 23, с. 160, 163, 165]. У 60-70-х рр. історіографія

переходила на позиції позитивізму та відчувала вплив соціології, на початку ХХ ст. після першої російської революції вона звернулася до парадигм неокантіанства, це найяскравіше проявилось у творчості О.С. Лаппо-Данилевського [25, с. 44-46].

В. Віндельбандт та Г. Ріккерт були представниками баденської школи неокантіанства. Г. Ріккерт детально розробив принципи неокантіанської гносіології і безумовно є великим вченим другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Із висновків неокантіанського історизму найважливішими є наступні.

Історія як наука не може розвиватися без послуг та взаємодії з філософією історії; філософія видобуває свої істини не умоглядним шляхом, а спираючись на висновки окремих наук; історія повинна з допомогою філософії ставити проблеми пізнання загальних понять, законів, причин. Немає науки про одиничне; в основі класифікації наук лежить не предмет дослідження, а метод дослідження; історичні методи не ідентичні методам наук про природу, вони глибоко специфічні. Ступінь пізнаванності об'єктів науки залежить від суб'єкта, який його пізнає, його поглядів, ерудиції, особистих здібностей тощо.

Пізнання завжди суб'єктивне. Це не відображення дійсності, а її «перетворення», «спрощення», «впідпорядкування». Виступаючи проти позитивістського механістичного тлумачення соціальних процесів, неокантіанці вимагали розуміння суб'єктивного змісту цих процесів, їх відбиття у сфері людської психіки. Видобути таким чином факти історик завжди оцінює з погляду ціннісних орієнтацій своєї епохи, добуває лише відносну істину. Історія переписується, переоцінюється з настанням нових часів [25, с. 46-48; 26]. Принципи неокантіанства були повною мірою сприйняті французькою історіографією ХХ ст. і лежать в основі школи «Анналів», модернізму, постмодернізму.

Становлення істориків «російсько-української історичної школи» припало на 70-ті рр. ХІХ ст., на час кризи «першого позитивізму» [30, с. 242], який плідно долався в їхніх працях, присвячених революції 1789 року, сприйняттям марксистських ідей [19, с. 174].

Загальні умови російської дійсності, невирішеність селянського питання, доля багатомільйонного селянства країни, суперечливість і складність російських реалій примусили «російсько-українську історичну школу» проявити реалізм у підходах до філософських проблем історичного знання, та раніше французької університетської науки відчувати вплив марксизму: з початку розвитку історіографії Французької революції в Росії в центрі уваги був її соціально-економічний аспект.

Першим курс по історії Французької революції в Московському університеті читав В.І. Гер'є. М.І. Карєєв у своїй магістерській дисертації «Крестьяне и крестьянский вопрос во Франции в последней четверти XVIII ст.» (Москва, 1879) вперше підійшов до селянського питання, як головного питання Французької революції, вперше зацікавився еволюцією селянського земельного

наділу, показав складність становища селян у перехідну добу від середньовіччя до нового часу, коли вони зазнавали експлуатації не лише з боку буржуазії села, але й міста. Він прослідкував становище того, що, забігаючи наперед, називав «селянською власністю» в середні віки. Загальновідома висока оцінка, яку дали К. Маркс [15, с. 286-297] і Ф. Енгельс [16, с. 125-129] його праці про французьких селян.

І.В. Лучицький, який привернув до себе увагу вченого світу дослідженнями з історії французьких релігійних війн XVI ст., писав, що вивченням аграрних відносин в країнах Заходу почав займатися під впливом української дійсності. Обраний гласним Золотоношського повітового земства, а потім Полтавського губернського земства, він на практиці зіткнувся з проблемами українського села і впритул підійшов до теми, яка стала центром його наукових інтересів до кінця життя: історії селянства і селянського землеволодіння. З 1882 по 1901 р. він написав 32 статті і документальні публікації з історії України, в основному її аграрної історії. І все ж таки в історію науки І.В. Лучицький увійшов передусім своїми великими працями з історії французьких аграрних відносин, які одержали світове визнання ще за життя історика [25; 26].

М.М. Ковалевський присвятив Французькій революції XVIII ст. чотиритомну книгу «Происхождение современной демократии» (Т. 1-4, Москва, 1895-1897). Глибоко вивчивши передумови і перший етап революції (до 1791 р.), вчений намагався вилучити з французької історії досвід для панівних класів Росії. Зміст його полягав в тому, щоб показати згубність різкого загострення соціальних антагонізмів, як це сталося у Франції і призвело до революції.

В.М. Далін, Б.Г. Вебер першими писали про сильний вплив на російських істориків народницької ідеології, про те, що вони узяли бік народників і з цих позицій підійшли до оцінки французьких аграрних відносин XVIII ст. [5, с. 296].

Впливом народників пояснювалося негативне ставлення М.І. Карєєва, І.В. Лучицького, М.М. Ковалевського до «індустріалістських концепцій», до «перебільшення темпів розвитку капіталізму». Вони доводили, що Франція XVIII ст. була країною некапіталістичною.

З приводу процесів, які йшли у французькому селі напередодні революції, серед істориків «російсько-української школи» йшли дискусії. Їх погляди еволюціонували. Узагальнюючи величезний архівний матеріал, І.В. Лучицький на початку 1890-х рр. констатував неоднорідність перетворень у поземельних відносинах у Західній Європі. У своїх пізніх працях «Крестьянское землевладение во Франции накануне революции (преимущественно в Лимузене)» і «Состояние земледельческих классов во Франции и аграрные реформы 1789-1793 гг.» він справедливо твердив, що в Англії процеси обезземелення селян і звільнення від феодалної залежності йшли паралельно, а у Франції селянська власність збільшувалася ще до революції. У розряд останньої він заносив «цензіву», яку марксистська історіографія розглядає як

власність феодальну, обтяжену численними умовами та повинностями [1, с. 10-11].

Головний опонент І.В. Лучицького – М.М. Ковалевський упав в іншу крайність, перебільшуючи в аграрній історії Франції глибину тих тенденцій, які зближували її з Англією, де після революції XVII ст. переміг лендлордистський шлях розвитку, який супроводжувався обезземеленням селян. М.М. Ковалевський перебільшував ступінь розвиненості буржуазних відносин у французькому сільському господарстві до революції, але при цьому збагатив та деталізував картину обезземелення селян, майнового розшарування села, чого не визнавав І.В. Лучицький [10, с. 162-164, 166, 175, 194-195]. Якісне переосмислення характеру й форм аграрних змін у період раннього нового часу у Франції почалося у 60-ті рр. XX ст., під час полеміки, яка розгорнулася напередодні 190 та 200-літнього ювілеїв Французької революції.

Найвизначніші представники школи «Анналів» – Е. Леруа Ладюрі, Д. Ріше схилиються до тези про майже повну відсутність у Франції XVIII ст. феодалізму. Водночас, як французькі історики-марксисты – А. Собуль, М. Вовель і російські історики А.В. Адо, Ю.М. Афанас'єв, С.Ф. Блуменау певною мірою перебільшують роль феодалізму й недооцінюють капіталістичні та напівкапіталістичні форми виробництва у передреволюційній Франції.

У історіографії радянського періоду вивченню Французької революції було відведено особливе, значне місце. В.А. Дунаєвський виділив три етапи розвитку радянської історіографії революції. Перший етап, на думку вченого, 1917 – початок 40-х рр. XX ст.; другий – початок 40-х – 70-ті рр.; третій починається 80-ми роками [7, с. 217-229].

Характеризуючи перший етап вивчення революції 1789 р., В.А. Дунаєвський підкреслював: «Традиції тут теж грали важливу роль, вивчення французької економіки (села і міста), але також соціально-політичної та ідеологічної боротьби у Франції кінця XVIII ст. мали відправною точкою... традиції “російської школи”» [7, с. 217-229]. Однак, як пише історик, з кінця 20-х років роботи, присвячені цій революції «несли вже відбиток» культу особи Сталіна [7, с. 222].

Перший період вивчення Французької революції кінця XVIII ст. завершився створенням колективної праці «Французская буржуазная революция 1789-1794 гг.» (Під ред. В.П. Волгина, Е.В. Тарле та ін. М, 1941).

В основі праці лежали концепції М.М.Лукіна, який відіграв серйозну роль у становленні радянської наукової школи вивчення революції.

У працях М.М. Лукіна, учня Р.Ю. Віппера, були сформульовані наступні принципові оцінки: періодизація революції (запозичена М.М. Лукіним у Г. Кунова), проведення аналогій між двома революціями – Французькою революцією XVIII ст. та Жовтневою революцією в Росії 1917 р., сформульована концепція яacobинської диктатури, як влади, що спиралася на блок демократичних сил, визначено позитивне ставлення до всіх її заходів у

внутрішній і зовнішній політиці; сформований образ М. Робесп'єра, як великого вождя революції; якобінський терор, оголошений «політичною необхідністю» та мірою, яку енергійно вимагали паризькі секції та народні товариства; Ж. Дантон і жирондисти представлені як політики, які «погано розуміли потреби народних мас», бо поставили на перший план «політичну свободу та рівність»; всебічно оцінені результати революції, а саме термідор – як її поразка [6; 8, с. 66-76, 92-95].

Погляди М.М. Лукіна надовго закріпилися в радянській історіографії революції 1789 р. Вони були розвинені в працях вчених школи М.М. Лукіна, таких видатних спеціалістів, як В.М. Далін, А.З. Манфред і багато інших.

У французькій історіографії з кінця 30-х рр. продовжували свій розвиток три основні лінії – А. Берра (вона привела до створення школи «Анналів», потім модернізму, постмодернізму і пост-постмодернізму).

Другою лінією була лінія Ж. Жореса, який ще у 1900-1904 рр. видавав багатотомну працю «Социалистическая история Французской революции» (Останнє російське видання. Москва, 1977-1983. Томи 1-4). Ж. Жорес без сумніву зазнав впливу марксизму і, згідно аналізу Е. Лабруса, прагнучи відобразити життя в цілому.

Його історія революції «загальна», «повна», «міжнародна», «охоплює перспективу двох століть», «це соціологія революції та контрреволюції». Він хотів написати соціальну історію, зберегти «містичне співвідношення між соціальним світом й своїм натуралістичним й релігійним баченням всесвіту, показати роль особи в історії», хотів, як писав український історик О. Камишан «зняти протиріччя між матеріалізмом та ідеалізмом» [9, с. 11-12].

На початку ХХ ст. під впливом «російсько-української історичної школи» еволюціонували погляди А. Олара. Визнавши недостатність вивчення лише політичного та ідеологічного аспектів минулого, вчений в праці «Французская революция и феодальный режим» (1919) якоюсь мірою наблизився до матеріалістичного пояснення аграрного законодавства і селянських рухів в революційну епоху. Своє звернення до економічних реалій революції А. Олар рішуче пов'язував із впливом на нього «російської історичної школи», соціалізму взагалі і Карла Маркса особливо [21, с. 7-9].

Ідеї Ж. Жореса були підтримані й розвинені в працях його послідовників – соціалістичних істориків – А. Мат'єза (1874-1932), Ж. Лефевра (1874-1959), марксистського історика А. Собуля. Як вважає Е. Хобсбаум «марксистки набагато більше запозичили з республіканської історії революції, ніж внести в неї нового» [27, с. 109].

Під впливом війни 1914 р., інфляцій, дорожнечі, повернення до регламентації А. Мат'єз звернувся до вивчення соціального і економічного аспектів Французької революції. Мат'єз захоплювався якобінським періодом революції, створив культ М. Робесп'єра, ототожнював якобінізм із соціалізмом і більшовизмом [17].

Ж. Лефевр знаходився під впливом Ж. Жореса, Ф. Сан'яка, І.В. Лучицького, нерідко звертався до творів К. Маркса, цінував діяльність А. Берра, був у дружніх стосунках із М. Блоком, симпатизував СРСР, народному фронту, надавав допомогу руху опору в роки Другої світової війни. Ж. Лефевр – автор блискучих праць про селян епохи Французької революції, які були оцінені В.М. Даліним «як величезний внесок в аграрну історію революції, який він зробив слідом за І.В. Лучицьким» [4, с. 134].

А.В. Адо відмітив, що французький історик показав, що революція опинилася у драматичному протиріччі з вимогами передової агрокультури та капіталістичного виробництва і змушений був констатувати «економічно консервативний її характер» [1, с. 10-11]. Ж. Лефевр – особливий історик. В його творчій біографії є віха, яка розділяє традиційне вивчення революції і підходів до історії взагалі з тим напрямом, який поклав початок модернізму. Мова йде про його роботу «La Grande Peur 1789» (Paris, 1932).

Л. Февр назвав книгу Ж. Лефевра «внеском першочергової важливості в історію Революції, наділеною віднині тілесним обрисом». Ж. Лефевр, на думку Л. Февра, зумів пояснити психологічний механізм виходу на сцену Революції несвідомих мас, інертного селянського люду, надав прекрасний приклад вивчення «колективної психології» революційного натовпу [28, с. 414-421]. Зусилля Ж. Лефевра було подовжене французьким марксистським істориком М. Вовелем та радянським істориком А.В. Адо.

В тісному зв'язку з постановкою проблеми ментальності у французькій історіографії безпосередньо критикувалася марксова теорія «базису-надбудови», як такої, що спрощує історичний процес та механізм історичного руху.

Теорія «базису-надбудови» давно викликала сумніви й в радянських дослідників. Про недостатню розробленість вчення про базис і надбудову писав академік С.Д. Сказкін ще у 1943 р. і підкреслював опосередкованість впливу соціально-економічних структур на ідейне життя суспільства..., відмічав, що кожний з елементів ідеології – право, мораль, соціальні вчення, філософські побудови і, нарешті, релігія – мають свою особливу «історію». У ті часи це була «небезпечна тема». Академік писав у шухляду столу [3, с. 155].

В СРСР з початку 1930-х рр. утвердився спрощений, вульгаризований марксизм. З п'яти складових історичної теорії К. Маркса, а це – діалектика, матеріалізм, історизм, системність та об'єктно-суб'єктний підхід до історичних реалій – були відсічені дві останні. В результаті людина перестала бути об'єктом вивчення істориків, а людський фактор виявився зайвим елементом епістемології історії.

З початком «перебудови» в СРСР багато що змінилося, змінилися загальні підходи до історії і до історії Великої французької революції зокрема.

Класична історіографія революції створена у 1930-х рр. радянськими істориками і лівими зарубіжними істориками, зокрема французькими, почала в

СРСР піддаватися критиці ще у 1960-х рр. з боку В.Г. Ревуненкова, який спирався на висновки А. Собуля, В. Маркова, В. Блоса та інших істориків. Його погляди були узагальнені у двох книгах «Очерков по истории Великой Французской революции». (Л-д., 1982 и Л-д., 1983). Американськими, англійськими, французькими істориками класична історіографія революції критикувалася з 1950-х рр. (Р. Палмер, Ж. Годшо та ін.).

Справжня ж ревізія Французької революції була здійснена в 1960-70-ті рр. істориками школи «Анналів». Тоді Е. Леруа Ладюрі «переглянув» американську революцію, М. Ферро переосмислив «більшовицький переворот», Ф. Фюре в роботі «*Révolution française*». (Paris, 1978) переосмислив Французьку революцію.

Сучасна епоха надала можливість і історикам Росії переосмислити свої концепції відповідно світовому рівню розвитку історіографії. Передусім необхідно згадати імена О.Л. Нарочницького, А.В. Адо, Ю.М. Афанас'єва, М.А. Барга, Є.Б. Черняка. М.А. Барг та Є.Б. Черняк поставили питання про необхідність вписати Французьку революцію в контекст перехідної доби від середньовіччя до капіталізму, та з позицій марксизму розробили методику розрахунку характеристик цієї епохи [2].

Були переглянуті і класичні концепції революції 1789 р. У доповіді Є.Б. Черняка «1794 рік: актуальні проблеми дослідження Французької революції» («Французский ежегодник». 1987. Москва, 1989) була відмічена необхідність передусім переосмислити 1794 рік – початок термідору й висловлена думка про те, що «Термідор був формою відмови буржуазії від того, що заважало нормальному капіталістичному розвитку» [29, с. 242]. Вперше було підкреслено значення в цілому уявлень про історію Французької революції для історії СРСР. Французька революція залишалася еталоном для порівняння й оцінки вітчизняної історії. Тому з початку 1930-х рр. її образ доповнився низкою директивних вказівок, які містили офіційну трактовку її історії. Марксистська зарубіжна історіографія також не уникнула їх.

Автор виділяє три тенденції, які впливали на марксистську історіографію соціальних революцій у 30-50-ті рр. і пізніше: прагнення міряти буржуазні революції, зокрема й ранні... мірками революцій пролетарських; абсолютизація самого стану революції як найвищою цінності, навіть після вирішення нею історично можливих завдань..., «абсолютизація прогресивного значення плебейських методів вирішення завдань буржуазної революції» [29, с. 243].

Є.Б. Черняк дійшов висновку, що на кінець 1793 р. революція досягла усього, що було історично можливим в галузі розтрощення феодалізму, перемогла її внутрішніх і зовнішніх ворогів. Він констатував глибоку нечесність терору 1794 року, а також те, що Робесп'єр нічого не міг запропонувати жодному класу Франції після перемоги над інтервентами. Автор критикує мат'єзовський культ М. Робесп'єра, вважає необхідним покінчити з тим становищем, що цей революціонер опинився поза критикою. Є.Б. Черняк

слідом за Ф. Фюре й О. Кошеном вважає несправедливим виставляти «удавано-лівими» лівих термідоріанців, оскільки в їхню програму «входило зведення до можливого мінімуму історично неминучого відкату революції» [29, с. 258-264].

Є.Б.Черняк переглядає традиційно позитивне для марксистських істориків ставлення до виступів народних низів, вважає, що навіть якщо б вони досягли тимчасового успіху у 1794 році це могло б привести лише до негативного результату: до конфлікту з Конвентом, до повного розколу всередині сил, які підтримували... основні завоювання революції [29, с. 269]. Вчений вперше в радянській історіографії позитивно оцінює сутність програми «кантоністів», яка полягала «в установленні нормальної буржуазної влади», вважає самого Дантона втіленням тенденції до створення максимально сприятливих умов для розвитку капіталізму при збереженні можливих при капіталізмі інститутів політичної демократії [29, с. 274].

Загальний висновок вченого є логічним завершення попереднього аналізу відомої формули К. Маркса про революцію як локомотива історії: революції виконували цю роль на тих етапах, коли «дійсно вели суспільство уперед». Французька революція виконувала цю роль до кінця 1793 р. [29, с. 276].

І, нарешті, залишається зробити зауваження методологічного характеру.

Введення Ж. Лефевром такої евристичної категорії, як ментальність, дало можливість історикам змінити кут зору на поведінку соціальної людини, суспільних груп, класів. Введення категорії ментальність збагатило образ Французької революції, дало можливість зв'язати соціальну та економічну історію з історією подій, пояснити, як у діяльності конкретної людини, у засобі надавати нею сенс своїм вчинкам, знаходить конкретне втілення засіб виробництва, перетворюючись – в результаті відображення в його свідомості матеріальних, ідейних та інших факторів – у раціональні та емоціональні настанови поведінки.

Французька революція кінця XVIII ст. є однією з ключових проблем історії нового часу. В світі про неї написана ціла бібліотека. В останні десятиліття в Україні нею, на жаль, ніхто не займається.

Список використаних джерел та літератури

1. Адо А.В. Крестьяне и Великая французская революция. М.: Издательство Московского университета, 1987. 445 с.
2. Барг М.А., Черняк Е.Б. Великие социальные революции XVII-XVIII веков. М.: Наука, 1990. 256 с.
3. Гутнова Е.В. Академик Сергей Данилович Сказкин (1890-1973). Новая и новейшая история. 1993. № 2. С. 145-163.
4. Далин В.М. Историки Франции XIX-XX вв. М.: Наука, 1981. 328 с.
5. Далин В.М. Люди и идеи. М.: Наука, 1970. 396 с.
6. Dounaevski V.A. L'academicien Nikolai Loukine, historien de la révolution française du XVIII sciecle/ Criticastoria. Bolletino A.S.E. Roma, 1992.
7. Dounaevski V.A. L'historiographie soviétique de la Grande révolution française (1789-1799). (Pricipale Etapes) / La storia della storio graphie europe enea sulla rivoluzione francese. Roma, 1991.

8. Дунаевский В.А., Цфасман А.Б. Николай Михайлович Лукин. М.: Наука, 1987. 192 с.
9. Камишан О. Жорес як історик якобінської диктатури. *Україна*. 1923. Ч. 1-2.
10. Ковалевский М.М. Происхождение современной демократии. Москва, 1895. Т.1.
11. Ковальченко И.Д., Шикло А.Е. Кризис русской буржуазной исторической науки в конце XIX – начале XX века (Итоги и задачи изучения). *Вопросы истории*. 1982. № 1. С. 18-35.
12. F.de Conlange De la manière d'écrire histoire en France et en Allemagne. *Questions historiques*. Paris. 1893.
13. Lefebvre G. Les Paysans du Nord pendant la Révolution Française. Lille, 1924.
14. Лучицкая С.И., Таран Л.В. Иван Васильевич Лучицкий – исследователь истории Украины. *Вопросы истории*. 2007. № 3. С. 153-161.
15. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. М.: Госполитиздат, 1960. 908 с. Т. 34.
16. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. М.: Госполитиздат, 1960. Т. 37.
17. Mathiez A. La Révolution Française. Paris, 1922. Рос. переклад; М. – Л-д, 1925. Т. 1-4. Укр. переклад. – Харків. 1931. Т.1-2.
18. Monod G. Du progres les études historiques en France depuis le XVI siècle. *Revue historique*. 1876. Vol.1. № 1.
19. Мягков Г.П. «Русская историческая школа». Методологические и идейно-политические познания. Казань: Из-во Казан. ун-та, 1988. 200 с.
20. Олар А. Политическая история Французской революции. Происхождение и развитие демократии и республики. (1789-1804). Москва, 1902.
21. Олар А. Русское влияние в изучении Французской революции. *Голос минувшего на чужой стороне*. 1926. № 2.
22. Рамазанов С.П. К вопросу о начале кризиса русской буржуазной исторической науки. *Вопросы методологии истории, историографии и источниковедения*. Томск: Издательство Томского университета, 1984.
23. Рамазанов С.П. Кризис буржуазной исторической науки: сущность и периодизация. *Методологические и историографические вопросы исторической науки*. Томск: Издательство Томского университета, 1990.
24. Ревуненков В.Г. К истории споров о Великой французской революции. *Великая французская революция и Россия*. Под ред. А.Л. Нарочницкого, А.В. Адо и др. Москва, 1989.
25. Таран Л.В. Историческая мысль Франции и России (70-е годы XIX– 40-е годы XX века). Киев: Наукова думка, 1994. 200 с.
26. Таран Л.В. Французька, російська та українська історіографія (остання третина XIX–поч. ХХІ ст.). Наукова монографія. Ніжин, 2009; Таран Л.В., Логунова Н.А. Иван Васильевич Лучицкий: историк і час. Наукова монографія. Ніжин, 2015; Таран Л.В. Иван Васильевич Лучицкий (1845-1918). Портреты историков: время и судьбы Т. 2. Всеобщая история. Под ред. Г.Н. Севастьянова и др. Москва – Иерусалим, 2000; Taran L. Еволюція образу Французской революции в историографии XIX-XXI вв. *Księstwo Warszawskie w historii i tradycji napoleonskiej (1807-2007)*. Podred. K. Buchholc-Srogosz. Częstochonia. 2008.
27. Хобсбаум Э. Эхо «Марсельезы». Взгляд на Великую французскую революцию через двести лет. Дойчер И. Незавершенная революция. Россия 1917-1967. М.: Интер-Версо, 1991. 272 с.
28. Февр Л. Бои за историю. М.: Наука, 1991. 629 с.
29. Черняк Е.Б. 1794 год: актуальные проблемы исследования Великой французской революции. *Французский ежегодник 1987*. М.: Наука, 1989.
30. Шкуринов П.С. Позитивизм в России XIX века. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1980. 416 с.

References

1. Ado, A.V. (1987). *Krest'yane i Velikaya frantsuzskaya revolyutsiya*. Moskva: Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta. [In Russian].
2. Barg, M.A., Chernyak, E.B. (1990). *Velikie sotsial'nye revolyutsii XVII-XVIII vekov*. Moskva: Nayka. [In Russian].
3. Gutnova, Ye.V. (1993). Akademik Sergey Danilovich Skazkin (1890-1973). *Novaya i noveyshaya istoriya*, pp. 145-163. [In Russian].
4. Dalin, V.M. (1981). *Istoriki Frantsii XIX-XX vv*. Moskva: Nauka. [In Russian].
5. Dalin, V.M. (1970). *Lyudi i idei*. Moskva: Nauka. [In Russian].
6. Dounaevski V.A. (1992). *L'academicien Nikolai Loukine, historien de la révolution française du XVIII siècle* / Criticastoriae. Bolletino A.S.E. Roma. [In French].
7. Dounaevski V.A. (1991). *L'historiographie soviétique de la Grande révolution française (1789-1799). (Principale Etapes)* / La storia della storiografia europea sulla rivoluzione francese. Roma. [In French].
8. Dynaevsky, V.A., Tsfasman, A.B. (1987). *Nikolay Mikhaylovich Lykin*. Moskva: Nayka. [In Russian].
9. Kamyshan, O. (1923). Zhores yak istoryk yakobins'koyi dyktatury. *Ukrayina*. Ch. 1-2. [In Ukrainian].
10. Kovalevskiy, M.M. (1895). *Proiskhozhdeniye sovremennoy demokratii*. Moskva. [In Russian].
11. Koval'chenko, I.D., Shiklo, A.Ye. (1982). Krizis russkoy burzhuaiznoy istoricheskoy nauki v kontse XIX – nachale XX veka (Itogi i zadachi izucheniya). *Voprosy istorii*, 1, pp. 18-35. [In Russian].
12. Conlange, F. de (1893). De la manière d'écrire histoire en France et en Allemagne. *Questions historiques*. Paris. [In French].
13. Lefebvre, G. (1924). *Les Paysans du Nord pendant la Révolution Française*. Lille. [In French].
14. Luchitskaya, S.I., Taran, L.V. (2007). Ivan Vasil'yevich Luchitskiy – issledovatel' istorii Ukrainy. *Voprosy istorii*, 3, pp. 153-161. [In Russian].
15. Marks, K., Engel's, F. (1960). *Sochineniya*. Moskva: Gospolitizdat. T. 34. [In Russian].
16. Marks, K., Engel's, F. (1960). *Sochineniya*. Moskva: Gospolitizdat. T. 37. [In Russian].
17. Mathiez, A. (1922). *La Révolution Française*. Paris. [In French].
18. Monod, G. (1876). Du progres les études historiques en France depuis le XVI siècle. *Revue historique*, 1, (1). [In French].
19. Myagkov, G.P. (1988). "Russkaya istoricheskaya shkola". *Metodologicheskiye i ideynopoliticheskiye poznaniya*. Kazan': Iz-vo Kazan. un-ta. [In Russian].
20. Olar, A. (1902). *Politicheskaya istoriya Frantsuzskoy revolyutsii. Proiskhozhdeniye i razvitiye demokratii i respubliki. (1789-1804)*. Moskva. [In Russian].
21. Olar, A. Russkoye vliyaniye v izuchenii Frantsuzskoy revolyutsii. *Golos minuvshogo na chuzhoy storone*, 2. [In Russian].
22. Ramazanov, S.P. (1984). K voprosu o nachale krizisa russkoy burzhuaiznoy istoricheskoy nauki. *Voprosy metodologii istorii, istoriografii i istochnikovedeniya*. Tomsk: Izdatel'stvo Tomskogo universiteta. [In Russian].
23. Ramazanov, S.P. (1990). Krizis burzhuaiznoy istoricheskoy nauki: sushchnost' i periodizatsiya. *Metodologicheskiye i istoriograficheskiye voprosy istoricheskoy nauki*. Tomsk: Izdatel'stvo Tomskogo universiteta. [In Russian].
24. Revunenkov, V.G. (1989). K istorii sporov o Velikoy frantsuzskoy revolyutsii. *Velikaya frantsuzskaya revolyutsiya i Rossiya*. Pod red. A.L. Narochitskogo, A.V. Ado i dr. Moskva. [In Russian].
25. Taran, L.V. (1994). *Istoricheskaya mysl' Frantsii i Rossii (70-ye gody XIX– 40-ye gody XX veka)*. Kiev: Naukova dumka. [In Russian].
26. Taran, L.V. (2009). *Frantsuz'ka, rosiys'ka ta ukrayins'ka istoriografiya (ostannyya tretyna XIX–poch. XXI st.)*. Naukova monografiya. Nizhyn; Taran, L.V., Lohunova, N.A. (2015). *Ivan*

- Vasyl'ovych Luchyts'kyy: istoryk i chas. Naukova monohrafiya. Nizhyn. [In Ukrainian]; Taran, L.V. (2000). *Ivan Vasil'yevich Luchitskiy (1845-1918). Portrety istorikov: vremya i sud'by T. 2. Vseobshchaya istoriya*. Pod red. G.N. Sevast'yanova i dr. Moskva – Iyerusalim. [In Russian]; Taran, L. (2008). *Evolutsiya obraza Frantsuzskoy revolyutsii v istoriografii XIX-XXI vv. Księstwo Warszawskie w historii i tradycji napoleonskiej (1807-2007)*. Podred. K. Buchholz-Srogosz. Częstochonia. [In Russian].
27. Khobsbaum, E. (1991). *Ekho "Marsel'yezy". Vzgl'yad na Velikuyu frantsuzskuyu revolyutsiyu cherez dvesti let. Doycher I. Nezavershennaya revolyutsiya. Rossiya 1917-1967*. Moskva: Inter-Verso. [In Russian].
28. Fevr, L. (1991). *Boi za istoriyu*. Moskva: Nauka. [In Russian].
29. Chernyak, Ye.B. (1989). 1794 god: aktual'nyye problemy issledovaniya Velikoy frantsuzskoy revolyutsii. *Frantsuzskiy yezhegodnik 1987*. Moskva: Nauka. [In Russian].
30. Shkurinov, P.S. (1980). *Pozitivizm v Rossii XIX veka*. Moskva: Izd-vo Mosk. un-ta. [In Russian].

Taran L. The French Revolution of the End of the XVIII Century in the Historiography of the Last Third of the XIX – the Beginning of the XXI Century.

The article traces the methodological foundations of the study of the French Revolution at the end of the XVIII century and conceptual changes in its interpretation from the last third of the XIX to the beginning of the XXI century.

In the last third of the XIX century in French historiography, positivism occupied a dominant position, the principles of which were outlined by A. Comte back in the 30s. Under his influence, historians began to turn to the study of archives, universities and historical periodicals were revived. The study of the Great French Revolution was carried out by the school of A. Aulard, who is credited with developing its political history.

The Russian and Ukrainian historiography of this revolution also acquired a professional appearance, based on the same principles of positivism and became famous for the creation of the "Russian-Ukrainian historical school" – N.I. Kareev, I.V. Luchitsky, M.M. Kovalevsky, E.V. Tarle. The school, influenced by the realities of Russian reality and Marxism, made an important contribution to the development of the agrarian aspect of the revolution.

From the end of the XIX century world historiography was strongly influenced by neo-Kantianism, especially by the Baden school of W. Windelband and H. Rickert. As a result, this led to the creation of the well-known Annales school. The school considered historical facts to be psychological facts. The transition to the study of the psychology of the masses during the revolution was carried out in France by historians of the socialist direction - the pioneer was J. Lefebvre. These historians were followers of J. Jaurès.

The article traces conceptual changes in the interpretation of the French Revolution at the end of the XVIII century – changes in both French and Russian, Ukrainian, Soviet historiography. It is noted that an important stage in the formation of a new conceptual image of the revolution was its anniversaries – the 190th, 200th anniversary, and world discussions around its cardinal problems.

The article provides an overview of the points of view of French, American, Russian scientists and makes a sad conclusion that over the past decades, the study of the revolution in Ukraine has come to naught.

Keywords: French Revolution of the end of the XVIII century, "Russian-Ukrainian historical school", liberal, socialist, Marxist historiography, modern concepts of revolution.

УДК 910.4(474.2:477) «1781/1782»

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2023-22-3>

Чирук С.В.

<https://orcid.org/0000-0002-7008-4110>

КІЛЬКІСНИЙ ТА ПЕРСОНАЛЬНИЙ СКЛАД ШВЕДСЬКИХ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ З ЕСТЛЯНДІЇ ДО ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ В 1781-1782 РР.

У статті розглядаються різні версії щодо кількості шведських переселенців з Естонії до України в 1781-1782 рр. Проводиться зовнішня та внутрішня критика джерел із цього питання. Для зовнішньої критики використовуються позаджерельні знання щодо обставин та часу створення документів. Внутрішня критика полягає у застосуванні методу контамінації персоналізованої інформації різних списків (поєднання інформації щодо конкретних осіб). Порівнювалась інформація так званого «Списку Фрізеля» (14 – 15 липня 1781 р.), «Списку Синельникова» (26 серпня 1781 р.), ревізійного списку за 1782 р. (23 червня 1794 р.) та списку померлих з метричної книги (червень 1782 – травень 1783 рр.). Також використовувалась інформація з бухгалтерської книги (1781-1782 рр.) конвоїра переселенців – капітана Єгора Макаремова і матеріали землеміра Петра Полозова (1781 р.).

На думку автора, різночитання щодо кількості шведських переселенців до України, які існують в історіографії, були викликані недостатньо критичним ставленням авторів до історичних джерел. Водночас документи дають змогу достатньо точно встановити кількість осіб, які вирушили до України та кількість тих, хто, зрештою, прибув на місце поселення.

Проведений аналіз дозволяє прийти до висновку, що у кількісному відношенні найбільш достовірну інформацію про переселенців подає так званий «Список Синельникова» (967 осіб). Цей же документ найбільш повно фіксує і персональний склад переселенців, що знаходить підтвердження у співпадиннях з метричною книгою, але не в повній мірі відображає дійсність. Було виявлено, що переселенню передувала кількаразова заміна 11 господарств, які мали переїздити, останню з яких не встигли зафіксувати в документах.

Можна припустити, що кількість переселенців, які дісталися на місце поселення в травні 1782 р., також, більш-менш відповідає дійсності. Тим не менш, персональний склад переселенців з ревізійного списку за 1782 рік, викликає сумніви.

Ключові слова: шведські переселенці, метрична книга, посімейні списки, критика джерел, Південна Україна, Старошведська колонія.

У 1781 році імператрицею Катериною II було видано наказ про переселення вільних шведських селян з острова Дагьо (суч. о. Хійумаа, Естонія) до околиць м. Кизикермен (суч. м. Берислав, Херсонської обл., Україна). За півроку після його появи шведи вирушили у тривалу мандрівку, протягом якої та безпосередньо після неї, більшість із них померла. Дослідники по-різному оцінюють кількість осіб, які вирушили в дорогу, що впливає на їхню оцінку демографічних втрат. Останній пункт позначається на висновках щодо умов переселення та ставлення влади до шведських переселенців. Плутанина з даними пов'язана з різними, іноді – дуже відмінними джерельними повідомленнями.

Дане питання має важливе значення як з наукової точки зору, так і з дипломатичної, оскільки засноване шведськими колоністами поселення – Старошведське (суч. с. Зміївка, Бериславського р-ну, Херсонської обл.) є єдиним в Україні населеним пунктом, заселеним етнічними шведами. Ця обставина сприяла створення почесного консульства королівства Швеція у Херсонській області.

Мета даної статті полягає в тому, щоби встановити найбільш вірогідну версію щодо кількості шведських переселенців, які вирушили до України в 1781 р. Поставлені наступні дослідницькі завдання: проаналізувати різні гіпотези щодо кількісного складу даної групи, які існують в історіографії; проаналізувати джерельні повідомлення; піддати джерела та літературу зовнішній та внутрішній критиці (виявити час та обставини створення, порівняти джерела шляхом контамінації персональних даних).

Першим, хто спробував визначити кількість шведських мігрантів до Південної України був Самуїл Християнович Контеніус, який інспектував іноземні колонії на Півдні сучасної України з метою покращення їх добробуту. На основі цих інспекцій, у 1800 р. він подав доповідь Сенату, в якій, зокрема, опублікував свою версію кількості шведських переселенців. Так, за його словами, спочатку населення Старошведського *«за показаннями Новоросійської Казеної палати складалося з 904 душ обох статей»* і що *«з такої великої кількості залишились нині в колонії тільки 74 чоловічої і стільки ж жіночої статі душ, які складають 22 родини»* [1]. Ці ж цифри у XIX ст. вказували й історики А. Скальковський [2, с. 264] та А. Клаус [3, с. 348], які, по-суті, переповідали С.Х. Контеніуса.

У 1988 р шведський історик естонського походження – Олександр Лойт вказував на розбіжності у джерелах щодо вихідної кількості населення та пропонував власне припущення щодо кількості переселенців. Зокрема, він зазначав, що петицію до Юстиц-колегії (з проханням допомогти із вирішенням суперечки з землевласником, який хотів зігнати їх зі своєї землі) підписало 1159 селян, у наказі імператриці Катерини II про переселення шведів до України мова йшла про 1000 осіб, в маєтку Киргесааре було зареєстровано 1306 шведів, а за даними пастора з естонського острова Вормсі кількість переселенців становила 1200 осіб. При цьому він наголошував, що в інших місцевих документах (яких не називав) мова йшла навіть про 1207 шведських переселенців. Цю останню, найбільшу цифру, автор вважав найбільш наближеною до істини, бо до «обов'язкових» переселенців долучилися також добровольці з інших місць, а *«місцева влада в Україні отримала наказ про виділення землі для двохсот шведських господарств, що також свідчить про більш високу чисельність переселенців»* [4, с. 108]. Не оминув увагою О. Лойт і підрахунки зроблені за наказом Івана Максимовича Синельникова, згідно з якими, спочатку було записано 935 осіб, а згодом – 966 (за рахунок приєднання селян із інших місць) [4, с. 108], але ці джерела його не переконали.

Іншого погляду дотримувалась сучасна дослідниця Юлія Маліцька, яка «найбільш вірогідною і достовірною» вважала цифру 952 особи (422 чоловіків та 530 жінок), нібито зафіксовану чиновниками Ревельської канцелярії [5, с. 72]. До такої думки вона дійшла через те, що не довіряла підрахункам другого списку, складеного в серпні 1781 р. за наказом І.М. Синельникова (кількість людей у графі «всього» мала розбіжності з кількістю осіб у списку), через що пропонувала взяти за основу перший список, складений на місяць раніше [5, с. 72]. Та, на відміну від неї, Світлана Бобилева пропонувала спертися якраз на «Список Синельникова», з невеликим уточненням, не 967 як у було зазначено у підсумку, а 965 осіб, як у тілі документа [6, с. 251].

На наше глибоке переконання такі значні різночитання спровоковані неухважним ставленням до джерел і позаджерельного знання.

Важко сказати звідки С.Х. Контеніус взяв цифру 904 особи, адже Казенна палата, на матеріали якої він посилався, спиралася на відомості 5-ї ревізії [7, с. 79-81]. Утім, ця ревізія містила інформацію лише про 530 осіб, які прибули на місце поселення [8, с. 192–236]. Отже, на нашу думку, цифра 904 є приблизним числом переселенців записаним постфактум (між 1795 і 1801 рр.).

Аргументи ж О. Лойта виглядають дещо дивно з огляду на опис подій, що переживали переселенню, із праць Г. Фішера [**Error! Unknown switch argument.**] та Г. Писаревського [14]. Так, не зрозуміло чому взагалі слід брати до уваги те, скільки людей підписали Петицію до Санкт-Петербургу і скільки осіб фігурувало в наказі Катерини II, оскільки обидва документи було утворено задовго до переселення (Петиція була складена на початку лютого 1781 р., Наказ Катерини II – 8 березня 1781 р., а виїзд з о. Дагьо відбувся наприкінці серпня 1781 р.).

Петиція відображала кількість осіб, яку *міг* виселити зі своїх земель граф Стенбок, але не виселив, бо продав свій маєток. Після її укладання багато чого змінилося – 9 родин виселили, з'явилась надія на домовленість із новим землевласником. Що ж до імператорського Наказу, то він спирався на Петицію і навіть не претендував на точність. Так, у ньому зазначалося, що переселенню на казенні землі підлягали селяни, *«яких нараховується близько тисячі душ чоловічої та жіночої статі»* та які *«мають залишити землі»* поміщика [10]. Та після появи нового власника, який виступив з примирливою позицією, більшість шведських селян вже не мали залишати острів.

Так само не є серйозним аргументом і кількість мешканців маєтку Киргесааре (1306 осіб), оскільки немає жодних відомостей про те, що свої домівки залишили всі мешканці маєтку шведського походження або відомості пастора (1200 осіб), оскільки незрозуміло, чи йде мова безпосередньо про мігрантів чи загалом про чисельність парафії. У випадку ж цифри 1207, взагалі незрозуміло на що саме справся дослідник, оскільки свого джерела він не розкривав [4, с. 108].

Ще більш дивно виглядає цифра 952, наведена Юлією Маліцькою. Такої кількості переселенців немає ані в одному джерелі, ані в історіографії. З огляду на логіку, якою послуговувалась дослідниця, мова мала йти про список, складений 14–15 липня 1781 р. Давідом Фрізелем, але посилання, чомусь, стоїть на документ із фонду Херсонської (Новоросійський) губернської креслярні [5, с. 72], де такої інформації немає [13]. Та й у документі Фрізеля фігурувало 935, а не 952 особи [14]. Схоже, що наведена цифра є результатом банального хибодруку. Так авторка навела загальну кількість осіб за списком Фрізеля за підрахунками Г. Писаревського – 935, але не навела зазначений ним статевий розподіл (422 чоловіка та 513 жінок). Натомість навела цей статевий розподіл у власних підрахунках, але з однією відмінністю – 530 замість 513 жінок [5, с. 72]. Це й призвело до результату 952 ($422+530=952$). Облишивши питання про те, як таке взагалі могло статися, дозволимо собі не погодитися з доцільністю використання списку Фрізеля замість «Списку Синельникова» для виявлення більш точної кількості переселенців.

«Список Синельникова» дійсно містив помилку у підрахунку в графі «всього» – результат відрізнявся від справжнього на одну особу (967 замість 966) [16, арк. 23]. Та чи є ця помилка писаря настільки значимою, щоби «забракувати» все джерело? «Список Фрізеля» укладався за місяць до виїзду з острова, і з матеріалів Г. Писаревського відомо, що після цього склад переселенців змінився [14, с. 222], тож для чого свідомо використовувати джерело, яке завідомо містило невірні дані?

На наш погляд, значно ближчими до істини є Григорій Писаревський та Світлана Бобилева, які, визначаючи кількість переселенців, послуговувались «Списком Синельникова» укладеним в серпні 1781 р. Цей документ найбільш наближений в часі безпосередньо до переселення (переселення – кінець серпня 1781 р., дата укладання списку – 26 серпня 1781 р.), а його відомості узгоджуються з відомостями з інших джерел.

Так, згідно бухгалтерської книги експедиції, кормові гроші планувалось виділити для 967 осіб (615 дорослих та 352 дітей) [11, арк. 4], що збігається з кількістю осіб у графі «всього» у «Списку Синельникова» [16, арк. 23]. Оскільки бухгалтерська книга – це фінансовий документ, йому можна довіряти з цілком об'єктивних причин – у дорогу не могло вирушити більше людей, оскільки на їх утримання не виділяли фінансування.

«Список Фрізеля» та «Список Синельникова» також відповідають ремарці Григорія Писаревського про те, що деякі особи вирішили залишитися в Естляндії, а натомість до переселенців додалися люди з деяких інших миз [14, с. 222–223]. Саме цим можна пояснити збільшення кількості мігрантів у пізнішому, датованому серпнем 1781 р. «Списку Синельникова» [16] порівняно із попереднім, складеним у липні «Списком Фрізеля» [15]. Дещо дивно, що Олександр Лойт використовував ці слова Г. Писаревського як аргумент для доказу того, що з Естонії виїхало 1207 осіб [4, с. 108].

Об скелю джерельних фактів розбивається й інший його аргумент на користь нібито більшої кількості переселенців. За словами Олександра Лойта *«місцева влада в Україні отримала наказ про виділення землі для двохсот шведських господарств»* [4, с. 108]. Але наводячи ці відомості, автор посилався не на архівне джерело, а на працю Яна Утаса [12], джерело якого також лишається невідомим. Натомість точна кількість господарств для яких виділялася земля є в документах Межової Експедиції [13], на які так недоречно посилася Ю. Маліцька.

Джерела ж свідчать про те, що кількість господарств, для яких виділялася земля, навпаки, підтверджують, що саме на «Список Фрізеля» та «Список Синельникова» й слід орієнтуватися для визначення кількості переселенців. Так, у наказі Катерини II до Новоросійської губернської канцелярії та межової експедиції чітко вказувалось, що за переписом Синельникова (мається на увазі «Список Фрізеля») було нараховано 935 осіб (422 чоловіків і 513 жінок). Імператриця наказувала відмежувати землю для шведської колонії по 60 десятин на кожне господарство [13, арк. 12]. За цим послідував ордер Межової Експедиції, в якому вже фігурувала й кількість землі яку слід було відмежувати – 6330 десятин [13, арк. 8]. Таким чином землю планувалось виділити для 105 господарств. Але в грудні 1781 р. Петро Полозов, який склав план колонії, звітував, що відмежував для неї 7500 десятин землі [13, арк. 5]. Поділивши це число на 60, тобто кількість десятин для однієї родини, отримуємо 125 господарств, що дорівнює їх кількості в «Списку Синельникова» [16, арк. 23].

Збігаються і дати. «Список Фрізеля» було укладено 14–15 липня 1781 р. [15], а ордер межовикам виділити землю за цим списком надійшов 31 серпня 1781 р. [13]. Натомість «Список Синельникова» з'явився тільки 26 серпня 1781 р. [16], а отже цілком логічно, що його інформація не могла бути врахована в ордері Межової Експедиції в серпні, та згодом була прийнята в роботу межовикам Петром Полозовим.

Схоже, що саме «Список Фрізеля» та «Список Синельникова» і є тими документами, які найкраще відображають зміни в чисельності потенційних колоністів, які мали вирушити до українських степів. При цьому «Список Фрізеля» фіксував осіб, які збиралися переїхати, а «Список Синельникова» – кількість тих, хто справді переїхав. Хочеться наголосити саме на слові «кількість», бо склад переселенців порушує нові питання.

Історик Г. Писаревський так описував підготовку до переселення та укладання посімейних списків Д. Фрізеля та І. Синельникова: *«Синельников за допомогою чиновників Ревельської генерал-губернської канцелярії, що його супроводжували, уклав список всіх селян мизи Гогенгольм, як тих, що знаходились на місці в даний момент, так і тих, що мешкали в Ревелі; останніх вирішено було знайти і відправити разом із першими до Новоросії. Всіх, хто підлягав переселенню, виявилось 935 осіб (чоловічої статі 422 і жіночої 513).*

Одначе селяни у кількості 35 осіб, які вже давно мешкали в Ревелі і звикнули до міського життя відмовились від переселення, не дивлячись на всі «ясні вигоди», що очікували на переселенців у Новоросії; місцева ревельська адміністрація не розуміла що з ними робити і питала князя Потьомкіна: «як із цими, небажаючими звідси в Новоросію людьми вчинити наказано буде, чи вислати їх туди, чи залишити їх за вольністю і бажанням біля Ревелю?». Що відповів на це Потьомкін з документів не видно. Але серед селян-землевласників, що мешкали на острові Дагьо, знайшлись бажані до переселення і з інших миз, окрім обивателів Гогенгольму, так що загальна кількість осіб, що переселялися склала близько 960 осіб» [14, с. 222-223].

Ця цитата демонструє, що після укладання «Списку Фрізеля», який саме й був чиновником Ревельської генерал-гебернської канцелярії, змінилась не тільки кількість, але і склад переселенців. Враховуючи те, що ми володіємо персоналізованими даними обох списків, а також ревізійної казки, яка містить матеріали про прибулих на місце поселення осіб та списку померлих з метричної книги, це відкриває перед нами прекрасну можливість для проведення порівнянь. Таке порівняння вміщеної в них інформації дозволить не тільки виявити хто саме не поїхав до України, а й перевірити на скільки можна довіряти, наприклад, ревізійній казці.

Для цього матеріали всіх документів були зведені в один файл (використовувались таблиці MSExcel). В основу бази даних покладемо «Список Синельникова» [16], оскільки це – найповніше джерело, що фіксувало переселенців, та яке найбільш наближене до переселення. Було внесено інформацію про номери господарств, імена їхніх членів, статус у родині, вік. У сусідніх стовбцях було позначено наявність особи у «Списку Фрізеля» [15], ревізійній казці за 1782 рік [8, с. 192-236] та списку померлих з метричної книги за 1782-1783 рр. [8, с. 149-159]. Пошуки суттєво прискорили застосування фільтрів, але у випадку метричної книги звірку довелося робити вручну, бо в якості ідентифікаторів виступали ім'я, по-батькові, вік та статус, а останні дві складові зазнавали змін (вік фіксувався приблизно, а статус міг змінитися в разі смерті члена родини).

Порівняння списків «Фрізеля» [15] та «Синельникова» [16] показало, що 11 господарств, які потрапили до переліку переселенців у липні 1781 р., були відсутні у списку складеному в серпні того ж року. Їх замінили 11 інших господарств (Таблиця 1). Тобто, це й були ті, хто відмовився їхати й ті, хто зголосився зайняти їх місце.

Але найнесподіваніший результат принесло порівняння «Списку Синельникова» [16] з ревізією, що містила відомості за 1782 рік [8, с. 192-236] та метричною книгою [8, с. 149-159]. Перший з них, фактично, фіксував осіб, яким вдалось вижити після переїзду й пізніше, а друга – осіб, які померли в Старошведському. Так у більшості домогосподарств були особи, які або

померли, або залишилися в живих після переїзду і захворюваності, але в 11 випадках не було ані постраждалих, ані тих, що вижили.

Звісно, можна припустити, що ці особи померли у дорозі або на зимових квартирах в Решетилівці, ще до того як почали вести метричну книгу, якби не інша одна дивна обставина – у списку померлих з метричної книги фігурували особи, яких не було в «Списку Синельникова». Серед них були: Сімон Петерсон, 35 років; Матс Гансон, 30 років; Матс Крістіансон, 60 років; Томас Ларсон, 50 років [8, s. 149-159].

Ці дві обставини, а також те, що були відсутні відомості, які стосувалися саме 11 господарств, натякають на те, що «Список Синельникова» також не фіксував всіх тих, хто справді вирушив до Південної України. Швидше за все, як і раніше, після складання списку, знову відбулась заміна – хтось вирішив залишитися, а їх місце зголосились зайняти інші люди. Кінцевого ж джерела, списку, який би фіксував всіх емігрантів, що вирушили з острова Дагьо на південь, найімовірніше, не існує. Заміна відбулась безпосередньо перед переїздом і її ніхто не фіксував. Максимум що можна зробити в цих умовах – це виявити тих, хто все ж таки, передумав в останній момент (Таблиця 1).

Таблиця 1

Голови господарств, які зголошувались та відмовлялись їхати на поселення до Південної України з о. Дагьо в 1781 р.

Номер у первинному списку	Господарі, що відмовились їхати після 14-15 липня 1781 р.	Номери господарств, що зголосились їхати замість них (список Синельникова)	Імена господарів, що зголосилися їхати замість тих, хто відмовився після 14-15 липня 1781 р.	Номери господарств, які так і не поїхали в Україну після внесення у список переселенців 26 серпня 1781 р. (Список Синельникова)	Господарі, що відмовились їхати після 26 серпня 1781 р.
34	Крістіан Крістіансон	9	Бертіль Іерансон	2	Іеран Міхельсон
47	Ларс Нільсон	26	Генріх Сімонсон	20	Вдова Марія Якобсдоттір
50	Торб Ларсон	40	Міхель Ларсон (одинак)	25	Гінріх Паульсон
53	Матс Петерсон	47	Матс Крістіансон	29	Магнус Еріксон
60	Іоганн Нільсон	51	Крістіан Матссон	45	Вдова Гертруда
84	Вдова Берта Грейсона	72	Якоб Гінріхсон	53	Матс Матсон

104	Якоб Сімонсон	90	Ієран Іоганнсон	72	Якоб Гінріхсон
107	Іоганн Генріхсон	93	Петер Сімонсон	73	Ларс Крістіансон
109	Міхель Мартінсон	101	Томас Ієрансон	80	Крістіан Паульсон
113	Грейс Матссон	109	Крістіан Гансон	105	Ларс Крістіансон
114	Петер Гінріхсон	114	Міхель Сімонсон	109	Крістіан Гансон
		117	Гінріх Іоганнсон		

Джерела: Именной список шведских колонистов, прибывших в Новороссийскую губернию на поселение в 1781 г. Держархів Дніпропетровської обл. Ф. 134. Оп. 1. Спр. 1. 23 арк.; Ведомость о количестве колонистов, наличии сельскохозяйственного инвентаря, деревьев и скота в шведских колониях за 1781 г. Держархів Дніпропетровської обл. Ф. 134. Оп. 1. Спр. 2. 11 арк.; власні розрахунки.

На відміну від Г. Писаревського, який писав, що низка осіб зі «Списку Фрізеля» не бажала переїжджати, бо вже давно жила й працювала в Ревелі [14, с. 222], у самому документі таких осіб не зустрічається, а фігурує лише інформація про їх родичів, які працювали в Ревелі та інших містах [15]. Цілком можливо, що одним із мотивів відмови якраз і було небажання залишати рідню. Так, наприклад, в Крістіна Крістіансона, який відмовився переїжджати, сестра Ліза рік як працювала в Ревелі. Сестра Торба Ларсона (до речі, також – Ліза) вже сім років як працювала в Ревелі у доктора Вольтера [15, арк. 4], а сестра Якоба Сімонсона Грета вже як 12 років працювала робітницею у пастора [15, арк. 7]. Щодо інших осіб, які відмовилися їхати, такої інформації немає.

Проте очевидно, що родинні зв'язки зупиняли далеко не всіх. Більшість із переселенців (39 осіб) знехтувала ними і погодилась на далеку подорож у південні степи. Серед них – Магнус Крістіансон, про якого достеменно відомо, що він виїхав разом із майбутніми колоністами. Його сестра – Анна протягом 8 років працювала робітницею у вдови Грети в Ревелі. Пауль Міхельсон, чий брат з осені 1780 р. працював робітником у вчителя в Ревелі. Крістіан Гінріхсон, чий два брата і сестра працювали робітниками на інших людей [15, арк. 1].

Загалом напередодні переїзду у відлучці на заробітках перебувало 62 особи. З них у містах служило 34: 28 в Ревелі (сучасний Таллінн); 4 в Петербурзі; 1 в Гапсалі; 1 в Аренсбурзі (о. Езель, суч. о. Сааремаа, Естонія). 9 осіб служили робітниками на інших островах: 4 – на о. Вормсі; 3 – на о. Нуке; 2 – на о. Езель. 10 осіб працювали на різних мизах на о. Дагьо. Серед згаданих осіб, жінки працювали робітницями у вдовиць; чоловіки – помічниками у вчителів, пасторів, канторів, військових, лісничих, докторів, перукарів, годинників. 2 особи

працювали митниками, 3 – були слугами у знаті – графа Стенбока та генерала Енгельгарта [15].

Метрична книга [8, s. 149-159] та «Список Синельникова» [16] загалом дуже добре узгоджуються між собою. Не дивлячись на те, що нам не вдалось виявити низку осіб, що було пов'язано як зі складом переселенців, так і з тим, що через неповному записів низку осіб виявити в принципі неможливо, траплялись випадки дуже точного співпадіння імен, віку та статусу осіб, що свідчить про достовірність записів обох документів.

Дещо гірша ситуація з ревізією за 1782 рік. Цей список міститься у ревізії за 1795 рік (кожний ревізійний список мав включати попередній для проведення порівнянь) [8, s. 192-236]. Ревізійний список шведського поселення за 1795 рік було підготовлено ... 23 червня 1794 року (sic!) писарем Іваном Левицьким, зі слів сільського старости – Гінріха Петерсона [8, s. 236]. Дослідники Олександр Лойт [4, с. 108] та Йорген Хідман [17] вважають, що цей список повністю відображає осіб, які прибули на місце поселення у травні-червні 1782 р. Теоретично документ дійсно мав би це робити. Утім, ступінь достовірності джерела вселяє певні сумніви. Не існує жодних підтверджень того, що одразу після прибуття на місце поселення було складено список прибулих (як це припускає Йорген Хідман). Проводити ревізію в умовах закладання колонії, спорудження будинків і масової смертності було б складно. Швидше за все, інформація за 1782 рік була записана в тому ж 1794, зі спогадів Г. Петерсона. На користь того, що документ за 1782 рік було створено за спогадами свідчить те, що він має багато розходжень з метричною книгою за цей період – неправильно вказані роки смерті дуже багатьох осіб, деякі живі вказані померлими і навпаки [8, s. 192-236]. Водночас нема підстав вважати даний список абсолютною підробкою. Так, ревізійний список 1782 р. не вказував як живих на 1782 р. (тобто на момент прибуття до колонії) низку осіб, які в метричній книзі були зазначені померлими після прибуття у поселення. Дати смерті значної кількості осіб в ревізії також вказані невірно [8, s. 192-236]. Водночас, враховуючи те, що ревізійний список 1782 р. не містив жодної особи з 11 господарств, які відмовилися переселятися (що співпало із відомостями метричної книги) [8, s. 149-159] це свідчить про достовірність відомостей про те, які господарства досягли місця призначення. Тобто, укладач документу – Г. Петерсон міг помилятися в датах смерті певних осіб, персональному складі домогосподарств на момент прибуття, але самі господарства, швидше за все, були зазначені вірно (чимало з них і далі мешкало у поселенні на момент укладання документу).

Висновки. Відтворення послідовності подій, які передували переселенню вільних шведських селян з Естонії до Південної України у 1781 році разом із контамінацією та порівнянням інформації з різних джерел допомогло визначити наскільки зафіксована в них інформація відображає реальний склад переселенців. Проведений аналіз дозволяє прийти до висновку, що у

кількісному відношенні найбільш достовірну інформацію про переселенців подає так званий «Список Синельникова». Інформація щодо кількості мігрантів з цього джерела (967 осіб) збігається із інформацією бухгалтерської книги щодо осіб, на утримання яких у дорозі виділялися кормові гроші, а також – з матеріалами землеміра щодо кількості домогосподарств, для яких відмежовувалася земля в Україні. Цей же документ найбільш повно фіксує і персональний склад переселенців (це знаходить підтвердження у співпадиннях з метричною книгою), але не в повній мірі відображає дійсність. Переселенню передувала кількаразова заміна 11 господарств, які мали переїздити. Останню з них, ймовірно, не встигли зафіксувати в документах. Про це свідчить те, що у метричній книзі за 1782–1783 рр., яку почали вести після переселення, у період епідемії чуми, відсутня інформація про померлих тільки з 11 господарств, натомість є записи про осіб, які не фігурували у «Списку Синельникова».

Ревізійний список мешканців колонії за 1782 рік, який мав фіксувати склад переселенців після переїзду, швидше за все також більш-менш вірно вказує кількість осіб, які дісталися на місце поселення та, ймовірно, правильно називає господарства, яким це вдалось. Утім, він містить чимало помилок щодо їх персонального складу та дат смерті, оскільки, швидше за все укладався по пам'яті, в 1794 р.

Таким чином, на думку автора, документи загалом підтверджують одне одного (особливо щодо кількості переселенців), а не містять суперечливу інформацію, як раніше вказувалось в історіографії. Правильно розставлені, вони вкладаються у цілісну систему, якій, на жаль, бракує окремих елементів щодо персонального складу.

Список використаних джерел та літератури

1. Высочайше утвержденный доклад Сената. О предполагаемых средствах к поправлению состояния Новороссийских иностранных поселенцев и об учреждении под ведомством Экспедиции Государственного Хозяйства, Конторы Опекунства Новороссийских иностранных поселенцев. *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт Петербург: Типография II отделения собственной его императорского величества канцелярии, 1830. Т. 26. С. 115–128.
2. Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края. Ч. 1. Одесса: Тип. Л. Нитче, 1850. 386 с.
3. Клаус А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. Вып. 1. Санкт Петербург: Типография В. В. Нусвальта, 1869. 455 с.
4. Лойт А. Переселение шведов из Эстонии на Украину в конце XVIII века. *Скандинавский сборник*. 1988. Т. 32. С. 104–116.
5. Маліцька Ю.Г. Естонські шведи на півдні Російської імперії: міграція, адаптація та акультурація переселенців-колоністів (1781–1871 рр.): дис. кандидата іст. наук / Дніпропетровський національний університет ім. Олеся Гончара, Дніпропетровськ, 2010. 252 с.
6. Бобылева С.И. Шведы Украины и государственная власть. *Вопросы германской истории*. 2008. С. 247–268.

7. Чирук С.В. На орбіті Херсону. Старошведська колонія. *Фронтири міста: історико-культурологічний альманах*. 2015. Вип. 4. С. 64–81.
8. Gammalsvenskby dokument / ed. by A. Loit, N. Tiberg. Uppsala: Lundequistska bokh, 1958. 236 s.
9. Fischer H. Om svenskarna från Korgessaare och deras öden 1779–1782. *Svio-Estonica*. Årsbok utgiven av svensk-estniska samfundet vid Tartu universitet. Tartu: Akademeemilise rootsi-eesti seltsi väljaanne, 1939. S. 90–117.
10. Антифеодальная борьба вольных шведских крестьян в Эстляндии XVIII – XIX вв. Таллин: Ээсти Рамаат, 1978. 464 с.
11. Ведомость о расхождении средств на содержание шведских колонистов за 1784 г. *Державний архів Дніпропетровської області* (далі ДАДО). Ф. 134. Оп. 1. Спр. 4. 32 арк.
12. Utas J. Svenskyborna historia och öde från trettonhundra till nu. Visby: Natur och kultur, 1982. 309 s.
13. Указы Новороссийской губернской канцелярии и рапорты землемеров об отводе земель под колонию шведских переселенцев с острова Даго на территории Кизикерменского уезда. План Кизикерменского уезда. *Державний архів Херсонської області*. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 85. 21 арк.
14. Писаревский Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в.: (По неизд. архив. документам). Москва: Печ. А.И. Снегиревой, 1909. 424 с.
15. Ведомость о количестве колонистов, наличии сельскохозяйственного инвентаря, деревьев и скота в шведских колониях за 1781 г. *ДАДО*. Ф. 134. Оп. 1. Спр. 2. 11 арк.
16. Именной список шведских колонистов, прибывших в Новороссийскую губернию на поселение в 1781 г. *ДАДО*. Ф. 134. Оп. 1. Спр. 1. 23 арк.
17. Hedman J. – особистий лист від 03.02.2019 р.

References

1. Vysochajshe utverzhennyj doklad Senata. O predpolagaemyh sredstvah k popravleniyu sostoyaniya Novorossijskih inostrannyh poselencev i ob uchrezhdenii pod vedomstvom Ekspedicii Gosudarstvennogo Hozyajstva, Kontory Opekunstva Novorossijskih inostrannyh poselencev (1830). [The highest approved report to the Senate. About possible steps to improve well-being of foreign settlers in Novorossija and about creation of Guardianship office of Novorossija foreign settlers governed by the Expedition of the State Economy]. *Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii*. Sankt Peterburg: Tipografiya II otdeleniya sobstvennoj ego imperatorskogo velichestva kancelarii. T. 26. pp. 115–128. [In Russian].
2. Skalkovskij, A.A. (1850). *Opyt statisticheskogo opisaniya Novorossijskogo kraya*. [An Experience of statistical description of the Novorossia Region]. Ch. 1. Odessa: Tip. L. Nitche. [In Russian].
3. Klaus, A. (1869). *Nashi kolonii. Opyty i materialy po istorii i statistike inostrannoj kolonizacii v Rossii*. [An Experiences and materials about history and statistic of foreign colonization in Russia]. Vyp. 1. Sankt Peterburg: Tipografiya V. V. Nusvalta. [In Russian].
4. Lojt, A. (1988). Pereselenie shvedov iz Estonii na Ukrainu v konce XVIII veka. [Swedes migration from Estonia to Ukraine at the end of 18th century]. *Skandinavskij sbornik*, T. 32, pp. 104 – 116. [In Russian].
5. Malitska, Yu. H. (2010). *Estonski shvedy na pivdni Rosiiskoi imperii: mihratsiia, adaptatsiia ta akulturatsiia pereselentsiv-kolonistiv (1781–1871 rr.)* [Estonian Swedes on the South of Russian Empire: migration, adaptation and acculturation of colonist's migrants (1781-1871)]: dys. kandydata ist. nauk / Dnipropetrovskiy natsionalnyi universytet im. Olesia Honchara, Dnipropetrovsk. [In Russian].
6. Bobyleva, S.I. (2008). Shvedy Ukrainy i gosudarstvennaya vlast [Ukrainian Swedes and gouvernement]. *Voprosy germanskoj istorii*, pp. 247–268. [In Russian].

7. Chyruk, S.V. (2015). Na orbiti Khersonu. Staroshvedska koloniia. [On the Kherson Orbite. Gammalsvenskby colony]. *Frontyry mista: istoryko-kulturolohichnyi almanakh*, Vyp. 4, pp. 64–81. [In Ukrainian].
8. Loit, A., Tiberg, N. (eds) (1958). *Gammalsvenskby dokument*. Uppsala: Lundequistska bokh. [In Swedish].
9. Fischer, H. (1939). *Om svenskarna från Korgessaare och deras öden 1779–1782*. Svio-Estonica. Årsbok utgiven av svensk-estniska samfundet vid Tartu universitet. Tartu: Akademeemilise rootsi-estsi seltsi väljaanne, 1939, ss. 90-117. [In Swedish].
10. *Antifeodalnaya borba volnyh shvedskih krestyan v Estlyandii XVIII – XIX vv.* (1978) [Anti-feudal struggle of free Swedish peasants in Estland in 18th–19th cen.]. Tallin: Eesti Ramaat. [In Russian].
11. Vedomost o rashodovanii sredstv na soderzhanie shvedskih kolonistov za 1784 g. [Statement about spending of money for Swedish colonist's subsisting for 1784 year]. *Derzhavniy arhiv Dnipropetrovskoyi oblasti* (dali DADO). F. 134. Op. 1. Spr. 4. 32 ark. [In Russian].
12. Utas, J. (1982). *Svenskbyborna historia och öde från trettonhundra till nu*. Visby: Natur och kultur. [In Swedish].
13. Ukazy Novorossijskoj gubernskoj kancelyarii i raporty zemlemerov ob otvode zemel pod koloniyu shvedskih pereselencev s ostrova Dago na territorii Kizikermenskogo uezda. Plan Kizikermenskogo uezda. [Orders of Novorossia guvernement Office and Reports from land-surveyors about land acquisition in Kizikermen county for the colony of Swedish migrants from Dagö island]. *Derzhavnyi arkhiv Khersonskoi oblasti*. F. 14. Op. 1. Spr. 85. 21 ark. [In Russian].
14. Pisarevskij, G. (1909). *Iz istorii inostrannoj kolonizacii v Rossii v XVIII v.: (Po neizd. arhiv. dokumentam)*. [From the history of foreign colonization in Russia in 18th cen.: (on the base of not published archival documents)]. Moskva: Pech. A.I. Snegirevoj. [In Russian].
15. Vedomost o kolichestve kolonistov, nalichii selskohozyajstvennogo inventarya, derevev i skota v shvedskih koloniyah za 1781 g. *DADO*. F. 134. Op. 1. Spr. 2. 11 ark. [In Russian].
16. Imennoj spisok shvedskih kolonistov, pribyvshih v Novorossijskuyu guberniyu na poselenie v 1781 g. [Personal list of Swedish colonists arrived to Novorossia province for settling in 1781 year]. *DADO*. F. 134. Op. 1. Spr. 1. 23 ark. [In Russian].
17. Hedman J. – personal letter. 03.02.2019 [In English].

Chyruk S. Population Size and Personal Composition of Swedish Migrants from Estland to Southern Ukraine in 1781–1782.

Different versions about Swedish migrants group from Estonia to Ukraine in 1781-1782 population size are reviewed at the article. External and internal source criticism are provided. Extra-source knowledge about conditions and time of documents creation were used for external sources criticism. Internal source criticism included method of contamination personal information from different lists (linking the information about persons). It was comparing information from several sources: “Frisel’s list” (14–15 July 1781), “Sinelnikov’s list” (26 August 1781), Revision list of Gammalsvenskby colony for 1782 year (23 June 1794), and burial list from the first Gammalsvenskby parish book (June 1782 – May 1783). It was also used an information from the log book (1781 – 1782) of migrant’s escort head – Capitan Egor Makaretov and surveyor’s Petro Polozov documents (1781).

By the author’s opinion many versions about Swedish migrant’s population size, we can find in historiography, is connected with insufficiently critical attitude to historical sources. At the same time these sources gives us, an opportunity to establish the number of persons went to Ukraine and finally arrived on the settlement place rather accurately.

The research allows us to make a conclusion that “Sinelnikov’s list” included the most reliable information about the number of Swedish migrants to Ukraine (967 persons). The same document is also the most reliable source about migrant’s personal composition. This fact is confirmed by detection of person matches in this document and parish book. Nevertheless, “Sinelnikov’s list” does

not fully reflect the real personal composition of the migrants. It was found that there were several changes of 11 households that must be resettled. The last change was not recorded in the documents.

It can be assumed that the population size of Swedish migrants arrived to the settlement place in May 1782 is also more or less true. Nevertheless, the personal composition of the emigrants from the revision list for 1782 raises doubts.

Keywords: *Swedish migrants, parish book, family lists, criticism of sources, Southern Ukraine, Gammalsvenskby colony.*

УДК 94(5).100.030

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2023-22-4>

Andrii Chalyi

<https://orcid.org/0000-0002-4702-2560>

“THE CLASH OF THEORETIZATIONS”: THE CASE OF THE OTTOMAN EMPIRE IN THE XVIIITH CENTURY

Article deals with some common theoretical questions and theories regarding the Ottoman Empire as an interesting matter to prove them right or wrong, and how they work on particular historical material. For such reasons several key theories will be used: modernization theory, world-system analysis, divergence theory, historical sociology, class struggle theory, another point of view is Ray Dalio's concept of “big curve” and economic cycles theory, depicted in Clement Juglar, Tugan-Baranovsky and Nikolai Kondratiev works along with Oded Lagor's theory of unified growth. Author tries to imply how these theories explain or could explain the magistral way of development in the XVIII century and how Ottoman history is comparable to other states. Main results are next: from modernization theory prospects Ottomans faced couple short periods of what we can call modernization (improvement or reestablishing institutions and the way they perform their strict duties) during the “Tulip Era” (1703-1730), during major confrontations with European powers (1750-1770) and by the beginning or reign of Selim III from 1789. All those endeavors were different in spheres, lasting and methods, but pursuing one goal – to emulate European experience using Islamic and strictly Ottoman background – creating a well-organized state, able to withstand Europe. Due to world-system analysis in the XVIII century Ottoman Empire inadvertently lost its superpower status, diminishing to regional power. Also, they shifted from semi-periphery to periphery, a process which has been proceeding for all of the XVIII century and ended in 1839. From a sociological point of view, Ottoman society began to polarize – both in territorial and functional ways. Territorial – local elites began to grow in wealth and question central government power, creating local myths, dealing with non-Muslim and tribal minorities. Functional – due to absence of large-scale industrial manufacturing and consequently absence of middle class in European view, Ottoman trading elites profited as mediators for Europeans and consequently didn't grow as “Third power” to provide pressure on their government. Ray Dalio's “big curve” concept was chosen due to its nearly absence in current research, and it is shown that it is too abstract and uses non-qualified criteria to make any probable conclusion, whether state is fine or on the verge of collapse. Economic activity cycles concept shows that Ottomans situated in the wholesale trend of the XVIII century – diminishing prices for grain and rising activity in the credit sphere.

Keywords: Ottoman Empire, XVIII century, modernization theory, world-system analysis, historical sociology.

Introduction. Researchers always like to make broad generalizations on various specters of past events, processes and turning all objects upside down to reach exact and firm information based on sources and their right interpretation. This path is curious and fruitful in many ways, but in case of losing strict theoretical and empirical ground could lead to non-verifying assumptions that could distort perceptions of the past events and their development. Nevertheless, such broad generalizations could provide a grand-scale picture of investigated matter, which can

in future be partialized by blocs, using special historical (or better interdisciplinary) methods.

The aim of this article is to check how different social and historical theories contribute to a quite hard task — explaining the Ottomans XVIIIth century development and its consequences. As such going to be included: World-system analysis (next WSA), Marxist historical analyses, historical sociology, modernization theory, the theory of economic cycles and its subsequent item – the unified theory of growth, introduced by Israeli-American economist Oded Galor, divergence theory and “Big Curve” theory by Ray Dalio.

Methodology is embodied in aforementioned theories: **WSA** – product of Immanuel Wallerstein, written in his numerous researches emphasized that the main feature of analysis is “world-system”, not national state and such division embodied in strict political, cultural and economic assets, which obey certain systematic rules and being called “world-system” [1, p. 16-17]. Where the world is divided into core-semi-periphery-periphery depending on trading mode, level of economic development and foreign intervention. More bold and explanatory thesis of Wallerstein is: “...the three presumed arenas of collective human action aren't autonomous, they don't have separate logic. More importantly the intermeshing of constraints, options, decisions, norms and rationalities in such that no use research model can isolate factors according to the categories of economic, political and social and treat only one kind of variable, implicitly holding the others constants” [2, p. 134]. Otherwise, the world-system encompasses all human activities and facts of their lives, which determines political relations worldwide, hierarchy and role of every country in it.

Marxist theory due to its recognition and description in numerous theoretical and empirical works I will not scrutinize.

Modernization theory, that one, which never passes away despite being criticized from its very beginning [3, p. 96] makes accents on social development and societies` complexity and general movement from traditional to modern society. Term “modernity”/“modernization” occurs quite oftenly and encompasses a lot of assumptions and theories, seldom, opposite or tautological [4, p. 68]. Its beginning ties with Industrial revolution and widely industrialization throughout the world, but even till XIX century remained incomplete, precarious, and deeply contested [5, p. 55]. Main notion that deconstructs modernization theory and makes it semi-usable for the early modern period is that it applied to European/North American route to modernization and based on concrete empirical material and criteria [6, p. 171-172], and overall conditions, absent in the Ottoman Empire (liberal democracy, industrialization etc.), which is thought to be inextricably bound with term modernization [7, p. 44-46]. Indeed, theoretical battles between scholars upon possible “Ottoman modernization” is going for the last 60 years with changeable success [8, p. 127-128]. In my research I will try to apply Shmuel Eisenstadt's theory of parallel modernization or multiple modernity to Ottoman realities [9]. Main

obstacle is highlighted by Barış Mücen: “...I showed throughout this study that doxa of modernization does not just lie in the unquestioned character of these categories, but more importantly in the generalization of the reality identified as “modernization” to all of historical change. In other words, I showed how the limits of an objective reality (of power and capital) constituted the limits of a sense of political and historical reality. The doxa of modernization shared by the heterodoxies analyzed consists of a reliance on this sense of reality; thus, as summarized in more detail below, while the heterodoxies produced different accounts of this reality, they did not question its particularity” [10, p. 187-188].

Historical sociology is an umbrella term for numerous methods of interpreting historical events in terms of sociology, keeping in mind the notion of Anthony Giddens, “that there simply are no logical or even methodological distinctions between the social sciences and history — appropriately conceived” [11, p. 14]. As an object, historical sociology tends to search for the roots of social changes, mobility of institutes to modeling its future [12, p. 11-12].

Economic cycles theory was invented in the XIX century, but widely used and reinforced in the XX century by Russian economist Nikolay Kondratieff to explain main features of long-lasting economic changes and laws behind it, how economic activity in specific sectors defines sustain economic growth and lead to general increasing of productivity. Particular obstacles of such theory for recent article’s research field is that it investigates and explains capitalistic/modern economic realities, however, the Ottoman economy was whatever but not capitalist in a strict sense, despite some claiming it to be proto-capitalist or clearly pre-modern (subtle title to agrarian type of economy). Even for relatively well-backed economics (USA, England, France etc.) in source aspects, we have more or less clear evidence to use not earlier than for the late XVIII century [13, p. 6]. Next to this, I can only hypothetically use its elements to trace possible ways and solutions to Ottoman economic history. Ray Dalio’s concept of a big cycle tries to explain the “great powers” rise and fall. He emphasizes on 18 criteria, composed in 3 big cycles, through which you can say in what part of development any nation is at the current moment [14, p. 63-65]. The most plain and reasonable explanation of economic cycles theories and prospects is given by Romanian economists [15, p. 49-50]. The Marxist model sees two causal paths being systematically generated by these relations – one operating through market exchanges and the other through the process of production itself – whereas the Weberian model traces only one causal path; and the Marxist model elaborates the mechanisms of these causal path; in terms of exploitation and domination as well as bargaining capacity within exchange, whereas the Weberian model only deals with the bargaining within exchange. In a sense, then, the Weberian strategy of class analysis is nested within the Marxist model [16, p. 26-27].

Results. Despite being independent and considerably strong state, Ottomans in the end of XVIII century and in the beginning of XIX century as well, oriented as minor

productive state, copying (unwillingly) the economic policy of colonies or semi-colonies, when Western states provided the sparks of industrialization under protection of heavy trade tariffs [17, p. 16-17].

Immanuel Wallerstein separated the Ottoman Empire, Mughal Empire and Europe as distinct World-systems, and Ottomans and Mughal wasn't capitalistic [18]. Andre Gunder Frank is also right to point out that Europe remained peripheral or semi peripheral vis-a-vis Asia until at least the eighteenth century [19]. At the same time, we can find an excuse to put Ottomans into the periphery straight from the 1700s [20, p. 72].

Due to its strategic defeats during the XVIII century, the Ottoman Empire began to shuffle from regional power (which made an impact on the whole Middle East, and part of Europe) to a solely local state that weighs heavily only in the Middle East. It is clear to me that in the period 1750-1873, the capitalist world-economy included Russia, the Ottoman Empire, India, West Africa, and perhaps other areas as peripheral zones (or a semi-peripheral zone in the case of Russia). My own largest area of uncertainty in relation to the Ottoman Empire is whether its peripheralization should be dated from the nineteenth (or late eighteenth century) or from the early seventeenth century [18, p. 392]. Christopher Chase-Dunn and Thomas Hall identify world-systems as inter-societal networks that are systemic. By "systemic" authors mean that they exhibit patterned structural reproduction and development [21, p. 4], and due to their analysis Ottoman Empire could be described as tributary in the mode of allocation and re-supplying resources – Commercializing state-based world-systems in which important aspects of commodification have developed but the system is still dominated by the logic of the tributary modes [21, p. 43-44], despite hypothesis of Ottoman capitalism [22], but nevertheless all WSA theory has its own shortcoming and criticize from ignoring realities of peculiar states, in our case the Ottomans: "...regarding the 'periphery' (or 'traditional societies') as stagnant and shorn of any life, dynamics and therefore, history. In this perspective, the peripheral societies such as the Ottoman society do not have the potential to be the actor of change. This perception lacks an interest in or entails ignoring internal dynamics and precisely for this reason, the world system analysis falls short in understanding the process of change in the Ottoman Empire and the dynamics behind it" [23, p. 106-107].

Disagreements between Braudel and Wallerstein on the one hand and Frank, Gills, Wilkinson, and ourselves on the other about whether or not the Ottoman Empire was systematically connected with the Europe-centered system can be resolved by studying the connections by the information, prestige-goods, political/military, and bulk-goods networks separately [21, p. 249]. There are arguments that the Ottoman Empire cannot be taken as a full-fledged example for the AMP – arguments which are gaining strength together with the new studies enlightening the political, social and economic functioning of the Ottoman society [24, p. 4].

Seeking solutions for its revival while facing strong foreign adversaries paved the way for elite modernization and renewal. In the XVIIth and XVIIIth centuries “the Ottoman rulers looked at the indigenous solutions” and believed they could limit their “reform-imports” to Western technology, keeping a distance from cultural aspects. This proved impossible, the Ottomans facing, by the end of the XVIIIth century, the need to transplant institutions, political and even philosophical infrastructure from the West [25, p. 61].

First, upswings and downturns do not mean the same for cores and peripheries within a division of labor characterized by small- and large-scale inequality and dependency, secondly, focusing the spatial impact of long waves on the geography of cores and peripheries allows for embedding economic cycles into so-called hegemonic cycles [26, p. 61-62], that for the XVIII century wasn't fair even for Mughals India, where Europeans only began to erect their struggle for dominance, not mentioning Ottomans. Other thought puts Ottomans into a Global South already in XVIII century after the process of first Great Divergence [27]. In case of Kondratieff long waves, they are partially fit to Ottoman Empire case due to its chronological constraints, that reached only the last decades of XVIII century 1780-1790 years, when empirically proved the beginning of upward movement in World Economy [28, c. 29, 56].

After long time, Ottoman historiography at last switch from the narrative of “weak and downfallen state” to more realistic and complex depiction of Ottoman Empire: adoptable, aware of the last European innovations, with constant attempts (nevertheless successful or not) to keep up with changing world [29]. The key pattern that emerges from these series is low and fluctuating central revenues without an upward trend in the early modern centuries followed by rapid gains in the nineteenth century. Ottoman central revenues were only marginally higher in the 1780s in comparison to the 1560s. In contrast, they increased by more than fifteenfold between the 1780s and World War I. The historiography of the seventeenth and eighteenth centuries has argued that the challenges Ottoman central administration faced on fiscal and military fronts were related to the absence of monopolization and centralization of military forces. Instead, along with their growing role in tax farming contracts and allocation of extraordinary *avariz* taxes, major ayan families in different parts of the empire formed their own retinues with firearms. These forces played an essential role in enforcing tax collection at the local level and also provided leverage for the ayan when they bargained with the central administration over tax contracts and for privileges in exchange for joining the army during periods of war and suppressing local banditry [30, p. 594, 617].

Due to fit Ottomans into an Ibn Haldun theory of social change (with famous 5 phases) alongside with notion of Malcolm Yapp, who argues that the term the “Sickman of Europe” is a term developed by orientalist, which was exaggerated by western writers, to create the impression that the Ottoman Turks were in decline. But Malcolm Yapp argues that it is just a fantasy of western historians and western

diplomats. Even Yapp argued, until the 18th, 19th, and 20th centuries. Ottoman Turkey was a country that was undergoing **reform (!)**. The Ottoman Empire was able to carry out reforms and improvements needed in various fields, such as military reform, administrative reform, and strengthening power in its various regions. This is an extraordinary achievement. Yapp even made an opinion that what should be questioned is not why the Ottoman Turks were defeated, but why the Ottoman Turks were able to survive so long. Yapp's opinion makes us a little aware that the stagnation phase is not a phase of decline, but the stagnant phase is the phase in which the Ottoman Turks survive by maintaining what their predecessors have produced as well as possible. Of course, this requires tremendous effort. The Sultans of the Ottoman Turks managed to carry out this phase quite well. They succeeded in maintaining the unity and sovereignty of the Ottoman Turks from the threat of the enemies of the State 3. And still had great political, economic, and military power at that time. This is generally very much by the fourth phase in Ibn Khaldun's theory of 5 phases of the development of a state [31, p. 13].

The Ottoman Empire saw a period of recovery and stability in the eighteenth century and managed to survive into the modern age with most of its central institutions intact, while its contemporaries in Asia failed. But at the same time, some dangerous rings rang when status-quo in the mercantile system changed, because no particular religious group dominated commerce in the Ottoman Empire until the early eighteenth century. However, by the nineteenth century, various communities, particularly Greeks and Armenians, constituted a large part of the empire's commercial and financial life, and towards the end of the eighteenth century, they had completely replaced the Dutch — the most powerful merchants in Mediterranean [32, p. 2].

The somewhat improved wellbeing of the elite groups boosted their consumption of luxury goods, which, in turn, stimulated long-distance trade and strengthened the World-System connectivity, thus contributing to technological exchange and progress (especially in the domains of shipbuilding and navigation), and economic growth. Eventually, consumption of luxury goods gave impetus to the Age of Discovery, as a result of which the global world was formed. Furthermore, not only the elite, but also the emerging middle class enjoyed GDP per capita growth from the sixteenth to the eighteenth century. The middle class then consisted of highly qualified laborers, craftsmen (carpenters, tailors, watchmakers, etc.), lawyers, doctors, and so on [33, p. 56].

The eighteenth century witnessed restoration and growth after the Global Crisis. However, in contrast to the nearly universal growth of the sixteenth century (especially in its first half), eighteenth-century growth was highly uneven. This unevenness formed the basis for one of the most important global phenomena observed in the eighteenth century, namely the Great Divergence between the successfully developing Global North (the European states, Russia, East Asian states – China, Korea, Japan – and the North American colonies) and the Global

South, which was not as successful. The phenomenon of the Great Divergence is fundamentally important in the context of global history because it largely predefined the subsequent division of the world into developed countries and developing countries, as well as the structure of relations in the global world in the nineteenth and the twentieth centuries [33, p. 88]. The bottom line of economic prospects of Ottomans are not very bright, because despite total growth Ottoman economy grew only for 30% in all the XVIII century [33, p. 97, 100], it means average 0,3% per year which is typical for preindustrial economies.

XVIII century marks the last bastion of Ottoman pragmatism, which was unlike the previous one in XVII century and definitely other than XIX century, showing the last institutional effort in such direction being secular religion, grand ideologies, and the political visions of the different parties, groups, or classes are not determining factors for defining the nature of the ottoman polity (they are dependent variables, in the jargon of political science and comparative politics). State centric — it emphasizes the problem solving capabilities of state institutions over other social, political, and economic agents and institutions, and it tends to portray the state almost as a monolithic institution, its offer new periodization and poses himself as nativism in core [34, p. 202]. If the empire in the sixteenth and seventeenth centuries was suspected of being in decline, in the eighteenth century it was indisputably so [35, p. 197-198].

The political point of view centers in Ottoman reformism, which goes within the global Islamic movement of the *tajdid* movement opposed to both the rigidities of the schools of law and the cultic aspects of shrine-Sufism [36, p. 464].

All misconductions, cruelty and failures were brought up under the umbrella term of “Oriental despotism”, in which Ottoman Empire was the most prominent example, due to its geographical closeness and long interaction with the European world [37; 38].

The European polity that consistently outdid all rivals in this context before the late eighteenth century was England – not by virtue of the country’s unique individual liberties, but of the country’s precocious institutional unification [39, p. 37]. If one measure of a modern state lies in its ability to centralize and monopolize the control of violence, the Ottomans failed to make the transition in the eighteenth century. They also failed to design a fiscal system as well-organized as their European foes around the business of war, another of the characteristics of European states of the same era [40, p. 12].

The chief hypothesis is that Ottoman reformers were faced with the necessity of modernization, but could not commit themselves to more than reform [41, p. 452]. The meaning of modernization or modern itself will always be doubtful, with regard to scholarly mindset [42, c. 21]. Other aspect is assumption of “civil society” in the Ottoman Empire (in meaning of non-government coalitions). In general, two different types of organizations are included in studies of Turkish civil society: associations *derneks* and religious endowments *vakıfs* [43, p. 5]. Despite this, the Ottomans faced

no “civil society” because of restricted individuality and their economic, cultural and administrative dependence on the center [44, p. 9] whatever the meaning of this term can be pointed for the XVIII century, the explanatory “ad-West” is also not satisfactory, because western countries had the same processes and realities as Ottomans had. Based on the political culture we can easily trace down the mix of political, social, class, religious and even cultural divisions of Ottoman society. In theory, such intermediary institutions as cities, guilds, religious institutions, and local ‘notables’ were important units of mediation between the state and society, and thus contained civil societal elements. In practice, they provided only a vague potential for civil society within the Ottoman sociopolitical order and presumably, in spite of themselves, could have formed a basis for civil society. [45, p. 68, 75]. Accordingly, many of the existing IHS accounts rely extensively on a narrative, in which European capitalism instantaneously and irreversibly transforms the empire, seemingly without any form of intervention by or interaction with domestic actors, conditions and structures [46, p. 21].

In the context of Zenonas Norkus’ historical sociology of empire (specifically in case of the Grand Duchy of Lithuania), Ottomans were assigned to the “primary empires” to at least the second half of XIX century. The defining modes of such an empire were/ “embodiment of form and essence”:

- They have a proper organization both to administer and exploit the economic, political, religious or ethnic variety.
- Empires establish systems of transportation which ensure military and economic connections of the centre (metropole) with the periphery.
- Empires have sophisticated systems of communication, which enable direct administration of subordinated areas from the center, e.g., regular postal systems.
- A policy of territorial expansion and stability of limes (after the end of expansion stage). The stabilization of the ‘limes’ is determined by encounter with other empires or strong powers or by certain ecological boundaries (mountains, steppes etc.). Territorial expansion may be also stopped because of the calculations of ‘grand strategy’. An imperial idea or project, which eventually turns into shared values that overcome local differences.
- Empires surpass other co-existing political entities in terms of population and/or territory [47, p. 20-21].

As a result of such Western influences that debilitated the revenues and war making capacity of the Ottoman state, the Empire went through a profound process of decentralization in the seventeenth and eighteenth centuries in direct contrast with its contemporary European counterparts [48, p. 96].

This, in turn, means that the process itself will work in a ‘catching up’ mode. Initially, the undertaking to copy European models does not meet its goals and the Empire falls under the pressure of its own incapability to produce, develop, govern, and expand its territory, to adapt to modern means of warfare, and to resist the

western societies and their evolving industrialization [49, p. 194]. Ottomans found itself in an era of European time and confronted by a European discourse of progress that paved the way for an Ottoman orientalism [50, p. 778].

“Unified theory of growth” was introduced by Oded Galor in an attempt to encompass all activities (especially small ones and unhinged) to create one general theory that will explain the general pattern of a country’s growth. Unified Growth Theory suggests that the transition from stagnation to growth has been an inevitable by-product of the process of development. It argues that the inherent Malthusian interaction between the rate of technological progress and the size and composition of the population accelerated the pace of technological progress and ultimately raised the importance of education in coping with the rapidly changing technological environment. The rise in industrial demand for education brought about significant reductions in fertility rates. It enabled economies to divert a larger share of the fruits of factor accumulation and technological progress to the enhancement of human capital formation and income per capita, paving the way for the emergence of sustained economic growth. The theory further explores the dynamic interaction between human evolution and the process of economic development and advances the hypothesis that the forces of natural selection played a significant role in the evolution of the world economy from stagnation to growth [51, p. 16]. Galor divides all development into three types or regimes: Malthusian, Post-Malthusian and Sustainable Growth. Main criteria of development lie in technological progress, capital accommodation, human capital, GDP per capita and relation between growth and wealth distribution [51, p. 17-18]. Due to these points, the XVIII century Ottoman Empire is just invalid for evaluation (though Galor makes his analysis on Western European countries and not even mention Eastern) next to absence of clear and exact data and absence of above-mentioned economic features themselves as for the XVIII century. Major publications for economic history of the Ottomans GDP per capita counts only from the 1820s [52], and any calculations for the XVIII century is still hypothetical. Technological process was unstable even for Western Europe, but till the beginning of the Industrial revolution in the 1780s Ottomans were clearly backward next to Europeans.

For the last feature Ray Dalio’s concept should be examined. The reason for taking such work is the general absence of new ideas on international relations and particularly Ray Dalio’s popularity. For the record, Ray Dalio is not a scholar, he is a hedge-fund analyst, in his book *“Principles for Dealing with the Changing World Order: Why Nations Succeed and Fail”* which has been published in 2021, he tried (or more obviously his advisors and co-authors, referents) to trace the general principles of rise and fall of world-orders depending on particular country characteristics up to total 18 elements or determinants: **“three big cycles”** – debt/money/capital markets/economic cycle, big cycle of internal order and disorder, big cycle of external order and disorder. **“Key elements”**: education, innovation, cost competitiveness, military strength, trade, economic output, markets and financial

sector, reserve currency status, and “**additional**”: geology, resource allocation, acts of nature, infrastructure and investment, character/civility/determination, governance/rule of law, gaps in wealth/opportunity and values [14, p. 64-66].

Next to these characteristics there are a few notions. Firstly, half of them are irrelevant for XVIII century realities. Secondly, the other half is just immeasurable and unable to validify. Thirdly, if we don't put any words, criteria and characteristics into a term, everyone can judge them based on their own specific understanding and different meanings. Fourthly, each of these criteria don't give any explanation of how it works, like if any criteria is marked “enough” it's not guarantee any profit for the state in its role and place in international relations structure. Like education — for the XVIII century educational level in all countries worldwide was low, maybe for Ottomans it was lower, but Europeans did not gain any superiority from it. Innovations — XVIII century industrial revolution generally went unnoticed for its contemporaries. Military strength — small Prussia was able to resist combined forces of Russian and Austrian Empires. Economic output is highly debatable as for the XVIII century the distinction between most and least economically developed was in ratio 2:1 [53, c. 19]. Other criteria are just irrelevant and even absurd for the XVIII century.

The roots of such inconvenience is that Dalio in his text makes an example of “declining power of USA” and “rising power of China”, for the XX century and further. Nevertheless, the scholar's inconsistency of his method gives inadequate analysis, which brings to life results that never exist.

Conclusions. The Ottoman Empire in the XVIII century went through numerous tasks and dangers. A lot of events may seem chaotical and unstructured, but in reality, these events have always been conducted according to the laws of societal development and didn't come out of nowhere. I tried to prove that the “twilight” of the Ottomans in the XVIII century could be described in terms of historical and sociological theories and the excerpt theory of international relations as world-system analysis. 4 theories were brought under scrutinize upon ottoman material:

WSA – during the XVIII century Ottoman Empire began to swiftly shuffle from status of structural power (that was able to impose its actions on various countries and continents) to mere regional power, even this status was shrinking to just the Middle East and Africa and Balkans. Ottomans were incorporated into the capitalist world-system and lost their own, and got a status of a semi-periphery.

Modernization theory – due to modernization Ottomans failed to capitalize their potential into creating qualitatively new social units, economic structure, that would ensure their take-off and emulating western features.

Marxist theory – during the XVIII century social struggle in the Ottoman Empire began to rise with greater force. Economic stability makes political struggle between central and local powers less painful and created new forms of exploitation (*iltizam*), guilds and artisans couldn't keep up with European economic intervention and began to degrade in skill and manufacturing, shrinking of market and income created

heavier paying duties for taxpayers. Next to the term of marxist political economy Ottomans were still a feudal imperialistic state that didn't have enough military capabilities to expand and gain resources, but did not change its productive force and relations to change the economic paradigm.

Historical sociology – brings the first glimpse of early capitalism social order that was highly intertwined with previous feudal. Ottoman society was still based on the religious, ethnic, social and political division that, nevertheless, wasn't so rigid and let anyone achieve one's goals, but couldn't match with Western type of social organization.

Economic theories (big cycles, unified theory of growth) – these theories have little explanation of Ottoman realities, but show a clear downwarding trend of keeping backwardness with an asymmetrical trade pattern.

Bibliography

1. Wallerstein I. A world-system analyzing. An introduction. Durham and London: Duke university press, 2004. 109 p.
2. Wallerstein I. The essential Wallerstein. New York: New press, 2000. 471 p.
3. Handbook of Historical Sociology. Ed. by G. Delanty, E.F. Isin. London: Sage publications, 2003. 417 p.
4. Anter A. *Max Weber's Theory of the Modern State: origins, structure and significance*. New York: Palgrave Macmillan, 2014. 249 p.
5. Royce E.C. *Classical social theory and modern society: Marx, Durkheim, Weber*. Lanham: Rowman and Littlefield, 2015. 341 p.
6. Dillon M. *Introduction to Sociological Theory: Theorists, Concepts, and Their Applicability to the Twenty-First Century*. Oxford: John Wiley & Sons, Ltd, 2014. 565 p.
7. Kyianytsia L.L. The Modernization Theory Paradigm and Its Discontents: Reviewing the Contribution and Fallings of the Modernization Theory to Social and Political Research. *Ukrainian Policymaker*, 2021. Volume 8, P. 41-50.
8. Altun F. A Critical Review of "Ottoman Modernization". *Adam Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*. 2022. No. 12 (1). P. 107-130.
9. Eisenstadt S. Multiple modernities. *Daedalus*, 2000. Volume 129. No. 1. P. 1-29.
10. Mücen B. *Doxa of Modernization: The Sense of Political Reality in the Historiographies of the Late Ottoman Empire*. PhD dissertation. New Brunswick, New Jersey: The State University of New Jersey, 2009. 211 p.
11. Abrams Ph. History, Sociology, Historical Sociology. *Past and Present*. 1980. No. 87. P. 3-16.
12. Мартинов А.Ю. Історична соціологія (циклічна парадигма). К.: УІАД «Рада», 2004. 288 с.
13. Bormotov M. Economic cycles: historical evidence, classification and explication. MPRA Paper No. 19660, 2009. 30 p.
14. Dalio R. *Principles for Dealing with the Changing World Order: Why Nations Succeed and Fail*. New York: Simon and Schuster, 2021. 576 p.
15. Isais R., Smirna T., Paun C. A critical view on the mainstream theory of economic cycles. *Management & Marketing. Challenges for the Knowledge Society*. 2019. Vol. 14. No. 1. P. 48-58.
16. *Approaches to Class Analysis*. Ed. by E.O. Wright. New York: Cambridge University Press, 2005. 212 p.
17. Chang Ha-Joon. *Kicking Away the Ladder: Development strategy in historical perspective*. London: Anthem Press, 2002. 187 p.

18. Wallerstein I. The Ottoman Empire and the Capitalist World-Economy: Some Questions for Research. *Review (Fernand Braudel Center)*. 1979. Vol. 2. No. 3 P. 389-398.
19. Frank A.G. The World Economic System in Asia Before European Hegemony. *The Historian*, 1994. No. 56. P. 260-276.
20. Terlouw K. Semi-peripheral developments: from World-Systems to Regions. *Capitalism Nature Socialism*, 2003. Vol. 14. Issue 3. P. 71-90.
21. Chase-Dunn C., Hall T.D. Rise and Demise: Comparing World-systems. Boulder: Westview Press, 1997. 322 p.
22. Nişancioğlu K. The Ottoman origins of capitalism: uneven and combined development of Eurocentrism. *Review of International Studies*. 2014. Vol. 40 (2). P. 325-347.
23. Erkurt B. A critique of World-system inspired historiography of transition to capitalism in the Ottoman Empire. Master thesis. Istanbul: Middle East technical university, 2013. 111 p.
24. Aygül C. Asiatic mode of production and the Ottoman Empire. *Sosyal Bilimler Dergisi*. 2011. No. 2. P. 1-32.
25. Dinu E.-C. Patterns of cleavage development in the late Ottoman Empire and Khedival and British Egypt: intrasocietal and extrasocietal determinants of opposition. *Studia Politica: Romanian Political Science Review*. 2018. No. 1. P. 57-81.
26. Komlosy A. Crises, long waves and World-system analysis. *Journal of Globalization Studies*. 2019. Vol. 10. No. 2. P. 55-76.
27. Korotaev A., Zinkina J., Zlodeev D., Vaskin I. Great Divergence of the 18 century? *Cliodynamics: The Journal of Quantitative History and Cultural Evolution*. 2017. No. 9. P. 1-15.
28. Кризисы и прогнозы в свете теории длинных волн / Под ред. Л.Е. Гринина, А.В. Коротаева, Р.С. Гринберга. М.: Моск. ред. изд-ва «Учитель», 2016. 368 с.
29. Pamuk Ş. The Evolution of Factor Markets in the Ottoman Empire, 1500-1800. *Continuity and Change*. 2009. No. 24. P. 1-30.
30. Pamuk Ş., Kıbañç K. Ottoman State Finances in European Perspective, 1500-1914. *The Journal of Economic History*. 2010. Vol. 70. No. 3. P. 593-629.
31. Muttaqin M.Q., Azra A., Saepudin D., Jabali F., Lubis A., Fakh Z.K. The Rise and Fall of the Ottoman Empire and How It Fits Ibnu Khaldun's Theory. *Conference: Proceedings of the 3rd International Colloquium on Interdisciplinary Islamic Studies, ICIIIS 2020*, 20-21 October 2020, Jakarta, Indonesia. P. 1-19.
32. Artunç C. The Protégé System and Berathl Merchants in the Ottoman Empire: The Price of Legal Institutions. *Yale University Department of economics working paper* No., 2012. P. 1-31.
33. A Big History of Globalization: The Emergence of a Global World System/ Ed. by J. Zinkina, D. Christian, L. Grinin, I. Ilyin, A. Andreev, I. Aleshkovski, S. Shulgin, A. Korotayev. Cham: Springer, 2019. 284 p.
34. Dağlı M. The limits of Ottoman pragmatism. *History and Theory*. 2013. No. 52. P. 194-213.
35. Barkey K. Empire of Difference: The Ottomans in Comparative Perspective. Cambridge: Cambridge university press, 2008. 342 p.
36. Lapidus Ira M. A history of Islamic societies. New York: Cambridge University Press, 2014. 1603 p.
37. Noel M. Useful enemies: Islam and The Ottoman Empire in Western Political Thought, 1450-1750. Oxford: Oxford university press, 2019. 487 p.
38. Чалий А., Иванов О. Очима європейця: візія Сходу в праці Авраама Анкетіль-Дюперона «Східне законодавство». *Європейські історичні студії*. 2019. № 13. С. 121-140.
39. Epstein S.R. Freedom and growth: the rise of states and markets in Europe, 1300-1750. London: Routledge, 2000. 223 p.
40. Aksan V.H. Ottoman wars 1700-1870: An Empire besieged. New York: Routledge, 2013. 599 p.
41. Weiker W. F. The Ottoman Bureaucracy: Modernization and Reform. *Administrative Science Quarterly*. 1968. Vol. 13. No. 3, Special Issue on Organizations and Social Development. P. 451-470.

42. Нанов П. Република Турция между Истока и Запада. София: Издателство «Изток-Запад», 2022. 224 с.
43. Khusal I. Restricted Individuality and Absence of Independent Civil Societal Elements in the Ottoman Empire. *Iqra university conceptual paper*. 2016. No. 1. P. 1-9.
44. Zencirci G. Civil Society's History: New Constructions of Ottoman Heritage by the Justice and Development Party in Turkey. *European Journal of Turkish Studies*. 2014. No. 19. P. 1-20.
45. Çaha Ö., Karaman L. Civil Society in the Ottoman Empire. *Journal of Economic and Social Research*. 2008. No. 8. P. 53-81.
46. Tansel C.B. Deafening silence? Marxism, international historical sociology and the spectre of Eurocentrism. *European Journal of International Relations*. 2015. No. 21 (1). P. 76-100.
47. Norkus Z. The Grand Duchy of Lithuania in the Retrospective of Comparative Historical Sociology of Empires. *World Political Science Review*. 2007. Vol. 3. Issue 4. P. 1-41.
48. Peker E. A Comparative-Historical Sociology of Secularisation: Republican State Building in France (1875-1905) and Turkey (1908-1938). Dissertation Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements for the Joint Degree (Cotutelle) of Doctor of Philosophy. Simon Fraser University (Canada) Université Paris 1 Panthéon-Sorbonne (France), 2016. 375 p.
49. Nanov P. The First Stage of the Ottoman Modernization Viewed through the Prism of Walt Rostow's Model. *Балканистичен Форум*. 2020. No. 3. P. 172-196.
50. Makdisi U. Ottoman orientalism. *American historical review*. 2002. Vol. 107. Issue 3. P. 768-796.
51. Galor O. *Unified Growth Theory*. Princeton & Oxford: Princeton university press, 2011. 228 p.
52. Pamuk Ş. Estimating Economic Growth in the Middle East since 1820. *The Journal of Economic History*. 2006. Vol. 66. No. 3. P. 809-828.
53. Райнерт Е. Як багаті країни збагатіли, і чому бідні залишаються бідними. К.: Темпора, 2015. 444 с.

References

1. Wallerstein, I. (2004) *A world-system analyzing. An introduction*. Durham and London: Duke university press. [In English].
2. Wallerstein, I. (2000). *The essential Wallerstein*. New York: New press. [In English].
3. Anter, A. (2014) *Max Weber's Theory of the Modern State: origins, structure and significance*. New York: Palgrave Macmillan. [In English].
4. Delanty, G., Isin, E.F. (Eds). (2003). *Handbook of Historical Sociology*. London: Sage publications. [In English].
5. Royce, E.C. (2015) *Classical social theory and modern society: Marx, Durkheim, Weber*. Lanham: Rowman and Littlefield. [In English].
6. Dillon, M. (2014). *Introduction to Sociological Theory: Theorists, Concepts, and Their Applicability to the Twenty-First Century*. Oxford: John Wiley & Sons, Ltd. [In English].
7. Kyianytsia, L.L. (2021). The Modernization Theory Paradigm and Its Discontents: Reviewing the Contribution and Fallings of the Modernization Theory to Social and Political Research. *Ukrainian Policymaker*, Vol. 8, pp. 41-50. [In English].
8. Altun, F.A. (2022). Critical Review of "Ottoman Modernization". *Adam Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, No. 12 (1), pp. 107-130. [In English].
9. Eisenstadt, S. (2000). Multiple modernities. *Daedalus*, Vol. 129, No. 1, pp. 1-29. [In English].
10. Mücen, B. (2009). *Doxa of Modernization: The Sense of Political Reality in the Historiographies of the Late Ottoman Empire*. PhD dissertation. New Brunswick, New Jersey: The State University of New Jersey. [In English].
11. Abrams, Ph. (1980). History, Sociology, Historical Sociology. *Past and Present*, 87, pp. 3-16. [In English].

12. Martynov, A.Yu. (2004). *Istorychna sociolohiya (cyklichna paradyhma)*. Kyiv: UIAD "Rada". [In Ukrainian].
13. Bormotov, M. (2009). *Economic cycles: historical evidence, classification and explication*. MPRA Paper No. 19660. [In English].
14. Dalio, R. (2021). *Principles for Dealing with the Changing World Order: Why Nations Succeed and Fail*. New York: Simon and Schuster. [In English].
15. Isais, R., Smirna, T., Paun, C.A. (2019). Critical view on the mainstream theory of economic cycles. *Management & Marketing. Challenges for the Knowledge Society*, Vol. 14, No. 1, pp. 48-58. [In English].
16. Wright E.O. (Ed.) (2005). *Approaches to Class Analysis*. New York: Cambridge University Press. [In English].
17. Chang, Ha-Joon. (1998). *Kicking Away the Ladder: Development strategy in historical perspective*. London: Anthem Press. [In English].
18. Wallerstein, I. (1979). The Ottoman Empire and the Capitalist World-Economy: Some Questions for Research. *Review (Fernand Braudel Center)*, Vol. 2, No. 3, pp. 389-398. [In English].
19. Frank, A.G. (1994). The World Economic System in Asia Before European Hegemony. *The Historian*, No. 56, pp. 260-276. [In English].
20. Terlouw, K. (2003). Semi-peripheral developments: from World-Systems to Regions. *Capitalism Nature Socialism*, Vol. 14, Issue 3, pp. 71-90. [In English].
21. Chase-Dunn, C., Hall, T.D. (1997). *Rise and Demise: Comparing World-systems*. Boulder: Westview Press. [In English].
22. Nişancıoğlu, K. (2014). The Ottoman origins of capitalism: uneven and combined development of Eurocentrism. *Review of International Studies*, Vol. 40 (2), pp. 325-347. [In English].
23. Erkurt, B. (2013). *A critique of World-system inspired historiography of transition to capitalism in the Ottoman Empire*. Master thesis. Istanbul: Middle East technical university. [In English].
24. Aygül, C. (2011). Asiatic mode of production and the Ottoman Empire. *Sosyal Bilimler Dergisi*. No. 2, pp. 1-32. [In English].
25. Dinu, E.-C. (2018). Patterns of cleavage development in the late Ottoman Empire and Khedival and British Egypt: intrasocietal and extrasocietal determinants of opposition. *Studia Politica: Romanian Political Science Review*, No. 1, pp. 57-81. [In English].
26. Komlosy, A. (2019). Crises, long waves and World-system analysis. *Journal of Globalization Studies*, Vol. 10, No. 2, pp. 55-76. [In English].
27. Korotaev, A., Zinkina, J., Zlodeev, D., Vaskin, I. (2019). Great Divergence of the 18 century? *Cliodynamics: The Journal of Quantitative History and Cultural Evolution*, No. 9, pp. 1-15. [In English].
28. Hrynyn, L.E., Korotaev, A.V., Hrynberh, R.S. (Eds) (2016). *Kryzysy y prohnozy v svete teoryy dlynnnykh voln*. Moskva: Mosk. red. yzd-va "Uchytel". [In Russian].
29. Pamuk, Ş. (2009). The Evolution of Factor Markets in the Ottoman Empire, 1500-1800. *Continuity and Change*, No. 24, pp. 1-30. [In English].
30. Pamuk, Ş., Kıbañç, K. (2010). Ottoman State Finances in European Perspective, 1500–1914. *The Journal of Economic History*, Vol. 70, No. 3, pp. 593-629. [In English].
31. Muttaqin, M.Q., Azra, A., Saepudin, D., Jabali, F., Lubis, A., Fakihi, Z.K. (2020) The Rise and Fall of the Ottoman Empire and How It Fits Ibnu Khaldun's Theory. *Conference: Proceedings of the 3rd International Colloquium on Interdisciplinary Islamic Studies, ICIIS 2020*. Jakarta, Indonesia, pp. 1-19. [In English].
32. Artunç, C. (2012). The Protégé System and Beratlı Merchants in the Ottoman Empire: The Price of Legal Institutions. *Yale University Department of economics working paper*, No., pp. 1-31. [In English].
33. Zinkina, J., Christian, D., Grinin, L., Ilyin, I., Andreev, A., Aleshkovski, I., Shulgin, S., Korotayev, A. (Eds.) (2019). *A Big History of Globalization: The Emergence of a Global World System*. Cham: Springer. [In English].

34. Dağlı, M. (2013). The limits of Ottoman pragmatism. *History and Theory*, No. 52, pp. 194-213. [In English].
35. Barkey, K. (2008). *Empire of Difference: The Ottomans in Comparative Perspective*. Cambridge: Cambridge university press. [In English].
36. Lapidus, Ira M. (2014). *A history of Islamic societies*. New York: Cambridge University Press. [In English].
37. Noel, M. (2019). *Useful enemies: Islam and The Ottoman Empire in Western Political Thought, 1450–1750*. Oxford: Oxford university press [In English].
38. Chalyi, A., Ivanov, O. (2019). Ochyma yevropejcy: viziya Skhodu v praci Avraama Anketil-Dyuperona “Shidne zakonodavstvo”. *Yevropejski istorychni studiyi*, No 13, pp. 121-140. [In Ukrainian].
39. Epstein, S.R. (2000). *Freedom and growth: the rise of states and markets in Europe, 1300–1750*. London: Routledge. [In English].
40. Aksan, V.H. (2013). *Ottoman wars 1700-1870: An Empire besieged*. New York: Routledge. [In English].
41. Weiker, W.F. (1968). The Ottoman Bureaucracy: Modernization and Reform. *Administrative Science Quarterly*, Vol. 13, No. 3, Special Issue on Organizations and Social Development, pp. 451-470. [In English].
42. Nanov, P. (2022). RepublykaTurcyamezhduYztoka y Zapada. Sofyya: Yzdatelstvo “Yztok-Zapad”. [In Bulgarian].
43. Zencirci, G. (2014). Civil Society’s History: New Constructions of Ottoman Heritage by the Justice and Development Party in Turkey. *European Journal of Turkish Studies*, No. 19, pp. 1-20. [In English].
44. Khusal, I. (2016). Restricted Individuality and Absence of Independent Civil Societal Elements in the Ottoman Empire. *Iqra university conceptual paper*, No. 1, pp. 1-9. [In English].
45. Çaha, Ö., Karaman, L. (2008). Civil Society in the Ottoman Empire. *Journal of Economic and Social Research*, No. 8, pp. 53-81. [In English].
46. Tansel, C.B. (2015). Deafening silence? Marxism, international historical sociology and the spectre of Eurocentrism. *European Journal of International Relations*, No. 21 (1), pp. 76-100. [In English].
47. Norkus, Z. (2007) The Grand Duchy of Lithuania in the Retrospective of Comparative Historical Sociology of Empires. *World Political Science Review*. Vol. 3, issue 4. pp. 1-41. [In English].
48. Peker, E. (2016). *A Comparative-Historical Sociology of Secularisation: Republican State Building in France (1875-1905) and Turkey (1908-1938)*. Dissertation Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements for the Joint Degree (Cotutelle) of Doctor of Philosophy. Simon Fraser University (Canada) Université Paris 1 Panthéon-Sorbonne (France). [In English].
49. Nanov, P. (2020). The First Stage of the Ottoman Modernization Viewed through the Prism of Walt Rostow’s Model. *Балканистичен Форум*, No. 3, pp. 172-196. [In English].
50. Makdisi, U. (2002). Ottoman orientalism. *American historical review*. 2002. Vol. 107, Issue 3, pp. 768-796.[In English].
51. Galor, O. (2011). *Unified Growth Theory*. Princeton & Oxford: Rrinceton university press. [In English].
52. Pamuk, Ş. (2006). Estimating Economic Growth in the Middle East since 1820. *The Journal of Economic History*. Vol. 66, No. 3, pp. 809-828. [In English].
53. Rajnert, E. (2015). *Yak bahati krayiny zbahatily, i chomu bidni zalyshayutsya bidnymi*. Kyiv: Tempora. [In Ukrainian].

Чалий А. “Зіткнення теоретизувань”: Османська імперія у XVIII ст.

У статті аналізуються основні соціологічні теорії й концепції стосовно Османської імперії XVIII ст. її політичного, економічного, міжнародного життя. Основні теорії які будуть використовуватися в рамках фактологічного матеріалу: модернізаційна, світ-системна, класова, дивергенційна, історичної соціології, концепція “Великої кривої” Рея Даліо, економічних циклів, описаних згідно методології економічних циклів. Метою статті є перевірка теорій османською практикою і вироблення загальної теоретичної лінії розвитку держави Османів у XVIII ст. Виявлено, що Османська держава пережила у XVIII столітті низку змін, які, на перший погляд були не дуже помітні сучасникам, але які визначили подальший розвиток держави на десятиліття вперед аж до середини кінця XIX ст. З точки зору модернізаційної теорії Османська держава зазнала кілька етапів змін, які вже й так докладно досліджені в історіографії: “Епоху тальянів” (1703-1730), модернізаційні потуги 1750-1770-х рр., правління Селіма III (“Нізамі-Джедід”) – які намагалися скопіювати й дорівнятися до європейських інститутів у намаганні відновити військову могутність і вдало протистояти наступу європейців. Через цілу низку причин як суб’єктивного так і об’єктивного або реального характеру ці спроби не дали того результату, який очікували його впроваджувачі, а обмежилися лише певними здобутками, які структурно мало змінили османську державу. Згідно теорії економічних циклів – османи потрапили в низхідну тенденцію ділової активності (як і інші країни), але через структуру економіки та економічну політику зазнали більших збитків, що вплинули на соціальну сферу. З точки зору марксистського аналізу османи залишалися феодалною країною з яскраво вираженим військово-експансіоністським елементом. З точки зору світ-системного аналізу – до кінця століття османи міцно закріпилися в статусі держави напівпериферії, знизивши свій статус до регіональної держави в кращому випадку. З точки зору історичної соціології – османське суспільство почало поляризуватися як територіально (через зростаючу роль місцевих верхівок та пониження влади центрального уряду) та функціонально (через відсутність індустріалізації та асиметричності торгівлі й неадекватності економічної політики влади в османів так і не виник виробничий «третій клас»). Окремо варто виділити концепцію Рея Даліо, яка хоч і відносно популярна в журналістських та наукових колах, але не може слугувати науковою теорією через неперевіреність та понятійну розмитість критеріїв.

Ключові слова: Османська імперія, XVIII століття, модернізація, історична соціологія, світ-системний аналіз.

УДК 303.446:355.1-048.35(497)(091)"1856/1914"

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2023-22-5>

Фалько С.А.

<https://orcid.org/0000-0002-8266-2643>

ОСОБЛИВОСТІ ТА НАСЛІДКИ ВОЄННОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ НА БАЛКАНАХ 1856–1914 РР.: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ¹

*Присвячується моєму батькові,
підполковнику Фальку Анатолію
Івановичу, який в 1983-1986 рр.
виконував обов'язки військового
інструктора у складі воєнної місії
у ВПС лівійської армії.*

Вивчення феномену військової модернізації в країнах балканського регіону та його впливу на соціально-політичні, воєнно-економічні та культурні напрямки розвитку суспільства в досліджуваних країнах є перспективною науковою темою. Вона дає змогу осмислити складний процес державотворення та впливу військових реформ на його динаміку.

Дослідження присвячене вивченню особливостей проведення військових реформ у регіоні Південно-Східної Європи. Часовий інтервал, що вивчається, – середина XIX – початок XX ст. Це період становлення збройних сил у Сербії, Румунії, Болгарії, Чорногорії, які здобули незалежність, і період проведення динамічних реформ в османській і грецькій арміях. Порівняльний метод щодо проведення реформ у збройних силах християнських країн Балканського півострова з перетвореннями, які здійснювалися в досліджуваний період в армії Османської імперії, дає змогу деталізувати деякі особливості й складнощі в організації реформ.

Уточнення низки елементів реформ дають змогу дійти висновку щодо вирішальної ролі військової модернізації на Балканах, запозиченої із моделей європейських армій, насамперед Німеччини та Франції. Розкрито такі фактори реформувань, як: освіта, здобута в європейських військових вишах; закупівля новітнього озброєння в передових країнах Європи і США; запрошення іноземних військових фахівців у ролі інструкторів для здійснення навчання частин і з'єднань; організація штабної служби; участь у плануванні й організації бойових дій інструкторів; створення військової медицини; стажування офіцерів у військах європейських країн; створення мобілізаційного резерву за німецьким, або французьким зразками.

¹ Це дослідження з'явилося в пресі завдяки сприянню доктора історичних наук, професора Лейпцизького університету Елізабет Каске, яка неабайдуже ставиться до війни в Україні та надає гуманітарну допомогу нашій країні. Автор дякує за допомогу доктору історичних наук Оліверу Штейну, співробітнику Вільного університету Берліна та куратору музею баварської армії в м. Інгольштадті, а також співробітнику центру стратегічних досліджень у м. Белграді доктору історичних наук Даліборі Денді, доктору військових наук, професору болгарської військово-морської академії у м. Варна Асену Кожухарову. Завдяки допомозі цих людей проведене дослідження отримало фундамент у вигляді необхідної літератури щодо вивчення історії військової модернізації на Балканах. Ласкаво надала свої роботи для організації досліджень відомий османіст, професор, доктор історичних наук канадського університету Онтаріо Вірджинія Аксан.

У дослідженні розглядаються підсумки проведення військових реформ в арміях Греції, Сербії, Болгарії, Румунії та Чорногорії. Уточнюються наслідки військової модернізації, що вплинули на стан армій країн Балкан напередодні Першої світової війни.

Ключові слова: військова модернізація, збройні сили, військові реформи, балканські країни, військові інструктори, навчання офіцерів у Європі.

Кримська війна 1853–1856 рр. і наступні війни, що відбувалися в 1859–1878 рр. в Європі, Азії та США, дали старт черговому витку військової модернізації у світі. У цей період армії продовжували формуватися в Греції, Сербії, Дунайських князівствах і Чорногорії, а в 1878 р. в Болгарії були створені власні збройні сили. Військові реформи в країнах, які намагалися подолати відставання в організації армії, зазвичай, не відбувалися систематично.

Дослідження історії наздоганяючої військової модернізації на Балканах є актуальною науковою проблемою. Використаний у дослідженні метод порівняння модернізаційних процесів серед балканських держав дає багату палітру поглядів на військові реформи, що проводяться в регіоні. Період дослідження – друга половина XIX та початок XX ст.

Кримська війна 1853–1856 рр. є нижньою межею дослідження як подія, що призвела до початку реформ збройних сил багатьох європейських країн. Поряд із громадянською війною в США 1861–1865 рр. і низкою європейських воєн у другій половині XIX ст. ці події призвели до революційних перетворень в озброєнні та методах організації армій. Крайньою часовою межею дослідження є події початку Першої світової війни 1914–1918 рр.

Автор продовжує дослідження процесів військової модернізації [1]. Ця робота пов'язана з попередніми статтями, присвяченими різним елементам модернізації: процесам гонки озброєнь у досліджуваній період [2], діяльності військових місій на Балканах [3].

Метою статті є дослідження історії військової модернізації на Балканах, яка активно розпочалася в арміях регіону з середини XIX ст. і тривала хвилями до початку XX ст. Слід зазначити, що разом із країнами Балкан (європейсько-християнського культурного простору) в дослідженні аналізуються також реформи в османській армії, які мають ментальні відмінності, властиві ісламським країнам. Метод порівняння модернізацій, широко застосовуваний у науці, дозволить зрозуміти особливості військових перетворень на Балканах у різних країнах і більш повно розкрити основні проблеми, з якими зіштовхнулися армії країн регіону в період реформування.

У науковій літературі тема вивчення історії процесів військової модернізації в Балканському регіоні вже була в центрі уваги істориків. Зазвичай, розглядалися модернізаційні процеси в армії тієї чи іншої країни. Так, сербський учений С. Раткович-Костиц присвятив свої дослідження впливу військового співробітництва з європейськими країнами на реформування сербської армії [4]. Вплив європейських військових на сербську воєнну науку розглядав історик С. Джукіч [5]. Дослідник з Белграда Д. Денда в першій

частині своєї книги аналізував європейський вплив на реформи армії в Сербії в другій половині XIX ст. [6]. Вплив військової освіти на модернізацію збройних сил Болгарії вивчав військовий історик з Варни А. Кожухаров [7]. Історію переозброєння болгарської армії напередодні Балканських воєн 1912–1913 рр. досліджував у своїй статті Т. Петров [8]. Для теми дослідження цікавий бібліографічний довідник І. Танчева, який систематизував навчання офіцерів болгарської армії за кордоном [9]. Процеси модернізації грецької армії і участь у ній французьких офіцерів у 1883–1914 рр. досліджував військовий історик П.-Е. Бордо [10]. Військові реформи в Османській імперії вивчали історики з Ізраїлю, Америки і Туреччини Й. Валлаш [11], Е. Еріксон [12; 13; 14], М. Уяр [15; 16; 17], Б. Атеш [18]. Важливий елемент модернізації, перебіг переозброєння турецької армії на межі XIX–XX ст. досліджував турецький історик Н. Йорулмас [19]. Аналізу історії торгівлі зброєю в Східній і Південно-Східній Європі в досліджуваній період присвячена робота Д. Гранта [20].

Джерельною базою для нашого дослідження є опубліковані та неопубліковані архівні джерела. Одним із прикладів опублікованих архівних джерел є збірник офіційних документів військової розвідки, що охоплюють 1882–1908 рр., виданих в Стамбулі під редакцією істориків з Туреччини та Великої Британії І. Кемалоглу та М. Басханова [21]. У цих документах підвищений інтерес іноземних військових агентів (аташе) до теми підготовки турецьких офіцерів за кордоном. Професор Д. Денда опублікував важливі документи австрійського військового агента, який спостерігав за бойовими діями сербської армії у війні 1912–1913 рр. [22]. Діяльності французьких воєнних місій у Сербії в цей же період присвячена робота сербської дослідниці Б. Стоїч [23]. Опубліковані офіційні документи французького військового агента, в яких оцінюється боєздатність армій у балканських війнах 1912–1913 рр. [24]. Важливим є погляд іноземних військових професійних аналітиків на армії країн Балканського півострова, відображений у службових довідниках, воєнного відомства [25; 26].

Щоб зрозуміти формування воєнної науки на Балканах, скористаємося дослідженнями фахівців армій регіону того часу з проблем у збройних силах досліджуваних нами країн на межі XIX–XX ст. У зв'язку з цим для нас представляє особливий інтерес робота генерала І. Фуад-паші з проблем вищого керівництва османської армії під час Російсько-турецької війни 1877–1878 рр. [27]. Аналіз Сербсько-болгарської війни 1885 р. офіцером болгарського Генерального штабу А.Ф. Бендеревим прояснює розуміння поглядів військових фахівців досліджуваного часу [28]. Цікавий погляд на військову освіту в Османській імперії А. Чайковського, який у 70-х рр. XIX ст. був офіцером турецької армії [29].

Корисні доповіді російського військового агента (а з 1911 р. керівника російської військової місії в Чорногорії) Н.М. Потапова [30]. Донесення Потапова розкривають методику військового аналізу балканських армій у

досліджуваний період. Пізнавальними є спогади генералів болгарської армії С. Кочева, [31] Н. Іванова [32], сербського командувача генерала Ж. Мишича [33]. Таким чином, наше дослідження базуються на значному пласті сучасної дослідницької літератури, мемуарів та архівних джерел.

Перш ніж розглянути перебіг модернізації у збройних силах країн Південно-Східної Європи, необхідно згадати про головні тенденції військової справи в середині XIX ст.

Тригером чергової хвилі військових реформ у передових арміях світу стали війни в Європі та США, що відбулися в другій половині XIX ст., які довели військовим професіоналам необхідність модернізації збройних сил за умов чергового витка промислової революції.

Руйнувалися військові авторитети, що здавалися непорушними. Російська армія, яка, на думку військових фахівців, вважалася серйозною силою на європейському континенті, зазнала поразки у Кримській війні 1853–1856 рр. [див. докладніше: 34]. З 1861 по 1865 рр. в Америці вирувала громадянська війна, де активно використовувалися нові військові технології. Найкраща у Європі, на думку багатьох військових, французька армія у 1870–1871 рр. зазнала катастрофічної військової поразки в протистоянні з прусською військовою машиною [див. докладніше: 35]. Російська армія, реформована у 1861–1872 рр. генералом Д.А. Мілютіним, під час війни з Османською імперією в 1877 р. у трьох штурмах турецьких польових укріплень, зведених навколо м. Плевни, наštтовхнулася на запеклий опір турецьких військ. Ці події стимулювали провідних військових фахівців Європи та США до усвідомлення необхідності перетворень в арміях провідних країн світу [36]. Бойовий досвід детально вивчався у військових міністерствах країн Європи та США. Ці війни показали силу нової нарізної стрілецької зброї, сталевих гармат та найсучаснішої організації армії. Військова справа суттєво змінилася. Почалися масштабні реформи збройних сил передових армій світу – Франції, Пруссії, Великої Британії, Росії, США [див. докладніше: 37].

Англійський дослідник Д. Хевія деталізував військові перетворення того періоду: зміна системи комплектування та тактичної організації; переробка навчальних програм військових академій; відкриття технічних журналів з військових питань; запровадження військових агентів до іноземних посольств для збору інформації; створення Генеральних штабів, подібних до пруської моделі, по всій Європі; формування постійної військової розвідки; активний розвиток військової картографії, який вплинув на організацію бойових дій [38, р. 20]. Крім цього, іншими напрямками цих реформ були: переозброєння на нарізні зразки стрілецької зброї та сталеву артилерію; створення підготовленого масового резерву; реорганізація та уніфікація штабної служби; покращення бойової підготовки за допомогою військових ігор та масштабних маневрів; покращення військової медицини; винахід бездимного пороху та нових вибухових речовин [39, р. 224–242; 40, р. 6].

На кого ж орієнтувалося військово-політичне керівництво досліджуваних армій під час проведення реформ? Чому в Румунії та Греції обрали прикладом для реформ армію Франції? Що спричинило те, що військо Сербського королівства спочатку орієнтувалися на збройні сили Австрії, а після 1871 р. Німеччина стала моделлю для реформ в армії? Які чинники та критерії впливали на вибір моделі?

Авторитетний соціолог С. Хантінгтон зазначав: «Військова міць має чотири виміри: кількісне – кількість людей, зброї, техніки та ресурсів; технологічне – ефективність та ступінь досконалості озброєння та техніки; організаційне – злагожденість, дисципліна, навченість та моральний дух військ, а також ефективність командування та управління; суспільне – здатність і бажання суспільства ефективно застосовувати військову силу» [41, р. 126]. На підставі цих критеріїв спробуємо визначити лідера військової справи, на яку орієнтувалися країни Південно-Східної Європи у досліджуваний період.

У 1860-ті рр. найкращою армією Європи вважалася французька. Ця армія майже не знала поразок. У 1850-ті рр. французи виграли війни проти Росії, Австрії та Китаю. Тривала колоніальна війна в Алжирі, яка, хоч і розтягнулася на кілька десятиліть, все ж таки закінчилася перемогою Парижа. Військові конфлікти стали великим бойовим досвідом для французької армії. Були й поразки. Так, військова невдача французької мексиканської експедиції у 1860-х рр. була пов'язана з обмеженим контингентом та політичними прорахунками. Армія Франції вважалася непереможною.

Проте збройні сили Франції не мали резерву у зв'язку особливостями своєї професійної моделі армії, коли солдати, прослуживши один термін, залишалися на інший строк служби. До 1870 р. чинну армію не змогли поповнити якісним резервом, а армія Наполеона III стала зразком професійних збройних сил, але не сучасної масової армії. Тилове забезпечення армії Франції було організовано вкрай безсистемно. Офіцерський корпус не вирізнявся високим рівнем освіти. Панувала ідея непереможності армії, доведена у попередніх кампаніях. Негативно дався взнаки колоніальний бойовий досвід, який виявився відірваним від війни з європейським противником.

Хвилі реформ прокотилися і армією Австрійської імперії. Поразки 1859 та 1866 рр. на полях битв із французами та прусакми сильно підірвало авторитет армії Габсбургів. У результаті серії реформ імперські аристократичні пологи були потіснені військовими професіоналами нижчого соціального походження, але які мають здібності [42, р. 22–31]. Російська армія, після поразки в Кримській війні 1853–1856 рр. вступила в смугу тривалих і складних реформ [36, р. 15–20]. Армія Великої Британії так само реформувалася. Воєнні дії у Криму в 1854–1855 рр. розкрили великі прорахунки в організації британської армії [34, р. 14–16]. Було виявлено проблеми щодо комплектування офіцерського корпусу, у зв'язку з чим Велика Британія відмовилася від продажу офіцерських патентів. Також зазнала реорганізації штабна служба

[43, р. 36–37, 250–251]. У результаті воєн в Європі армія Німеччини була визнана однією з кращих армій після успіху у війні з Францією в 1871 р., у зв'язку з чим вона стала гідним прикладом для багатьох військовослужбовців Балканського півострова і, безсумнівно, це вплинуло на модернізацію збройних сил Туреччини, Сербії та Румунії.

Водночас війни на Балканах не вщухали. У 1876–1878 рр. Сербія і Чорногорія перебували в стані війни з Османською імперією. Масштабна війна між Росією і Османською імперією охопила регіон у 1877–1878 рр., а в 1885 р. Сербія напала на Болгарське князівство. У 1897 р. Османська імперія розгромила Грецію. До воєн необхідно додати воєнні тривоги, в результаті яких відбулися масштабні й дорогі мобілізації. Таким чином, в 1885 р. загострилася криза навколо ситуації в Східній Румелії, а в 1908 р. відбулася так звана криза навколо анексії Боснії. Але наймасштабнішими все ж таки стали війни на Балканах 1912–1913 рр.

Важливим науковим питанням є визначення періодизації військової модернізації на Балканах.

У першому періоді військової модернізації країни прагнули створити армію за так званим європейським зразком, відповідно до якого було прагнення копіювати організацію збройних сил регулярної армії Франції, Австрії, Росії, Пруссії. Цей період можна датувати серединою XIX ст. Початком слід вважати військові реформи в Османській імперії і посилення збройних формувань у Греції, Сербії, а також створення підрозділів ополчення в Придунайських князівствах. Кримська війна 1853–56 рр. є другою межею означеного періоду.

Другий період охоплює 1856–1897 рр. формування регулярних армій Туреччини, Сербії, Болгарії, Румунії, Греції. Він містить у собі більш глибокі реформи, зокрема формування системи мобілізації армії, реформу штабної служби і військової освіти, зазвичай, за зразком французької армії.

Третій період став модернізаційним стрибком в європейських арміях кінця XIX – початку XX ст. Це призвело до створення армій, схожих на європейські військові зразки в повному розумінні цього слова. Ці заходи включали прийняття системи загальної мобілізації, масштабного переозброєння, створення Генеральних штабів за німецьким зразком, проведення небачених раніше масштабних військових навчань з метою поліпшення бойової підготовки військ. Випробуванням цього етапу стала серія воєн, що почалися в 1912 р. і тривали на Балканах до завершення Першої світової війни в 1918 р.

Військове будівництво на Балканах. Якими були збройні сили країн регіону в середині XIX ст.? Без сумніву, в 50-х рр. XIX ст. найсильнішою армією на Балканах були збройні сили Османської імперії. Однак до середини XIX ст. вона мала гіркий досвід поразки не тільки від російської регулярної армії у війні 1828–1829 рр., але і від грецьких повстанців, яких підтримувала Росія, Англія і Франція. Але особливо чутливим ударом по османській військовій владі стала поразка в боротьбі проти васала Єгипту. Правителю цієї провінції

Мухаммеду Алі вдалося створити регулярну армію за французьким зразком за допомогою французьких та італійських офіцерів [44, р. 80]. Період початку важких реформ османської армії до середини XIX ст. докладно описаний в дослідженнях А. Леві [45] і Ю. Шелік [46]. У першу чергу головними причинами складності реформ історики відзначають політичну, економічну і культурну відсталість імперії, яка призвела до слабкої організації армії.

Невдачі бойового застосування реформованої армії Османської імперії у Кримській війні 1853–1856 рр. поклали початок новому витку перетворень. Французька армія стала зразком для моделі реформування, хоча низка сучасних дослідників пишуть про серйозний вплив Німеччини в перетворенні турецької артилерії [47].

Модернізація продовжилася і після Кримської війни [12, р. 175–178]. У 1869 р. османська армія провела реформу системи набору в резерв. Законом від 22 червня 1869 р. армія була знову реорганізована за французьким зразком. Новий закон встановлював поділ армії на чотири частини: постійні (нізам), у безстроковій відпустці (іхтіят), резервні (редіф) і регіональні війська. Був прийнятий порядок набору в армію шляхом жеребкування (а не шляхом вербування новобранців) з мусульман, які підлягали призову. Закон далі встановлював структуру армії, її поділ на п'ять корпусів, їх розташування тощо. Термін служби 20 років був прийнятий за пруським зразком замість колишніх 12-ти [48, р. 187]. Низка сучасних дослідників справедливо вказують на серйозні успіхи під час цієї модернізації турецької армії в 60–70-х рр. XIX ст. [12, р. 177]. Водночас час іспит у вигляді війни 1877–1878 рр. з Росією Османська імперія не витримала. Важливу роль у цьому зіграла політика військово-політичного керівництва Туреччини, яка не змогла створити систему ефективного військового управління в процесі реформ, проведених напередодні війни [17].

Подальші реформи, що почалися в 80-х рр. XIX ст., відбувалися під керівництвом німецької консультативної місії на чолі з генералом К. Фон дер Гольцем [11, р. 34–38]. Вона діяла з перервами до початку Балканської війни 1912–1913 рр. і була перетворена більш масштабну місію під керівництвом генерала О. Лимана фон Сандерса напередодні Першої світової війни [15, р. 29]. Фактор активної військової допомоги Німеччині з перервами в 1882–1918 рр. сприяв поліпшенню боєздатності турецької армії. Це було доведено на полях битв Першої світової війни в Галліполі в 1915 р. і в Месопотамії в 1916 р., де турки отримали перемогу над британськими військами [13, р. 132].

Початковий період військових реформ, що відбулися в 60-х–70-х рр. XIX ст. в інших балканських арміях, обумовлений низкою тенденцій і факторів. Перш за все, це формування національних збройних сил Сербії, Румунії, Греції та Чорногорії. Але варто зазначити, якщо турецька армія йшла шляхом вдосконалення (зазвичай під впливом іноземних офіцерів, запрошених служити

у війська султана), то в нових незалежних державах створення національних збройних сил переходило від системи ополчення до регулярної армії.

На початку ХХ ст., численні технічні нововведення, які супроводжували промислову революцію, змусили військових фахівців розширити кругозір і розробити нові стандарти. Найважливішими факторами в технічному плані, що вплинули на тактичні питання організації армій, були винахід бездимного пороху, успіхи в удосконаленні артилерії, поява автоматичної зброї, зокрема кулеметів, та інші технічні й організаційні нововведення [49, с. 888].

Одним із найважливіших факторів якості армій Франції, Пруссії, Великої Британії, Австрії було *формування професійного офіцерського корпусу в Європі*. Цей тривалий і важливий процес відбувався протягом другої половини ХVІІІ – початку ХІХ ст. [50, с. 78–83]. Цікавим є зауваження британського реформатора збройних сил королівства лорда Кардуелла про причини перемоги Пруссії під час Франко-пруської війни 1870–1871 рр.: «Якщо і є один урок, який ми винесли з історії останньої кампанії, то це те, що секрет прусського успіху полягає більше в професійній освіті офіцерів, ніж у будь-якій іншій причині. Ні героїзм, ні мужність не допоможуть без професійної підготовки» [цитата по: 6, с. 33].

Внаслідок реформ рівень військової освіти в другій половині ХІХ ст. зазнав серйозних змін. Зазначимо, у середині ХІХ ст. у багатьох європейських арміях рівень освіти молодших офіцерів був невисоким. Одним із важливих пунктів виробництва для офіцерського складу стало поповнення за рахунок унтер-офіцерів із досвідом бойової служби. Оцінюючи військову освіту досліджуваного періоду, авторитетний британський історик М. Ховард зазначив, що рівень французької військової освіти напередодні Франко-пруської війни 1870–1871 рр. був слабким, а інтелектуальний рівень генералів відставав від німецького [35, р. 7–12]. Офіцерський корпус імперії Наполеона ІІІ набирався у два способи – з вихованців офіцерських училищ і з унтер-офіцерів, між яким були напружені стосунки. [51, р. 2–3].

На думку німецького історика К. Деметри, рівень військової освіти в німецьких державах до об'єднання Німеччини, суттєво відрізнявся. Найбільш передовою вважалася Берлінська військова академія. Німецькі генерали в 70-х рр. ХІХ ст. дотримувалися думки, що нове покоління офіцерів більш освічене [50, с. 103]. Оцінюючи якість німецької військової освіти, К. Деметра відзначав складність і тривалість реформ військових шкіл у Пруссії [див. докладніше: 50].

Подібна практика мала місце в російській армії перед Кримською війною 1853–1856 рр. Американський дослідник, який вивчає історію військової освіти, Д. Стейнберг вказує на нестачу офіцерів із професійною військовою освітою в російській армії [див. докладніше: 52]. До 1861 р. офіцерський корпус традиційно поповнювався випускниками військових академій і училищ, кадетських корпусних і гвардійських військових училищ і добровольцями, які дослужилися до офіцерського чину (останні були, зазвичай, напівосвіченими

дворянами). Значна частка стройових офіцерів призначалася з унтер-офіцерів, які відзначилися під час служби. З 50 567 осіб, підвищених до офіцерського звання в 1825–1850 рр., тільки 14415 осіб були випускниками військових училищ. Як висновок, освітній рівень офіцерського корпусу був вкрай неоднорідним [36, р. 56]. Російський реформатор, військовий міністр, генерал Д.О. Мілютін багато зробив для розширення військових навчальних закладів під час реформ в армії. За його влучним зауваженням, до початку реформ 60–70-х рр. XIX ст. російські військові заклади освіти випускали так званих «папуг», які лише декламували керівні документи [36, р. 18].

Аналогічні проблеми були і в австрійському офіцерському корпусі. Армія була найбільш консервативною серед європейських країн стосовно до негативного впливу дворянства на офіцерський корпус [42, р. 12].

Британських офіцерів у XIX ст. тривалий час набирали до командної ланки за рахунок продажу патентів. Негативно ця система проявила себе в Кримській війні 1853–1856 рр. через брак професійної підготовки, що призвело до реформи системи набору командирів в британській армії [38, с. 39].

Як бачимо, формування офіцерського корпусу європейських країн зазнало значної трансформації в бік більшого професіоналізму. Основою реформ став хороший рівень шкільної освіти та активний розвиток військової науки і бойової практики європейських і колоніальних воєн. Водночас процес перетворення військових училищ і академій був вкрай складним через опір консервативних військових кіл. На розвиток збройних сил Франції та Австрійської імперії сильно вплинула політика державної еліти, яка вважала за краще лавірувати між інтересами соціальних еліт і політичних партій.

До кінця XIX ст. Німеччина займала провідні позиції у військовій освіті, але поступово рівень підготовки офіцерів у Франції, Великобританії та Австрії став універсальним. Швидко вводилися різноманітні інновації у військової освіти, що збільшували професійні здібності офіцерів.

Створення військової освіти в країнах Балкан. Проблема створення сучасної військової освіти була однією з ключових під час реформ в арміях балканських держав. Природно, що одним із важливих векторів модернізації стало питання організації військових навчальних закладів в Белграді, Бухаресті, Софії та Афінах.

Найстарішою військовою школою в південно-східній Європі є грецька військова школа, заснована в 1828 р. під час війни за незалежність. Баварські, італійські та французькі офіцери брали активну участь в організації навчального процесу [53, р. 86–88].

Перший навчальний заклад у Сербському князівстві – артилерійське училище – було засновано в 1850 р. [5, с. 126]. У 40-х рр. XIX ст. колишні офіцери австрійської армії – серби за національністю – суттєво вплинули на погляди сербського офіцерського корпусу, під час виконання обов'язків викладачів. У зв'язку з нестачею кадрових офіцерів, згідно з новим законом,

тих, хто має право служити в армії князівства, запрошували офіцерів-сербів зі збройних сил імперії Габсбургів [5, с. 95]. Надалі серби, випускники німецьких військових училищ, які були відправлені до Пруссії, суттєво вплинули на сербську військову освіту [6 с. 53].

Важливим фактором організації румунської військової освіти стали французькі військові фахівці, які працювали в країні в 60-х рр. XIX ст. під керівництвом майора Е. Ламі. Французи об'єднали дві військові школи, які вже діяли в Яссах і Бухаресті до 1862 р., та організували навчальний процес в оновленому навчальному закладі за зразком французької військової академії Сен-Сір [54].

Болгарська армія заснувала військові училища за допомогою військових інструкторів із Росії, які діяли в країні з 1878 по 1885 рр. [55, с. 114]. Військова академія в болгарській армії була створена на початку XX ст. Чорногорія через слабкість своїх економічних і фінансових ресурсів не відкривала військових училищ аж до початку XX ст.

Таким чином, ми є свідками процесу формування військової складової національної еліти, яка була неможливою без створення системи підготовки офіцерського складу. У цілому до кінця XIX ст. майже всі балканські країни навчали переважну більшість офіцерського корпусу тактичної ланки у своїх військових училищах. З підготовкою оперативного рівня офіцерів справи йшли набагато складніше. До початку Першої світової війни за браком якісних закладів вищої освіти значна кількість офіцерів навчалася в європейських військових академіях.

У досліджуваній період Османська імперія була першою країною на Балканах, яка встала на шлях військової модернізації. Це сталося в 1826 р., і з цього періоду почалися спроби формування власного офіцерського корпусу [45, р. 35]. Перший військовий навчальний заклад для армійських офіцерів було створено в 1834 р. [16, р. 180–184], але професійно підготовлених офіцерів тактичного рівня в османській армії все одно не вистачало. Навіть через 20 років під час Кримської війни 1853–1856 рр. переважна більшість офіцерів була підвищена до першого офіцерського звання в полкових училищах і їх освітній рівень був дуже слабким [12, s. 181].

Факт початку створення офіцерського корпусу в османській армії не був позбавлений уваги сусідніх європейських держав. У військовому довіднику, виданому в 1868 р. зазначалося: «Військовий заклад, створений у 1830 р. за зразком французької (військової – С.Ф.) школи Сен-Сір, готує офіцерів для Генерального штабу, для піхоти і кавалерії і, крім того, ветеринарів. Він складається з військового училища на 300 учнів та підготовчої школи на 500 учнів. Обидва заклади освіти мають військову організацію» [25, с. 321].

У статті сучасного турецького військового історика М. Уяра зазначається, що створення турецької військової академії стало головним піком військових

реформ султана Махмуда II і одним з найважливіших поворотних моментів в історії османської військової модернізації [16, с. 182].

Зазначимо, після 1845 р. кілька французьких офіцерів або колишніх офіцерів у відставці почали викладати у турецькій військовій академії. Вони були викладачами кавалерійської підготовки, французької мови та низки військово-технічних предметів [12, с. 135].

Для Османської імперії, як справедливо зауважив сучасний турецький дослідник Б. Атес, однією з важливих причин труднощів при створенні масового офіцерського корпусу в досліджуваній період був низький загальноосвітній рівень кандидатів на офіцерські посади, оскільки в цілому в країні був слабкий освітній рівень [18]. Це навіть помітно в порівнянні з молодими балканськими країнами – колишніми володіннями Туреччини.

Навчання та стажування офіцерів армій регіону в Європі. У цій ситуації важливим кроком на шляху формування національного офіцерського корпусу стало отримання вищої військової освіти за кордоном.

До 1912 р. за відсутності військової академії в Болгарії чимало офіцерів отримали рівень оперативної військової підготовки в академіях Європи [9, с. 7]. Під час правління уряду С.Н. Стамболова в 1887–1894 рр. підготовка офіцерських кадрів за кордоном була складовою частиною загальної переорієнтації Болгарії з Росії на Захід і в першу чергу на Австро-Угорщину [57, с. 183]. Але в цей період найбільша кількість болгарських офіцерів Генерального штабу пройшла навчання в італійських військових академіях. У Софії, на думку політичної еліти, Італія мала перевагу перед іншими західноєвропейськими державами у зв'язку зі сприятливими фінансовими та іншими умовами, які вона забезпечувала.

За даними болгарського історика І. Танчева, з 1878 по 1914 рр. всього в російських військових академіях і військових школах навчалося 645 осіб. [9, с. 21]. Другу за чисельністю групу (95 осіб) складають болгарські офіцери – італійські випускники. 56 болгар навчалися в австро-угорських військових училищах. У Франції навчалися 55 болгар, а в Бельгії – 22 особи. У Німеччині з військової справи пройшли підготовку 12 офіцерів. Троє болгарських офіцерів навчалися в Британії [9, с. 25–33].

Ще напередодні Першої світової війни в Болгарії, де в 1912 р. була відкрита військова академія, було продовжено курс підготовки деяких офіцерів за кордоном. До речі, в 1913 р. в Європі навчалося 34 болгарських офіцери: 17 – в Італії, 13 – в Австро-Угорщині, 3 – у Франції і 1 – у Бельгії. За цей же період на юридичному факультеті в Парижі навчалися 3 болгарських офіцери. У Бельгії 1 болгарин навчався в артилерійській школі і 1 – в інженерній школі [5, с. 194].

На думку історика Д. Денда, починаючи з 1850-х рр., Пруссія мала найбільш значний вплив на розвиток військової організації в Сербії [6, с. 53]. Професійна підготовка сербських офіцерів у Берліні була основою для організації сербської армії. Німецький вплив на формування національних збройних сил королівства

відбувався за допомогою підготовки сербських офіцерів і техніків для потреб армії в Пруссії. Перші 4 сербських кадети прибули на навчання до Берліна в 1846 р. У майбутньому вони відіграватимуть помітну роль у модернізації сербської військової організації та доктрини. Наступна група офіцерів почала підготовку в Пруссії в 1855 і в 1861 рр., ще 22 кадетів почали навчання в Німеччині. У 1862 р. до Пруссії було направлено ще 8 молодих офіцерів, на цей раз з Белградського артилерійського училища. Освіта кадетів сербів в Пруссії тривала безперервно до 1876 р. [5, с. 59].

Крім того, німецький вплив був також значним у підвищенні технічної культури в сербській армії. Так, П. Протич-Драгачевац, який закінчив інженерну школу в Берліні, після повернення до Сербії був призначений помічником директора арсеналу в Крагуєваці, де в 1853 р. почали відливати гармати. У 1872–1873 рр. в Берлінському інженерному училищі разом з 13 сербськими кадетами навчався К. Кока Милованович, який згодом став відомим сербським військовим конструктором, генералом і який модернізував гвинтівку Маузер зразка 1880 р.

Слід зазначити, що освіта і навчання за кордоном були однією з основних форм модернізації невеликої сербської армії. Загалом з 1856 по 1875 рр. із 147 кадетів артилерійського училища в Белграді, які отримали військову освіту, 56 продовжили навчання в одній із європейських країн. Більше половини з них пройшли навчання і військову підготовку в Пруссії [6, с. 47].

Так, в Сербії навіть за наявності артилерійської академії з 1850 р. влада користувалася послугами європейської військової освіти [5, с. 165]. Багато офіцерів навчалися в Пруссії тому, що Берлінська військова академія вважалася однією з кращих. Метою отримання освіти в Берліні було створення кадрового резерву для викладання у своїх військових навчальних закладах [6, с. 48]. Зі зміною політичного курсу Белграда в кінці XIX ст. деякі сербські офіцери з дозволу уряду королівства вступали в російські військові академії. З 1865 по 1914 рр. сербська армія отримала від Росії всього 28 офіцерів з вищою військовою освітою. Всього, за підрахунками сербського генерала В. Максимовича, сербська армія з моменту свого створення і до початку Першої світової війни підготувала в Росії близько сотні своїх офіцерів, зокрема 28 – в академіях, близько 40 – в спеціальних військових школах і близько 30 – у військах, всього – близько 100 осіб. Протягом майже 50 років кількість офіцерів була невеликою [58, с. 310].

Аналогічна ситуація з підготовкою старших командирів на той час існувала і в Османській імперії. З 80-х рр. XIX ст. більшість османських офіцерів навчалися в Німеччині, а незначна кількість офіцерів підвищувала рівень своєї освіти в Сен-Сірі (Франція) [21, s. 100].

Не досягнувши бажаного поліпшення боєздатності військ, з 40-х рр. XIX ст. військове керівництво Туреччини стало орієнтуватися на французьку модель організації збройних сил, яка вважалася найбільш передовою в Європі.

Слід зазначити, що в цей період влада Османської імперії відправляла до Відня своїх офіцерів для навчання в австрійських військових академіях. У цілому дії військово-політичного керівництва Туреччини були пошукові. Так, у 1835 р. до Відня, Берліна, Парижа та Лондона було направлено 8 осіб з турецької військової академії [21, с. 88], що можна розцінювати як пошук орієнтира в формуванні моделі організації військової освіти.

Далі масштаби відрядження збільшувалися. Переорієнтація османської армії на французьку модель навчання відзначалася у військовому статистичному довіднику за 1868 р., в якому зазначалося: «Для отримання вищої військової освіти Порта постійно утримує за кордоном кілька молодих людей, а саме: близько 25 осіб – у французьких військових училищах, які готувалися до Генерального штабу, і 10 осіб – у Вулічі для ознайомлення у англійців із артилерійською технікою» [25, с. 322].

Після поразки в Російсько-турецькій війні 1877–1878 рр. османський уряд вирішив взяти за зразок німецьку військову школу, що позначилося на військовій освіті армійського командного корпусу.

Без сумніву, відмова французького уряду в 1880 р. направити військову місію до Стамбула на прохання османського уряду призвела до переорієнтації турецької армії на німецьку військову модель [21, с. 99].

Дослідники дотримуються різних поглядів щодо ефективності важливого фактору підвищення професійного рівня турецьких офіцерів, зокрема їх підготовки та стажування в бойових частинах німецької армії. Так, авторитетний військовий історик Й. Валлах вважав, що турецькі офіцери, які проходили підготовку і стажування в Німеччині, були найбільш успішною складовою німецької військової допомоги [11, р. 49]. Натомість авторитетний турецький історик І. Ортайли вважав, що ідея відправки офіцерів на навчання в німецьку армію була дуже ефективною частиною програми щодо збільшення впливу Німеччини на османську армію. Учений дійшов висновку, що культурна складова османського життя – корупція і кумівство – нерідко приводили до вибору некомпетентних офіцерів. І. Ортайли вводить у науковий обіг документи Абдул-Хаміда II, в яких султан підкреслював, що «замість того, щоб освоїти військову професію, офіцери, які були відправлені за кордон, проводили час у веселощах і з розпустою, а потім поверталися додому самовдоволеними і зневажали своїх друзів і своїх командирів» [цитуються з 60, s. 225]. Слід також зазначити, що офіцери, які закінчили навчання в Німеччині, стали активними германофілами. Це в подальшому вплинуло на політичну орієнтацію всього офіцерського корпусу напередодні 1914 р. [60, s. 228].

На наш погляд, при цих негативних явищах, які були помітні під час відрядження турецьких офіцерів до європейських військових училищ і академій, користь для поліпшення професійної освіти османських полководців була очевидною.

У Греції політика уряду також заохочувала відрядження на навчання деяких офіцерів до Німеччини, частину – до Франції [10, р. 56].

Навіть у невеликому чорногорському князівстві багато офіцерів навчалися в різних військових училищах за кордоном. В архівних матеріалах зазначаються факти навчання чорногорських офіцерів у багатьох країнах Європи [30, с. 79].

Таким чином, система військової освіти в балканських арміях зазнала змін з моменту створення сучасних військових шкіл, беручи за приклад моделі французької або німецької систем військової освіти. Однак кожна зміна орієнтує на чергову військову школу призводила до розробки змішаної моделі, що містить риси нового і старого. Успіх або сталість нових конструкцій змінювалися залежно від опору офіцерського корпусу, загальних умов країни та роботи іноземних військових місій [18, р. 30].

Після перемоги Німеччини над Францією в 1871 р. перевага віддавалася німецьким військовим училищам. Необхідно згадати про переорієнтацію японської армії на німецьку військову школу, яка відбулася в 80-х рр. XIX ст. Нагадаємо, що з 1867 по 1889 рр. в Японії було три військові місії з Франції [61]. Таким чином, одним із головних завдань місій було створення національного військового утворення. Аналогічні процеси відбувалися і в Латинській Америці [62].

У цілому слід звернути увагу на такі фактори, що впливають на навчання командувачів балканськими арміями в Європі: слабкий початковий рівень освіти багатьох кандидатів; орієнтація на різні військові моделі, що призвело до протиріччя в розумінні військової концепції офіцерами різних військових навчальних закладів; здобуття закордонної академічної військової освіти, яка була необхідна через відсутність якісної військової освіти оперативного рівня у власній державі; офіцерський склад, який отримав європейську професійну освіту, став основою викладацького корпусу у військових училищах Туреччини, Болгарії, Сербії та Греції.

Іноземні офіцери в балканських арміях. Слід зазначити, що на початку досліджуваного періоду, в 50-х і 70-х рр. XIX ст., своєрідним кроком у спробі вирішення кадрових питань щодо забезпечення професійного офіцерського корпусу в арміях на Балканах була спроба використання іноземних офіцерів на ключових командно-адміністративних посадах.

Ще в 50-х рр. XIX ст. османська адміністрація відчайдушно намагалася створити академічно підготовлений офіцерський корпус, але несподівані події у Східній Європі напередодні Кримської війни надали тимчасове полегшення, а саме прибуття угорських та польських офіцерів, які втекли від австрійських та російських армій під час придушення угорських та польських повстань 1848–1849 рр. до Османської імперії та були прийняті на службу [12, р. 152]. Під час Кримської війни 1853–1856 рр. в османській армії активно залучалися до оборони фортець Силістрія і Карса англійські та німецькі офіцери як військові радники [63, р. 454, 471].

З початком модернізації збройних сил у військове відомство Сербії був запрошений французький офіцер І. Монден, який став першим військовим міністром країни в 1861 р. До того ж один із перших військових навчальних закладів Сербії – артилерійську академію – у 1850 р. очолив чеський інженер Ф. Зах, який, до речі, у 1867 р. обійняв посаду військового міністра Сербії [64, с. 59–60].

Після оголошення закону про можливість служби офіцерів інших країн у військах Сербії, армія князівства прийняла офіцерів австрійської армії, які були, зазвичай, сербської національності. Армія почала створювати вектор австрійського впливу у вигляді офіцерів, які здобули освіту в імперії Габсбургів [5, с. 95].

Полковник російського Генерального штабу М. Черняєв став головнокомандувачем сербської армії в Сербсько-турецькій війні 1876–1877 рр. У своєму штабі Черняєв також мав російських офіцерів. Загалом до сербської армії на той час було прийнято 718 російських військових [58, с. 302].

Болгарська армія, починаючи з 1878 р., була організована російськими офіцерами [9, с. 5]. У цей період військове керівництво складали російські генерали або старші офіцери. Так, вони обіймали посаду військового міністра Болгарії з 1878 по 1885 рр. Спочатку цю посаду обіймав генерал Д. Паренсов. У наступних трьох урядах це були: генерал К.Г. Ернрот, після якого послідовно призначалися сім військових міністрів – офіцерів російської армії.

Надалі болгарські офіцери проходили підготовку за кордоном у Росії, а також у австрійських, французьких, італійських, бельгійських, німецьких військових школах та академіях [7, с. 174]. Слід зазначити, що заява болгарського дослідника І. Танчева про те, що: «Італійська академія Генерального штабу в Турині була першим сучасним військовим навчально-дослідним інститутом на старому континенті, заснованим в 1677 р. і слугувала зразком для організації військових академій у Франції, Англії і Пруссії» [9, с. 17] не відповідала стану освіти в Європі. Зразком були німецькі військові заклади.

Німці і французи також брали участь у військових реформах в королівстві Греція. Французькі військові фахівці працювали особливо інтенсивно з 1911 р. [65; 10, р. 59].

Невелике князівство Чорногорія також відправляло офіцерів в різні європейські країни з метою професійної освіти. У 70-х і 80-х рр. XIX ст. на підготовку чорногорських військ вплинула італійська військова школа. За словами іноземного військового агента, який служив у Чорногорії в 1903 р., «офіцери отримували найрізноманітнішу загальну освіту і спеціальну військову підготовку в італійських, російських, австрійських, французьких, болгарських і сербських військових училищах і просто військових училищах» [30, с. 79].

Впровадження європейських військових технологій в арміях регіону. Важливим фактором при проведенні модернізаційних процесів в арміях регіону

була організація бойової підготовки. Як напрямок будівництва ополчень молодих балканських держав та регулярної османської армії мали слабким місцем удосконалення бойової підготовки.

Бойова підготовка на полігонах, стрільбищах займала одне з вирішальних місць у питанні воєнної переваги європейської армійської системи у порівнянні з іншими країнами. Бойова підготовка в балканських арміях в досліджуваний період стала справжньою революцією. На це вплинули процеси, що відбуваються в європейських арміях. Уперше масштабні навчання систематично організовуються в складі великих військових формувань. Це вимагало збільшення військових бюджетів. У Пруссії в навчальних закладах із метою підвищення рівня професійної підготовки використовувалося нововведення – військова гра. У цілому до кінця XIX ст. в найбільших європейських арміях була створена система бойової підготовки, вимоги якої стали загальними [40, с. 28]. Всі ці нововведення поступово впроваджувалися і в арміях балканських країн.

Уже в Кримській війні 1853–1856 рр. відзначалася низька боєготовність частин регулярної турецької армії. У 60-х рр. XIX ст. іноземні військові спостерігачі стали помічати спроби османських воєначальників організовувати в османській армії тренувальні табори для вдосконалення польової тактичної підготовки за зразком французів в місті Шелонь. Цей масштабний навчальний табір був побудований у 1857 р. за наказом Наполеона III, його велика площа дозволяла поліпшити бойову підготовку військ. Призначення нового полігону мало за мету створення спеціального табору для масштабних маневрів.

Вирішальний вплив французької моделі армії на військо османів відчувала військова модернізація за всі часи реформ епохи Танзімату. На цей факт вказує праця турецького дослідника Р. Слемана, який вивчає перетворення цього періоду в Османській імперії [66, с. 9].

Сучасна румунська дослідниця М. Георгеску, яка аналізувала історію військових реформ у Румунії, що проходили в 60-х рр. XIX ст. під керівництвом французької військової місії, якою командував майор Е. Ламмі. Учена знайшла в офіційних документах місії організацію заходів, що були здійснені за пропозицією французьких військових фахівців, з метою будівництва аналогічного тренувального табору під Бухарестом [54].

Поразка французів при Седані в 1870 р. переорієнтувала європейські армії на німецьку військову модель. Так, у Франції за німецьким методом у 1892 р. генерал А. Бонналь, завідувач кафедри військової історії академії Сен-Сіра, ввів в освітній процес крігшпіль (німецьку штабну військову гру), що вже використовувалася в Берлінській військовій академії. Бонналь застосовував цю методику для підготовки командирів корпусного рівня, командирів армій з армійськими операціями. Його ідеї стали основою для перегляду Положення про польову службу 1895 р. – першого документа нової французької воєнної

доктрини [40, р. 28]. Тобто, Франція вводила німецькі методики навчання офіцерів.

На початку XX ст. орієнтування на німецьку модель інтенсивної польової підготовки використовували і сербська армія [4, с. 338]. Впроваджувалися подібні методики і в грецьких збройних силах із 1911 р. під час діяльності французької військової місії в Афінах [10, р. 59]. Активна польова підготовка проводилась у військах маленької Чорногорії завдяки допомозі російської військової місії.

Важливим аспектом становлення національної військової школи в регіоні був розвиток військової преси. Яскравим представником турецької військової школи був генерал І. Фуад-паша. Його аналітична праця про причини поразки турецької армії у війні з Росією була популярна у військових колах [27]. У більшості країн з'явилася національна військова преса. Так, в 1888 р. в Болгарії почав друкуватися перший військовий журнал [31, с. 10]. Активно друкувалися статuti й настанови (зазвичай, копіюючи документи європейських армій), як це було, наприклад, у Сербії, де на розвиток військової справи спочатку мали вплив французи, а потім – австрійці та німці [6, с. 29]. Вплив воєнної доктрини французької армії на військову культуру Румунії був суттєвим у 60-х рр. XIX ст. Пізніше його змінив німецький фактор [67]. Аналогічна ситуація зі становленням військової школи була в Греції, де в різні періоди орієнтувалися то на німецьку, то на французьку військову науки [10; 65].

Перетворення військ та покращення рівня бойової підготовки. Поліпшення тактичної організаційно-штатної структури армії в результаті військових реформ і діяльності іноземних військових фахівців було ще одним із підсумків перетворень. Так звані «трикутні» дивізії, що дуже ефективно показали себе у війнах початку XX ст., були введені на пропозицію німецьких інструкторів, які працювали в османській армії [14, р. 27]. Схожі організаційні реформи в Греції відбувалися під керівництвом французьких офіцерів військової місії, яких очолював генерал Ейду [15, р. 25].

Серби в 1878–1914 рр. організовували свої збройні сили, керуючись знаннями, отриманими в німецьких та австрійських військових вищих навчальних закладах [5, с. 38]. Пізніше свій досвід почали передавати військові фахівці-офіцери, які навчалися в російських військових навчальних закладах [5, с. 53]. Але поступово народжувалася національна військова школа. Як підкреслював історик С. Раткович-Костич, після поразки сербської армії у війні з Болгарією в 1885 р. серби почали активну переробку германізованої воєнної доктрини на власну [4, с. 290].

З 80-х рр. XIX ст. одним із ключових напрямків військових реформ у країнах Балканського півострова було створення боєздатного резерву, зазвичай, за німецьким зразком. На початку XX ст. значно зросла чисельність польових армій, але виснаження людських ресурсів внаслідок бойових дій, нещасних випадків, дезертирства та хвороби вимагало розроблення системи, яка б

забезпечила заміну солдатів за відносно короткий проміжок часу. Усе це збільшувало роль системи призову в масових арміях. Прикладом цього, за твердженням американського історика Е. Еріксона, є інновація підполковника К. фон дер Гольца, який входив до складу військової місії в Туреччині з питань збільшення чисельності османського війська. До речі, К. фон дер Гольц був висококваліфікованим офіцером пруського Генерального штабу, автором книги «Озброєний народ», його ідеї вплинули на османську армію. Він був прихильником всеосяжної національної системи призову та модернізації. При ньому турки реформували систему призову та навчання [14, р. 11].

Болгарія також узяла за основу загальну мобілізацію і створення резерву з призовників, що відслужили, оскільки у 1878 р. подібну систему організовували російські офіцери, які залишалися служити у створеній болгарській князівській армії [55, с. 63].

Схожі процеси відбувалися в армії чорногорської держави. Ініціаторами реформ були російські офіцери, які служили в Чорногорії під керівництвом російського генерал-майора М.М. Потапова. З 1911 р. ця діяльність була підкріплена надсиланням військової місії, яка активізувала реформи [30, с. 489–499].

Закупівля сучасного озброєння. Усвідомлення необхідності кращого озброєння сучасної національної армії було очевидним для всіх військово-політичних еліт країн Південно-Східної Європи. Наприкінці XIX ст. для власників європейських збройових заводів було очевидно, що держави Південно-Східної Європи були вагомою складовою для збуту їхньої продукції. У 1870–1914 рр. масштаби поставок гвинтівок та гармат із Західної Європи в цей регіон були значними для ринку зброї. Нерідко вищезазначені держави мали можливість придбати новітні зразки зброї одночасно (або навіть раніше) з європейськими імперіями [68, р. 26].

Красномовні факти свідчать, що з 1877 по 1914 рр. тільки австрійський збройовий концерн Штайр виготовив 5 млн гвинтівок, 33% з яких експортував у балканські держави [68, р. 29].

У Туреччині активно допомагали закупати зброю іноземні офіцери. Так, до 40-х рр. XIX ст. під час служби в армії Османської імперії пруські офіцери-артилеристи організовували закупівлі німецьких гармат і боєприпасів до країни [47]. Під час правління султана Абдул-Азіза (1861–1876) були оснащені важкими гарматами Дарданелли, Босфор, укріплення вздовж Дунаю, Карська та Ерзурумська фортеці, придбані на заводі Круппа. Турецький дослідник В. Илмаз, посиляючись на архівні джерела, вказував, що збройові заводи Османської імперії використовували для виготовлення зброї новітні парові двигуни, привезені з Європи. У середині XIX ст. завдяки сприянню пруських офіцерів голчасті гвинтівки нового покоління були використані спочатку в пруській армії, а згодом – в османській [69, s. 68, 97; 70 s. 36]. Напередодні

Російсько-турецької війни 1877–1878 рр. османська армія була озброєна краще за російську, завдяки закупівлі сучасних гвинтівок у США.

Схожі процеси відбувалися і в Болгарії, де після отримання автономії в 1878 р. збройні сили князівства отримали гвинтівки та артилерію від російської армії [55, с. 68]. Як свідчать архівні документи, у 80-х рр. XIX ст. у Болгарії розгорнулася боротьба між російськими та австро-угорськими представниками за переозброєння піхоти новітніми гвинтівками [71, л. 14]. Однак у 1888 р. болгарський уряд ухвалив рішення про масштабну закупівлю австрійських гвинтівок [57, с. 189]. Уряд Болгарії активно займався і питанням переозброєння артилерії. За дослідженням Д. Гранта, між 1874 і 1912 рр. болгарами було закуплено понад 900 гармат тільки в німецькому концерні Круппа. У 1904 р. французький концерн Шнайдер отримав від Болгарії величезне замовлення на скорострільну артилерію. Контракт становив 25 млн франків на 324 одиниці 75-мм польових гармат Шнайдера з 1000 снарядів на кожну [68, р. 33]. До початку Балканських воєн 1912–1913 рр. Болгарія оновила свій арсенал новітніми зразками сучасної зброї. Було сформовано 39 кулеметних команд, озброєних кулеметами Максім-Шпандау, що вплинуло на успіх в наступних боях [8, с. 69].

Не поступалася в гонці озброєнь і Сербія. Криза навколо Криту і війна між Грецією і Туреччиною в 1897 р. змусили сербську державу проводити посилене переозброєння армії [5, с. 299]. У 1899 р. Белград закупив 90 тис. гвинтівок Маузера з 45 млн патронів, загальна вартість яких становила 13 млн франків. Уряд Сербії покрив борг за рахунок кредитів віденських і берлінських банків [68, р. 27].

У цій гонці озброєнь Грецьке королівство так само активно забезпечувало свою армію новітніми гвинтівками, завдяки допомозі французів. Так, Афіни у 1876 р. підписали великий контракт із Парижем на закупівлю 36 тис. гвинтівок моделі Гра [68, р. 28].

Щодо стрілецької зброї, то до 1914 р. закупівлі її балканськими країнами виглядали так: Румунія закупила 594 тис. одиниці зброї; Греція – 281 тис., Болгарія – 230 тис., Сербія – 42 тис., Чорногорія – 20 тис. [68, р. 29–30].

Закупівлі артилерії так само були величезні. Збройні конфлікти на Балканах між 1874 і 1887 рр. зробили країни регіону головними клієнтами Круппа. Так, османи закупили 1 389 одиниць. Серед інших держав, що брали участь у гонці озброєнь в регіоні, на Румунію припадало 298 гармат, на Грецію – 279, на Болгарію – 128 [68, р. 31]. Заводи Круппа протягом 1887–1899 рр. додатково імпортували зброю в Румунію (312 гармат), Болгарію (303 гармати), в Туреччину (83 гармати) і Грецію (61 гармату) [68, р. 30–31].

Як справедливо стверджує дослідник Д. Грант, військовий імпорт відіграв величезну роль в озброєнні збройних сил балканських держав у зв'язку з відсутністю збройових заводів у багатьох балканських державах. Крупп, Шнайдер, Маузер, Штайр і Віккерс мали величезні прибутки в цій частині

Європи. Не буде перебільшенням стверджувати, що Південно-Східна Європа була одним із найважливіших регіонів світової торгівлі зброєю у досліджуваний період [68, р. 40].

Діяльність європейських місій в країнах регіону. Однією з основних форм прискорення військових перетворень балканськими країнами було використання військово-інструкторських місій, запрошених із європейських країн [3]. Перші згадки про офіційну військову місію ми зустрічаємо ще 1826 р., коли група з 14 офіцерів та унтер-офіцерів під командуванням баварського підполковника К. фон Хайдека за офіційним наказом свого уряду вирушила до Греції з метою навчання грецьких військ [53, р. 177]. Надалі, коли на грецький престол було запрошено Оттона Баварського, разом із баварським контингентом прибув і генерал-майор К. фон Хайдек. З 1832 по 1835 рр. генерал брав участь у створенні збройних сил королівства [72]. Цікаво, що в Османській армії першими носіями нових військових знань були офіцери єгипетської армії [45, р. 24], які пройшли підготовку під керівництвом французьких, італійських офіцерів в армії правителя Єгипту Мухаммеда-Алі [73]. З 1826 р. в османській армії почалися системні реформи і були найняті інструкторами італійці, поляки та інші військові фахівці [45, р. 24].

У 30-х рр. XIX ст. османська влада залучила до навчання німецьких інструкторів. У цей період відомий капітан Г. фон Мольтке був важливою дійовою особою пруської військової місії в Османській імперії. Активно діяла й німецька артилерійська місія під керівництвом лейтенанта Ф. фон Кучковського, що була направлена урядом Пруссії до Стамбула в 1839 р. Вона налічувала у своїх лавах 30 офіцерів і молодших командирів. Коли 1849 р. завершилася офіційна місія від Пруського королівства, Кучковський і 11 пруських офіцерів та унтер-офіцерів отримали дозвіл на переведення в турецьку армію як приватні особи [47].

З 1840-х рр. турецька влада стала запрошувати французьких офіцерів для допомоги в проведенні реформ [66, s. 7], а під час Кримської війни 1853–1856 рр. допомогу османам надали британські офіцери разом з спеціалізованими військовими місіями від французької армії та флоту [63, s. 7]. З 1882 р., після поразки у війні з Росією 1877–1878 рр., знову була запрошена німецька військова місія. Безпосередньо німці очолили успішні військові перетворення армії Османської імперії. Це були місії на чолі з генералами фон дер Гольцем і Ліманом фон Сандерсом, які працювали в країні з перервами з 1882 р. до кінця Першої світової війни [11, р. 136].

У 1884 р. противник Туреччини Греція запросила французьку військову місію. Її метою було проведення реформ в армії. Пізніше, в 1911 р., з Парижа була направлена друга місія під керівництвом генерала Ейду, яка перетворила військо греків на справжню європейську армію [10, р. 53–54].

У 1866 р. до Дунайських князівств було запрошено французьку військову місію на чолі з майором Ламмі. Вона багато зробила для організації військово-

навчальних закладів, зразкових військових частин, артилерії, військової медицини та інших напрямків перетворень [54].

З 1853 р. Сербському князівству допомагав будувати армію французький офіцер І. Монден, якого найняв Белград [74, с. 72]. У 1861 р. сербська влада вдруге запросила І. Мондена в країну, який до 1865 р. брав активну участь в організації збройних сил князівства і навіть був першим військовим міністром Сербії [64, с. 63].

Неможливо не згадати й діяльність російських військових у Болгарії. Понад 400 офіцерів із російської армії з 1878 по 1885 рр. служили на штабних і командних посадах у князівстві. До того ж цікавим є факт роботи інтернаціональної команди офіцерів із формування збройної міліції Східної Румелії [55, с. 85].

У невеликій Чорногорії з 1911 по 1915 рр. офіційно працювала російська військова місія під керівництвом генерала М.М. Потапова [30].

У регіоні діяли й міжнародні військово-поліцейські місії, зокрема на Криті (1896 р.), у Македонії (1903–1908 рр.) [76] і в Албанії (1914 р.) [77]. Тему військово-поліцейської допомоги продовжує історія діяльності італійської місії офіцерів-карабінерів в Греції, яка була делегована з метою навчання місцевої жандармерії [78]. Зазначмо, що в жандармерії Туреччини, на початку ХХ ст. працювали французькі та німецькі офіцери [59, с. 66].

Таким чином, наведені вище факти дають змогу стверджувати, що військово-інструкторські місії, запрошені з європейських країн, брали активну участь у реформуванні всіх армій регіону і домоглися значних результатів.

Діяльність військових інженерів на Балканах. Військова фортифікація на Балканах так само була пов'язана з європейськими військовими фахівцями у формі запрошення провідних військових інженерів з метою консультації і керівництва під час будівництва оборонних ліній. Яскравим прикладом є участь бельгійського генерала А.А. Бріальмона в будівництві фортів Бухареста, яке було спроектоване 1883 р. і затягнулося на тривалий час. Усього було побудовано 18 фортів на відстані 12–13 км від центру Бухареста, загальним периметром 72 км. У проміжках між фортами (кожен близько 4 км) розташовувалися редутні батареї. Вартість будівництва фортеці Бухарест склала 111 542 772 лей, або майже три річних бюджети військового відомства Румунії (близько 40 млн лей на рік) [79, л. 15].

Роботи з будівництва румунської укріпленої лінії Фокшани-Немолоаса-Галац були розпочаті в 1888 р. і завершені в 1893 р., загальна вартість їх склала 26 422 640 лей, це більше половини всього річного бюджету військового міністерства Румунії. За основу оборонної потужності позиції були взяті гармати, сховані в бронекупольних установках системи М. Шумана, – відомого військового інженера, фахівця з броньової фортифікації і майора німецької служби. Броньові вежі для Румунії були виготовлені на заводі Грюзона в Магдебурзі, а гармати, гаубиці і мортири були поставлені заводом Круппа

[80, р. 215–218]. Як ми бачимо, матеріальні витрати на румунські оборонні споруди були значні.

Масштабною була і допомога німецьких військових інженерів у будівництві чаталджійської оборонної лінії і фортів Адріанополя. Значний вплив мало врахування питань військової фортифікації на використання артилерії у війні. Наприклад, під час планування оборони Османської імперії на початку ХХ ст. значна частина турецької артилерії була розташована в укріпленнях. У дослідженні історика Е. Еріксона зазначено, що напередодні балканських війн артилерійський парк турків був численним, проте багато гармат було розташовано в укріпленнях і вони були мало корисні для польової армії. До речі, турецькі збройні сили у 1912 р. мали на озброєнні у своєму розпорядженні 892 стволи польової артилерії, 42 гармати кінної артилерії, 95 гаубиць і 174 гірські гармати і гаубиці, усього – 1 203 одиниць. Решта, 1 115 одиниць, була стаціонарною артилерією, постійно розміщеною в одному з укріплених районів імперії: на Босфорі, в Дарданеллах, а також у фортецях Адріанополь, Ерзурум, Янніна, Салоніки, Смирна та інших районах [14, р. 54–55].

Вищезазначені факти досить переконливо показують військову ретроспективу історії фортифікації на Балканах як вагому і витратну частину військової справи досліджуваного періоду. Очевидною є і роль впливу військових інженерів на стан оборони Румунії та Османської імперії.

Удосконалення військового управління (формування Генеральних штабів та військової розвідки). Друга половина ХІХ ст. час формування Генеральних штабів в провідних державах Європи. Зразком цього центру управління системної підготовки держави до війни був Генеральний штаб Пруссії створений у 50–60-ті рр. ХІХ ст. Г. фон Мольтке. Процес та складності пошуку шляхів будівництва Генерального штабу, наприклад в Австро-Угорщині ретельно розібрані американським дослідником Л. Скоттом [42, р. 31–38]. Складним був шлях створення Генерального штабу у Франції. Пошук відвертої форми існування штабу продовжився з 1871 до 1911 рр., коли він став нагадувати імперський Генеральний штаб Німеччини [40, р. 22–34]. Відповідно важко йшов процес створення Генерального штабу і в арміях Південно-Східної Європи.

В Болгарії Генеральний штаб перетворився на німецький зразок на початку ХХ ст. Як згадував болгарський генерал Н. Іванов, процес формування цього органу управління був складним [32, с. 123]. Автори праці з історії болгарської армії вказують, що в 1892 р. було запроваджено розв'язання тактичних завдань офіцерами, в 1900 р. були введені спеціальні навчання з офіцерами Генерального штабу. Однією з дуже важливих цілей, переслідуваних ними, є формування єдності в поглядах офіцерів Генерального штабу. Крім знання стратегії і тактики, до них належали знання в топографії, військовій історії та військовій географії тощо. Ці заходи наближали підготовку офіцерів до вимог часу [56, с. 124].

Дуже складним був процес формування Генерального штабу в Сербії. У 1876 р. було засновано Генеральний штаб, підпорядкований військовому відомству [28, с. 94]. У Генеральному штабі було лише 15 офіцерів. У той період продовжувався пошук форми діяльності центру оперативного управління армії. Як вказував історик сербської армії С. Джукіч, тільки на початку XX ст. Генеральний штаб став відповідати вимогам часу [5, с. 58].

В османській армії, в 1877 р. пройшли навчання за програмою офіцерів Генерального штабу лише 132 командира. Незважаючи на створення в 1860 р. Генерального штабу османської армії, центру управління збройними силами в європейському розумінні не існувало, функції різних штабів дублювалися та не були ефективними [17, s. 616]. Організація Генерального штабу трансформувалася у відповідну європейським зразкам лише в 1908 р. [12, р. 7; 13].

Складно проходила розбудова Генерального штабу в Румунії та Греції.

Створення воєнної розвідки як елемента організаційної структури військових відомств стало ще однією ознакою військових реформ за моделлю армій Європи. Наприкінці XIX ст. починає формуватися розвідувальна служба в арміях балканських держав. Однією з причин поразки Сербії у війні з Болгарією в 1885 р. була відсутність у сербській армії організованої розвідувальної служби, яка б постійно вивчала супротивника в мирний і воєнний час. Командування сербів не знало, як зібрати й аналізувати весь військово-політичний матеріал про потенціал Болгарії, її стратегічний резерв, чисельність армії та наявне озброєння [4, с. 191]. Болгари наприкінці XIX – початку XX ст. активно працювали над створенням військової розвідки у своїй армії [57, с. 120–125].

У цей же період на Балканах ішов активний процес створення військових розвідувальних служб у більшості країн регіону.

Військова медицина в збройних силах Балкан. Поліпшення медичного забезпечення збройних сил було важливим чинником військових реформ. Показово, що під час Кримської війни 1853-1856 рр. тільки французька армія з 95 тис. солдатів (які загинули під час війни від хвороби) втратила 75 тис., що змусило уряд Франції зайнятися реформуванням військової медицини в армії [81].

Слабкі фінансові можливості та відсутність достатньої кількості лікарів у всіх балканських арміях призвели до численних людських втрат, пов'язаних із порушенням санітарних норм під час війн, які відбувалися в регіоні. Наприкінці XIX ст., закордонні професійні військові довідники вказували на слабкість медичного забезпечення армій Румунії, Греції [82, р. 14, 109].

Медичне забезпечення в Османській імперії, в досліджуваний час перебувало в стані становлення військової медицини, була величезна нестача навчених людей [83, s. 63].

На початку ХХ ст., на Балканах стан медичного забезпечення в арміях регіону мав певні труднощі. Наприклад, підкреслює роль військової медицини в реформах збройних сил і той факт, що під час Балканських війн 1912–1913 рр. турецька та болгарська армії зазнали численних втрат від епідемії холери [14, р. 129]. Нагадаємо, що напередодні воєн 1912–1913 рр. військове міністерство Болгарії субсидувало навчання 56 студентів-медиків за кордоном [5, с. 194].

Іноземні військові агенти під час війни 1912 р. спостерігали незадовільний стан санітарної частини в сербській і в чорногорській армії [22; 30, с. 659]. Наприклад, австрійський військовий агент при армії в Сербії майор О. Гелінек, під час війни з Болгарією в 1913 р. підкреслював: «...Серби були змушені приймати лікарів з Угорщини, використовувати німецьких бактеріологів як хірургів <...> Робота в госпіталях Сербії йшла добре після прибуття іноземної допомоги (близько 90 лікарів, з численним медичним персоналом і великою кількістю санітарних матеріалів), у той час як ситуація в резервних госпіталях на полі бою мала недоліки» [22, с. 145]. Іноземні санітарні місії були присутні і болгарських військах [31, с. 107].

У 1912 р., під час війни з Туреччиною, в болгарській армії були великі втрати підчас епідемії холери. За інформацію історика Е. Еріксона, санітарні втрати армії були більш ніж бойові [14, р. 129]. Проте значну допомогу у створенні ефективної військової медицини балканським арміям надали армійські медики зі складу іноземних санітарних місій.

Висновки. Вищенаведений матеріал дає змогу дійти висновку, що друга половина ХІХ – початок ХХ ст. став часом активних військових перетворень практично всіх армій балканських держав. Без сумніву, прикладом, орієнтиром і метою військових реформ були моделі європейських армій. Одну з вирішальних ролей у реформах відігравали військові інструктори, запрошені з європейських армій. Багаторічна робота над реформуванням збройних сил дала суттєві результати у підвищенні боєздатності військ.

Разом з тим Греція, Сербія та Болгарія мали більш продуктивні військові перетворення. Порівнюючи військові реформи у християнських країнах з модернізацією в армії Османської імперії, зазначимо, що вищий рівень освіти та національна мотивація дали змогу створити супротивникам Стамбула ефективні збройні сили. Низка помилок, яких припустилися турецькі військові під час проведення реформ і мобілізації 1912 р., не дозволили реалізувати всі реальні можливості під час війни, що стала справжнім іспитом реформ. Негативним явищем було навчання в різних країнах Європи, яке, зазвичай, призводило до конфлікту різних доктринальних думок офіцерів французьких, німецьких, італійських та інших військових шкіл. Це завдавало шкоди єдності та згуртованості балканських армій [див. докладніше: 4; 18; 83].

Слід також вказати на наявність чинника консервативного опору в Османській армії. Якщо, як зазначає турецький дослідник В. Сімсек, у 40-х рр.

XIX ст. османська еліта була впевнена в позитивному впливі героїчного османського минулого [85], то у 70–80-х рр. XIX ст. значна частина офіцерів, які навчалися в Європі або за європейськими методиками в турецькій військовій академії, ставала прихильниками активних реформ в армії за європейським зразком.

Проведений аналіз архівних джерел і літератури дає змогу дійти висновку, що воєнно-політичне керівництво кожної з балканських країн та Османської імперії в різні роки орієнтувалося на різні військові моделі під час будівництва власних збройних сил. Так, наприклад, Сербія орієнтувалася на російську, австрійську, французьку та німецькі армії. Болгарія, велику допомогу у створенні армії якої надала Росія, у 80-х рр. XIX ст. орієнтувалася на австро-угорську армію при реформуванні збройних сил. На початку XX ст. Болгарія взяла за зразок модель реформ поєднання декількох військових шкіл. Певний вплив на модернізацію справили й офіцери, які навчалися в Італії, Франції, Австро-Угорщині та Німеччині. Румунська армія відчула на собі і російський, і французький військові впливи. Однак після приходу до влади Кароля I країна стала орієнтуватися на Берлін і Відень. Навіть у невеликій Чорногорії на створення війська в різні періоди впливали різні військові школи. У Цетиньє, наприклад, працювали італійські офіцери, але вирішальною силою у створенні чорногорської армії виступила Російська імперія. Утім найбільш яскраво вплив різних військових шкіл можна побачити на прикладі турецьких військових реформ. Після революцій 1831 р., 1848–1849 рр. у Європі до Туреччини потрапило чимало італійських та польських військових авантюристів, угорських офіцерів, які були найняті на турецьку службу. Під час Кримської війни 1853–1856 рр. військову допомогу в командуванні та організації воєнних дій Туреччини надали й англійські офіцери. Протягом 40-х – 70-х рр. XIX ст. найсильніше на реформи впливали французи. Однак з 1882 р. і до проголошення республіки армія Туреччини стала орієнтуватися на німецьку військову машину.

Що ж впливало на орієнтацію реформ армій Балканського півострова? Опрацьований науковий матеріал дає змогу стверджувати, що політична воля конкретного уряду, фінансово-економічні можливості, культурний рівень еліти і народу та інші ментальні чинники відігравали значну роль в успішній своєчасній модернізації армій на Балканах. Звичайно, не останню роль відігравали і зовнішньополітичні обставини.

Без сумніву, важливим іспитом перевірки боєздатності збройних сил були війни, що відбувалися в регіоні. Наприклад, Кримська війна 1853–1856 рр. показала незавершеність реформ османської армії, розкривши безліч проблем. Реформована армія Туреччини перемогла Сербію та Грецію в 1876 та в 1897 рр. Не менш тривожними для військової системи Сербії були війни з Туреччиною 1876 і 1877–1878 рр., а військова поразка сербів від молодого болгарської армії в 1885 р. призвела до складних військових реформ у Сербському королівстві. Не

менш показовими були й інші війни в регіоні. Але ключовим випробуванням багаторічних реформ для збройних сил досліджуваних нами країн стали Балканські війни 1912–1913 рр. Вони розкрили всі проблеми, притаманні культурно-політичній моделі країн півострова. Головним тригером реформ були військові тривоги і війни, що відбувалися в регіоні, а також бажання створення «військового важеля» для реалізації своїх політичних прагнень.

Дослідження дозволяє дійти висновку щодо значної залежності модернізації в країнах Південно-Східної Європи від зовнішньої допомоги, зокрема військових місій, озброєнь, боєприпасів і технологій виробництва зброї, методики навчання і створення національної військової школи на підставі отриманих знань офіцерами національних армій. Саме порівняльний спосіб дає змогу констатувати факт безальтернативності військової модернізації на підставі європейської військової моделі.

Список використаних джерел та літератури

1. Фалько С.А. Діяльність воєнно-інструкторських місій європейських країн і США в арміях держав, що реформували збройні сили (остання третина XIX – перша третина XX ст.): проблеми та перспективи досліджень. *Проблеми всесвітньої історії: науковий журнал*. 2022. № 2. (18). С. 41–64.
2. Фалько С.А. Поставки зброї з Європи та США в Азію у другій половині XIX – початку XX ст.: порівняльний аналіз. *Воєнно-історичний вісник*. 2019 Вип. 4 (30). НУОУ ім. Івана Черняхівського. С. 19–31.
3. Фалько С.А. Діяльність європейських воєнно-інструкторських місій у країнах Південно-Східної Європи на початку XX ст. *Проблеми всесвітньої історії: науковий журнал*. 2021. № 1. (13). С. 24–53.
4. Ратковић-Костић Б.С. Европеизација српске војске 1878–1903. Београд : Војна штампарија, 2006. 486 с.
5. Ђукић В.С. Страни утицај на развој српске војне доктрине у XIX и првој деценији XX века. Београд. Медија центар Одбрана, 2019. 316 с.
6. Денда Д. Шлем и шајкача: војни фактор и југословенско-немачки односи (1918–1941). Нови Сад: Matica srpska, 2019. 734 с.
7. Кожухаров А.Н. Обучението на българските морски офицери зад граница (1882–1944). Варна: Тера Балканика, 2015. 258 с.
8. Петров Т. Наоружање на бугарске армије у првом Балканском рату 1912/1913 гг. *Балкански ратови 1912/1913: нова виђења и тумачења*. Београд, 2013. Р. 67–77.
9. Танчев И. Българи в Чужде страхни военни заведения 1878–1912 г. София: Издателство Гутенберг, 2009. 260 с.
10. Bordeaux. P.-E. Trois françaises en Grèce: Fabvier, Vosseur, Eydoux. *L'Acropole: revue du monde hellénique*. 1930. Tome V, № 17–18. Р. 47–78.
11. Wallach L.J. Anatomie einer Militärhilfe. Die Preußisch–deutschen Militärmissionen in der turkei 1835–1919. Dusseldorf, 1976. 326 p.
12. Erickson E. Uyar M. A Military History of the Ottomans: From Osman to Ataturk. SantaBarbara, California Denver, Colorado Oxford: ABC–CLIO, History, 2009. 380 p.
13. Erickson E. Ottoman Army Effectiveness in World War I: A Comparative Study. London: Praeger Security International, 2007. 252 p.
14. Erickson E. Defeat in Detail: The Ottoman Army in the Balkans, 1912–1913. London: Westport, Connecticut, 2003. 403 p.

15. Uyar M. The Ottoman Army and the First World War. Description: Abingdon, Oxon; New York: Routledge, 2021. 466 p.
16. Uyar M.A. Varog'lu Kadir. In Search of Modernity and Rationality The Evolution of Turkish Military Academy Curricula in a Historical Perspective. *Armed Forces & Society*. 2008. Vol. 35, No. 1. P. 180–202.
17. Uyar M. The Fish Smells from the Beginning: Ottoman Commanders of the Ottoman-Russian War of 1877–78 and the Administration of the War. *CTAD*. 2022. Year 18, Issue 36. P. 603–637.
18. Ateş B. Military Advisory Missions and The Turkish Professional Military Education: An Uneasy Relationship. *Journal of Diplomatic Research*. 2022. No. 4(1), P. 15–35. URL: <https://dergipark.org.tr/en/pub/jdr/issue/71570/1067873>
19. Yorulmaz N. Arming the Sultan: German Arms Trade and Diplomacy in the Ottoman Empire before World War I. London: I. B. Tauris, 2014. 349 p.
20. Grant A.J. The Arms Trade in Eastern Europe, 1870–1914. *Girding for Battle: The Arms Trade in a Global Perspective, 1815–1940*. / By Jonathan A. Grant, Donald J. Stoker. Hardcover, 2003. 236. p.
21. Bashanov M., Kemaloğlu İ. Rus Genelkurmay Belgelerinde II. Abdülhamid ve Osmanlı Ordusu. Zeytinburnu Belediyesi Yayınları. İstanbul, 2018. 254 p.
22. Денда Д. Завршни извештаји аустроугарског војног аташеа у београду о српској војсци у Балканским ратовима 1912/1913. *Балкански ратови 1912/1913: нова виђења и тумачења*. Београд 2013, Р. 125–158.
23. Стојић Б. Француске војне мисије у Балканским ратовима (1912–1913). *Војноисторијски гласник*. 2016. 1. С. 26–45.
24. Спасић К. Дневник потпуковника П.В. Фурнијеа, француског војног аташеа за Србију и Црну Гору, о борбама за Битољ 1912. године. *Мешовита грађа*. 1986. XV. 137–152.
25. Военно-статистический сборник на 1868 год. Выпуск II. Под общей редакцией Г.Ш. генерал-майора Н. Обручева. СПб., 1868. 349 с.
26. Сборник новейших сведений о вооружённых силах европейских и азиатских государств. Под ред. Целебровский В.П. СПб.: Военная типография, 1894. 674 с.
27. Иззет-Фуад-Паша. Упущенные благоприятные случаи ... : стратегическо-тактический этюд Русско-турецкой кампании 1877–1878 гг. СПб.: Тренке и Фюсно, 1901. 180 с.
28. Бендерев А.Ф. Сербско-болгарская война 1885 года. сост. Болгарск. ген. штаба кап. Бендерев. СПб.: В.В. Комарова, 1892. 502 с.
29. Чайковский А. Несколько слов о турецких военных школах и о корпусе офицеров турецкой армии. *Военный сборник*. 1876. 12. С. 399–410.
30. Потапов Н.М. Руски војни агент у Црној Гори. т. 1, Извјештаји, рапорти, телеграми, писма: 1902–1915 г., Подгорица: Историјски институт Црне Горе; Москва: Институт за руску историју РАН, Руски државни војно-историјски архив, 2003. 596 с.
31. Ковачев С. На Генерала От Пехотата 1876–1918. София: Издател Военноиздателски комплекс «Св. Георги Победоносец», 1992. 196.
32. Иванов Н. Спомени 1861–1918. Книга 1: 1861–1899. София: Издателство на Министерството на обраната, 1996. 182 с.
33. Мишић Ж. Моје Успомене. Београд: Београдски издавачко-графички завод, 1990. 358 с.
34. Hibbert C. The Destruction of Lord Raglan: A tragedy of the Crimean War 1854–55. London: Longmans, 1963. 338 p.
35. Howard M. The Franco-Prussian War. The German Invasion of France 1870–1871. London: Routledge, 2001. 536 p.
36. Menning W.B. Bayonets before Bullets: The Imperial Russian Army, 1861–1914. Indiana-Michigan Series in Russian & East European Studies. Hardcover, 1992. 352 p.
37. Persson G. The Russian Army and Foreign Wars 1859–1871. London School of Economics and Political Science, 1999. 208 p.

38. Hevia J. The Imperial Security State: British Colonial Knowledge and Empire-Building in Asia (Critical Perspectives on Empire). Cambridge: Cambridge University Press, 2015. 314 p.
39. McNeill W. The Pursuit of Power Technology, Armed Force, and Society since A.D. 1000. Chicago: University of Chicago Press, 1982. 405 p.
40. Goya M. L'Invention de la guerre moderne : Du pantalon rouge au char d'assaut 1871–1918. Tallandier, 2014. 480 p.
41. Huntington S. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. Simon & Schuster, 1996. 386 p.
42. Scott W.L. The Rebirth of the Habsburg Army: Friedrich Beck and the Rise of the General Staff. Westport, Connecticut: Greenwood Press, 1995. 253 p.
43. Upton E. The Armies of Asia and Europe: Embracing Official Reports on the Armies of Japan, China, India, Persia, Italy, Russia, Austria, Germany, France, and England. New York: D. Appleton and company, 1878. 446 p.
44. McGregor A.J. A military history of modern Egypt: from the Ottoman Conquest to the Ramadan War. London Connecticut: Praeger Security International. Westport, 2006. 321 p.
45. Levy A. Select The Officer Corpsin Sultan Mahmud II's New Ottoman Army, 1826–39. *Middle East Studies*. 1971. No. 2. P. 21–39.
46. Çelik Y. Asâkir-i Mansûre Ordusu'nda Talim Sisteminin De işmesi ve Avrupalı Uzmanların Rolü (1826–1839). *The Journal of Turkish Cultural Studies*. 2008. Sayı/Issue 19. P. 87–118.
47. Stein O. The Moltke Myth in German–Turkish relation. *History Compas*. 2019. Vol. 17, Issue 7. URL: https://www.researchgate.net/publication/333936089_The_Moltke_Myth_in_German-Turkish_relation
48. Karal E.Z. Osmanlı tarihi: VII. cilt: Islahat Fermanı Devri 1861–1876. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003. 388 s.
49. Войтович Л., Голубко В. Історія війн і військового мистецтва: в 3-х т. – Т.2. Від професійних найманих армій до масових (мобілізаційних) армій (початок XVI ст. – початок XX ст.). Харків: Фоліо, 2018. 971 с.
50. Demeter K. Das deutsche Offizierskorps in Gesellschaft und Staat. 1650–1945. Frankfurt: Bernard & Graefe, 1962. 321 s.
51. Serman W. Les origines des officiers français: 1848–1870. 1979. Paris: Publications de la Sorbonne, 1979. 406 p.
52. Steinberg W. John. All the Tsar's Men: Russia's General Staff and the Fate of Empire, 1898–1914. Washington: Woodrow Wilson Center Press/Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2010. 383 p.
53. Kamissek C. "Transnationaler Militarismus" Politische Generationen deutscher Offiziere zwischen militärischem Internationalismus und imperialer Nation (1770–1870). PhD-Thesis: European University Institute. Florence, 2014. 369 s.
54. Georgescu M. La mission militaire française dirigée par les frères Lamy. *Revue historique des armées*, 244. 2006. URL: <http://journals.openedition.org/rha/5832>
55. Овсяный Н.Р. Болгарское ополчение и Земское войско. К истории гражданского управления и оккупации в Болгарии 1877–78–79 гг. СПб.: Изд-во Военно-исторической комиссии Главного Штаба, 1904. 175 с.
56. Българската армия 1877–1919. В. Василев, Г. Вълков, Й. Митев, Н. Недев. София: Военно изд-во, 1988. 355 с.
57. Мишев Р. Епизоди от история та на европейското и българско разузнаване 1878–1918. Балкански и общоевропейски проекции. В. Търново: «Ивис», 2018. 334 с.
58. Максимович В. Военные связи и отношения Сербии и России (1806–1917). Югославия, Белград: Русский архив, 1930. С. 259–316.
59. Ortaylı İ. İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1981. 148 p.

60. Durgun B. Turkish–German military Relations and the Balkan Wars. *Journal of Atatürk and the History of Turkish Republic*. 2017. V/1. S. 217–238.
61. Masaya N. Les missions militaires française sau Japon entre 1867 et 1889. Thèse de doctorat de l'Université Sorbonne: Paris. Université Sorbonne, 2018. 466 p.
62. Nunn F.M. Yesterday's Soldiers: European Military Professionalism in South America, 1890–1940. University of Nebraska Press, 1983. 365 p.
63. Aksan H.V. Ottoman wars 1700–1870: An empire besieged. Harlow: Pearson Longman, 2007. 620 p.
64. Татић У. Иполит Монден у Србији. Други боравак (1861–1865). *Vojno istorijski glasnik*. 2014. № 1. С. 59–85.
65. Παναγιώτης Σ. Η επιδραση της γαλλικης εξωτερικης πολιτικης στη Διαμορφωση τηςελληνικης στρατηγικης σκεψης (1830–1939). 2016. URL: http://www.army.gr/sites/default/files/h_epidrash_ths_gallikhs_exoterikhs_politikhs_sth_diamorfosh.pdf.
66. Sleman R. Tanzimat döneminde osmanli-fransa askerî ilişkileri. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi Cilt*. 2021. Cilt 2, Sayı 1. S. 1–29.
67. Out P. L'influence de la doctrine militaire française sur l'évolution de l'armée roumaine (1878–1940). *Revue historique des armées*. 2006. № 244. P. 38–49. URL: <https://journals.openedition.org/rha/392>
68. Grant J.A. The Arms Trade in Eastern Europe, 1870–1914. *Girding for Battle: The Arms Trade in a Global Perspective, 1815–1940*. J.A. Grant, D.J. Stoker. Connecticut London: Westport, Hardcover, 2003. P. 25–42.
69. Yılmaz V.I. Dünya Harbi'nde Türk-Alman İttifakı ve Askeri Yardımlar. İstanbul: Kastaş Yayınlar, 1993. 318 s.
70. Cantemir M.İ. Osmanlı-Prusya münasebetleri (1808–1871). Yayınlanmamış: Doktora tezi. Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara, 2019. 239 s.
71. Ответ на письмо Статс-Секретаря Гирса от 9 марта 1888. По делу о принятом купцом Николаем Новиковым подряде на поставку в болгарскую армию 30 тыс. винтовок Бердана и 2 тыс. револьверов. март 1888. *РГВИА*. (Российский государственный военно-исторический архив) Ф. 401. Оп. 4/917. Д. 1. Л. 1–13.
72. Seewald B. Karl Wilhelm V. Heideck: Ein bayerischer General Imbefreiten Griechenland (1826–1835). München: Oldenbourg, 1994. 316 s.
73. Dunn P.J. Missions or mercenaries? European military advisors in Mehmed Ali's Egypt, 1815–1848. *Military Advising and Assistance: From Mercenaries to Privatization 1815–2007*. Edited by D. Stoker. Londra: Routledge, 2008. P. 11–26.
74. Татић У. Иполит Монден у Србији. Први боравак (1853–1855). *Vojno istorijski glasnik*. 2013. №1. С. 71–80.
75. Duran S. La guerre de Crimée et les réseaux de transports dans l'Empire ottoman (1854–1856). *Varia*. 2015. No. 3. P. 59–89.
76. Delaroche J-M. Droit d'ingérence et concurrence militaire internationale en Méditerranée orientale: les puissances européennes et le maintien de l'ordre dans les Balkans, du traité de Berlin (1878) à la Première Guerre mondiale: Mémoire pour le diplôme de docteur en spécialités historique. Université Charles de Gaulle. Lille, 2016. 334 p.
77. Ruis E. Vechtmissie Nederlandse militairen in Albanie 1913–1914. Just Publishers, 2013. 256 p.
78. Pasqualini G. Carabinieri Reali in Grecia (1912–1923). *Missioni militari italiane all'estero in tempo di pace (1861–1939)*. Atti del Convegno di Studi tenuto a Milano presso la Scuola Militare del l'Esercito nei giorni 25–26 ottobre 2000. Roma, 2001. P. 321–342.
79. Секретная записка об укреплённой линии Фокшаны-Немолоаса-Галац. 1912 г. *РГВИА*. Ф. 2000. Оп. 1. Д. 3092. Л. 3–32 об.

80. Alexandrescu V. Istoria militară a poporului român Vol. V. Evoluția organismului militar românesc de la cucerirea independenței de stat pînă la înfăptuirea Marii Uniri din 1918. România în anii primului război mondial. București: Editura Militara, 1988. 932 s.
81. Fredj C. Compter les morts de Crimée: un tournant sur l'identité professionnelle des médecins de l'armée française (1865–1882). *Dans Histoire, économie & société*. 2010. No. 3. P. 95–108.
82. Вооруженные силы Румыния, Сербия, Черногория, Египет и Греция. Спб.: Издание Военно-ученого комитета Главного штаба, 1876. 113 с.
83. Yurdakul E.S. 1877–1878 Osmanlı Rus Savaşında Türk Ordularında Askeri Sağlık Hizmetleri. Doktora Tezi: Genelkurmay Başkanlığı Gülhane Askeri Tıp Akademisi Yayınlanmamış. Ankara, 2015. 392 s.
84. Gök H. Arşiv balgelerinin ışığında Kara Harp Okulu Tarihi (1834–1883): Tez Doktora. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 2005. 244 s.
85. Şimşek V. The First “Little Mehmeds”: Conscripts for the Ottoman Army. *The Journal of Ottoman Studies*. 2014. No. 44. P. 265–311.

References

1. Falko, S.A. (2022). Diyalnist voyenno-instruktorskykh misij yevropejskykh krayin i SShA v armiyakh derzhav, shho reformuvaly zbrojni syly (ostannya tretyna XIX – persha tretyna XX st.): problemy ta perspektyvy doslidzhen. *Problemy vsesvitnoyi istoriyi: naukovyy zhurnal*, 2, (18). pp. 41–64. [In Ukrainian].
2. Falko, S.A. (2019). Postavky zbroji z Yevropy ta SShA v Aziyu u druhij polovyni XIX – pochatku XX st.: porivnyalny janaliz. *Voyenno-istorychnyj visnyk*, 4, (30), pp. 19–31. [In Ukrainian].
3. Falko, S.A. (2021). Diyalnist yevropejskykh voyenno-instruktorskykh misij u krayinakh Pivdenno-Skhidnoyi Yevropy na pochatku XX st. *Problemy vsesvitnoyi istoriyi: naukovyy zhurnal*, 1, (13), pp. 24–53. [In Ukrainian].
4. Ratkovyĥ-Kostyĥ, B.S. (2006). *Evropeyzacyj asrpske vojske 1878–1903*. Beohrad: Vojna shtamparyja. [In Serbian].
5. Ђукић, V.S. (2019). *Strany utycaj na razvoj srpske vojne doktryne u XIX y prvoj decenyjy XX veka*. Beohrad. Medyja centar Odbrana. [In Serbian].
6. Denda, D. (2019). *Shlem y shajkacha: vojny faktor y juhoslovensko-nemachky odnosa (1918–1941)*. Novy Sad. : Matica srpska. [In Serbian].
7. Kozhukharov, A.N. (2015). *Obuchenyeto na bŭlharskyte morskyy ofycery zad hranyca (1882–1944)*. Varna: Tera Balkanyka. [In Bulgarian].
8. Petrov, T. (2013). *Naoguzhaŭe na buharske armyje u prvom Balkanskom ratu 1912/1913 hh*. Balkansky ratovy 1912/1913: nova vyĭeŭa y tumacheŭa. Beohrad, pp. 67–77. [In Bulgarian].
9. Tanchev, Y. (2009). *Bŭlhary v Chuzhdestranny voennouchebny zavedenyia 1878–1912 h*. Sofyya: Yzdatelstvo Hutenerb. [In Bulgarian].
10. Bordeaux, P.-E. (1930). Trois françaises en Grèce: Fabvier, Vosseur, Eydoux. *L'Acropole: revue du monde hellénique*, V, 17–18, pp. 47–78. [In French].
11. Wallach, L.J. (1976). *Anatomie einer Militärhilfe. Die Preussisch-deutschen Militärmissionen in der turkei 1835–1919*. Dusseldorf. [In German].
12. Erickson, E. Uyar, M. (2009). *A Military History of the Ottomans: From Osman to Atatürk*. Santa Barbara, California Denver, Colorado Oxford: ABC–CLIO, History. [In English].
13. Erickson, E. (2007). *Ottoman Army Effectiveness in World War I: A Comparative Study*. London: Praeger Security International. [In English].
14. Erickson, E. (2003). *Defeat in Detail: The Ottoman Army in the Balkans, 1912–1913*. London: Westport, Connecticut. [In English].
15. Uyar, M. (2021). *The Ottoman Army and the First World War*. Description: Abingdon, Oxon; New York: Routledge. [In English].

16. Uyar, M. (2008). Varoğlu Kadir. In Search of Modernity and Rationality The Evolution of Turkish Military Academy Curricula in a Historical Perspective. *Armed Forces & Society*, Vol. 35, No. 1, pp. 180–202. [In Turkish].
17. Uyar, M. (2022). The Fish Smells from the Beginning: Ottoman Commanders of the Ottoman-Russian War of 1877–78 and the Administration of the War. *CTAD*, Year 18, Issue 36, Rpp 603–637. [In English].
18. Ateş, B. (2022). Military Advisory Missions and The Turkish Professional Military Education: An Uneasy Relationship. *Journal of Diplomatic Research*, 4 (1), pp. 15–35. [Online]. Available from: <https://dergipark.org.tr/en/pub/jdr/issue/71570/1067873> [In English].
19. Yorulmaz, N. (2014). *Arming the Sultan: German Arms Trade and Diplomacy in the Ottoman Empire before World War I*. London: I. B. Tauris. [In English].
20. Grant, A.J. (2003). The Arms Trade in Eastern Europe, 1870–1914. *Girding for Battle: The Arms Trade in a Global Perspective, 1815–1940*. Jonathan A. Grant, Donald J. Stoker. Hardcover. [In English].
21. Bashanov, M., Kemaloğlu İ. (2018). *Rus Genelkurmay Belgelerinde II. Abdülhamid ve Osmanlı Ordusu. Zeytinburnu Belediyesi Yayınları*. İstanbul. [In Turkish].
22. Denda, D. (2013). Zavrshny yzveshtajy austrouharskoh vojnoh atashea u beohradu o srpsko jvojsy u Balkanskym ratovyma 1912/1913. *Balkansky ratovy 1912/1913: nova vyheňa y tutacheňa*. Beograd, pp. 125–158. [In Serbian].
23. Stojčih, B. (2016). Francuske vojne mysyje u Balkanskym ratovyma (1912–1913). *Vojnoystoryjsky hlasnyk*, 1. S. 26–45. [In Serbian].
24. Spasyh, K. (1986). Dnevnyk potpukovnyka P. V. Furnyjea, francuskoh vojnoh atashea za Srbyju y Crnu Horu, o borbama za Bytolj 1912. hodyne. *Meshovyta hraha*. XV. 137–152. [In Serbian].
25. (1868). *Voennno-statysticheskyj sbornyk na 1868 hod*. Vypusk II. Pod obshhej redakcyej H.Sh. heneral-majora N. Obrucheva. SPb. [In Russian].
26. (1894). *Sbornyk novejshykh svedenij o vooruzhenykh sylakh evropejskykh y azyatskykh hosudarstv*. Pod red. Celebrovskyj V.P. SPb.: Voennaya tipohrafiya. [In Russian].
27. Fuad-Pasha, Y. (1901). *Upushhennye blahopryyatnye sluchay ... : stratehychesko-taktycheskyj etjud Russko-tureckoj kampany 1877–1878 hh*. SPb.: Trenke y Fyusno. [In Russian].
28. Benderev, A.F. (1892). *Serbsko-bolharskaya vojna 1885 hoda*. sost. Bolharsk. hen. shtaba kap. Benderev. SPb.: V. V. Komarova. [In Russian].
29. Chajkovskyj, A. Neskolko slov o tureckyx voennykh shkolakh y o korpuse ofycerov tureckoj armyy. *Voennyj sbornyk*. 1876, 12., pp 399–410. [In Russian].
30. Potapov, N.M. (2003). *Rusky vojny ahent u Crnoj Hory. t. 1, Yzveshtajy, raporty, telehramy, pysma: 1902–1915*. h., Podhoryca: Ystoryjsky ynstytut Crne Hore; Moskva: Ynstytut za rusku ystoryju RAN, Rusky drzhavny vojno-ystoryjsky arkhiv. [In Serbian].
31. Kovachev, S. (1992). *Na Henerala Ot Pexotata 1876–1918*. Sofyya: Yzdatel Voennyozdatelsky kompleks “Sv. HeorhyPobedonosec”. [In Bulgarian].
32. Yvanov, N. (1996). *Spomeny 1861–1918. Knyha 1: 1861–1899*. Sofyya: Yzdatelstvo na Mynysterstvoto na obranata. [In Bulgarian].
33. Myshyh, Zh. (1990). *Moje Uspomene*. Beograd: Beohradsy yzdavachko-hrafychky zavod. [In Serbian].
34. Hibbert, C. (1963). *The Destruction of Lord Raglan: A tragedy of the Crimean War 1854–55*. London: Longmans. [In English].
35. Howard, M. (2001). *The Franco-Prussian War. The German Invasion of France 1870–1871*. London: Routledge. [In English].
36. Menning, W.B. (1992). *Bayonets before Bullets: The Imperial Russian Army, 1861–1914*. Indiana-Michigan Series in Russian & East European Studies. Hardcover. [In English].
37. Persson, G. (1999). *The Russian Army and Foreign Wars 1859–1871*. London School of Economics and Political Science. [In English].

38. Hevia, J. (2015). *The Imperial Security State: British Colonial Knowledge and Empire-Building in Asia (Critical Perspectives on Empire)*. Cambridge: Cambridge University Press. [In English].
39. McNeill, W. (1982). *The Pursuit of Power Technology, Armed Force, and Society since A.D. 1000*. Chicago: University of Chicago Press. [In English].
40. Goya, M. (2014). *L'Invention de la guerre moderne : Du pantalon rouge au char d'assaut 1871–1918*. Tallandier. [In French].
41. Huntington, S. (1996). *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. Simon & Schuster. [In English].
42. Scott, W.L. (1995). *The Rebirth of the Habsburg Army: Friedrich Beck and the Rise of the General Staff*. Westport, Connecticut: Greenwood Press. [In English].
43. Upton, E. (1878). *The Armies of Asia and Europe: Embracing Official Reports on the Armies of Japan, China, India, Persia, Italy, Russia, Austria, Germany, France, and England*. New York: D. Appleton and company. [In English].
44. McGregor, A.J. (2006). *A military history of modern Egypt: from the Ottoman Conquest to the Ramadan War*. London Connecticut: Praeger Security International. Westport. [In English].
45. Levy, A. (1971). Select The Officer Corps in Sultan Mahmud II's New Ottoman Army, 1826–39. *Middle East Studies*, 2, pp. 21–39. [In English].
46. Çelik, Y. (2008). Asâkir-i Mansûre Ordusu'nda Talim Sisteminin De işmesi ve Avrupalı Uzmanların Rolü (1826–1839). *The Journal of Turkish Cultural Studies*, Sayı/Issue 19, pp. 87–118. [In Turkish].
47. Stein, O. (2019). The Moltke Myth in German–Turkish relation. *History Compass*, Vol. 17, Issue 7. [Online]. Available from: https://www.researchgate.net/publication/333936089_The_Moltke_Myth_in_German-Turkish_relation [In English].
48. Karal, E.Z. (2003). *Osmanlı tarihi: VII. cilt: Islahat Fermanı Devri 1861–1876*. Ankara: Türk Tarih Kurumu. [In Turkish].
49. Vojtovych, L., Holubko V. (2018). *Istoriya vijn i vijskovoho mystectva: v 3-x t. – T. 2. Vid profesijnykh najmanykh armij do masovykh (mobilizacijnykh) armij (pochatok XVI st. – pochatok XX st.)*. Kharkiv: Folio. [In Ukrainian].
50. Demeter, K. (1962). *Das deutsche Offizierskorps in Gesellschaft und Staat. 1650 – 1945*. Frankfurt: Bernard & Graefe. [In German].
51. Serman, W. (1979). *Les origines des officiers français : 1848–1870*. Paris : Publications de la Sorbonne. [In French].
52. Steinberg, W.J. (2010). *All the Tsar's Men: Russia's General Staff and the Fate of Empire, 1898–1914*. Washington: Woodrow Wilson Center Press / Baltimore: The Johns Hopkins University Press. [In English].
53. Kamissek, C. (2014). *“Transnationaler Militarismus” Politische Generationen deutscher Offiziere zwischen militärischem Internationalismus und imperialer Nation (1770–1870)*. PhD–Thesis: European University Institute. Florence. [In German].
54. Georgescu, M. (2006). La mission militaire française dirigée par les frères Lamy. *Revue historique des armées*, 244. [Online]. Available from: <http://journals.openedition.org/rha/5832> [In French].
55. Ovsyanyj, N.R. (1904). *Bolharskoe opolchenye y Zemskoe vojsko. K ystorry hrazhdanskoho upravlenyya y okkupacyy v Bolharyy 1877–78–79 hh*. SPb.: Yzd–vo Voennno-ystorycheskoj komysyy Hlavnogo Shtaba. [In Russian].
56. (1988). *Bълharskata armyya 1877–1919*. V. Vasylev, H. Vълkov. J. Mytev, N. Nedev. Sofyya: Voennnoydz–vo. [In Bulgarian].
57. Myshev, R. (2018). *Epyzody ot ystoriyata na evropejskoto y bълharsko razuznavane 1878–1918. Balkansky y obshhoevropejsky proekcy*. V. Търново: “Yvys”. [In Bulgarian].
58. Maksymovych, V. (1930). *Voennye svyazy y otnoshenyya Serbyy y Rossyy (1806–1917)*. Yuhoslavyya, Belhrad: Russkyj arkhiv, pp. 259–316. [In Russian].

59. Ortaylı, İ. (1981). *İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi. [In Turkish].
60. Durgun, B. (2017). Turkish–German military Relations and the Balkan Wars. *Journal of Atatürk and the History of Turkish Republic* 1/1, S. 217–238. [In English].
61. Masaya, N. (2018). *Les missions militaires françaises au Japon entre 1867 et 1889*. Thèse de doctorat de l'Université Sorbonne: Paris. Université Sorbonne. [In French].
62. Nunn, F.M. *Yesterday's Soldiers: European Military Professionalism in South America, 1890–1940*. University of Nebraska Press, 1983. [In English].
63. Aksan, H.V. (2007). *Ottoman wars 1700–1870: An empire besieged*. Harlow: Pearson Longman. [In English].
64. Tatyh, U. (2014). Ypolyt Monden u Srbyjy. Druhy boravak (1861–1865). *Vojno istorijski glasnik*, 1, pp. 59–85. [In Serbian].
65. Panagiotis, S. (2016). *Ictum a consiliis alienis Gallicis ad opportunas cogitationes Graecas formandas (1830–1939)*. [Online]. Available from: http://www.army.gr/sites/default/files/h_epidrash_ths_gallikhs_exoterikhs_politikhs_sth_diamorfosh.pdf [In Greek].
66. Sleman, R. (2021). Tanzimat döneminde osmanli-fransa askerî ilişkileri. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi Cilt*. Cilt 2, Sayı 1, ss. 1–29. [In Turkish].
67. Otu, P. (2006). L'influence de la doctrine militaire française sur l'évolution de l'armée roumaine (1878–1940). *Revue historique des armées*, 244, pp. 38–49. [Online]. Available from: <https://journals.openedition.org/rha/392> [In French].
68. Grant, J.A. (2003). The Arms Trade in Eastern Europe, 1870–1914. *Girding for Battle: The Arms Trade in a Global Perspective, 1815–1940*. J.A. Grant, D.J. Stoker. Connecticut London: Westport, Hardcover, pp. 25–42. [In English].
69. Yılmaz, V.I. (1993). *Dünya Harbi'nde Türk-Alman İttifakı ve Askeri Yardımlar*. İstanbul: Kastaş Yayınlar. [In Turkish].
70. Cantemir, M.İ. (2019). *Osmanlı-Prusya münasebetleri (1808–1871)*. Yayınlanmamış: Doktora tezi. Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara. [In Turkish].
71. (1888). Otvet na pysmo Stats-Sekretarya Hyrsa ot 9 marta 1888. Po delu o prynyatom kupcomNykolaem Novykovym podryade na postavku v bolharskuyu armyyu 30 tys. Vyntovok Berdana y 2 tys. revolverov. *RHVYA*. (Rossyjskyj hosudarstvennyj voenno-ystorycheskyj arkhiv) F. 401. Op. 4/917. D. 1. L. 1–13. [In Russian].
72. Seewald, B. (1994). *Karl Wilhelm V. Heideck: Ein bayerischer General Im befreiten Griechenland (1826–1835)*. München: Oldenbourg. [In German].
73. Dunn, P.J. (2008). Missions o rmercenaries? European military advisors in Mehmed Ali's Egypt, 1815–1848. *Military Advising and Assistance: From Mercenaries to Privatization 1815–2007*. Edited by D. Stoker. Londra : Routledge, pp. 11–26. [In English].
74. Tatyh, U. (2013). Ypolyt Monden u Srbyjy. Prvy boravak (1853–1855). *Vojno istorijski glasnik*, 1, pp. 71–80. [In Serbian].
75. Duran, S. (2015). La guerre de Crimée et les réseaux de transports dans l'Empire ottoman (1854–1856). *Varia*, 3, pp. 59–89. [In French].
76. Delaroche, J-M. (2016). *Droit d'ingérence et concurrence militaire internationale en Méditerranée orientale: les puissances européennes et le maintien de l'ordre dans les Balkans, du traité de Berlin (1878) à la Première Guerre mondiale: Mémoire pour le diplôme de docteur en spécialités historique*. Université Charles de Gaulle. Lille. [In French].
77. Ruis, E. (2013). *Vechtmissie Nederlandse militairen in Albanie 1913–1914*. Just Publishers. [In Dutch].
78. Pasqualini, G. (2001). Carabinieri Reali in Grecia (1912–1923). *Missioni militari italiane aleestero in tempo di pace (1861–1939)*. Atti del Convegno di Studi tenuto a Milano presso la Scuola Militare del l'Esercito nei giorni 25–26 ottobre 2000. Roma, pp. 321–342. [In Italian].

79. (1912) *Sekretnaya zapyska ob ukreplennoy lynyy Fokshany-Nemoloasa-Halac*. RHVYA. F. 2000. Op. 1. D. 3092. L. 3–32 ob. [In Russian].
80. Alexandrescu, V. (1988). *Istoria militară a poporului român Vol. V. Evoluția organismului militar românesc de la cucerirea independenței de stat pînă la înfăptuirea Marii Uniri din 1918*. România în anii primului război mondial. București: Editura Militara. [In Romanian].
81. Fredj, C. (2010). Compter les morts de Crimée: un tournant sur l'identité professionnelle des médecins de l'armée française (1865–1882). *Dans Histoire, économie & société*, 3. pp. 95–108. [In French].
82. (1876). *Vooruzhennyye sily Rumynyya, Serbyyya, Chernohoryyya, Ehypet y Hrecyya*. Spb.: Yzdanye Voenno-uchenoho komyteta Hlavnoho shtaba. [In Russian].
83. Yurdakul, E.S. (2015). *1877–1878 Osmanlı Rus Savaşında Türk Ordularında Askeri Sağlık Hizmetleri*. Doktora Tezi: Genelkurmay Başkanlığı Gülhane Askeri Tıp Akademisi Yayınlanmamış. Ankara. [In Turkish].
84. Gök, H. (2005). *Arşiv balgelerinin ışığında Kara Harp Okulu tarihi (1834–1883)*. : Tez Doktora. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü. [In Turkish].
85. Şimşek, V. (2014). The First “Little Mehmeds”: Conscripits for the Ottoman Army. *The Journal of Ottoman Studies*, 44, pp. 265–311. [In Turkish].

Falko S. Features and Consequences of Military Modernization in the Balkans 1856–1914: a Comparative Analysis.

The study of military modernization phenomenon in the countries of the Balkan region and its impact on the socio-political, military-economic, cultural directions of social development in the countries of the region is a promising subject for further scientific research. It allows us to study a complex development of states building and military reforms influence on its dynamics.

The study focuses on the study of some specifics of military reforms in the region of South-East Europe. The time frame studied involves the middle of the 19th century, including the beginning of the First World War. This is the period of the armed forces formation in independent Serbia, Romania, Bulgaria, Montenegro and implementation of active reforms in the Ottoman and Greek armies. The comparative method of the reforms implementation in the armed Christian countries of the Balkan Peninsula with the transformations in the army of the Ottoman Empire carried out in the study period allows us to clarify a number of peculiarities and complex it is in reforming.

The clarification of a number of the reforms elements enables us to conclude that borrowings from the European armies models, primarily from German and French armies, plays a crucial role in military modernization in the Balkans. It covers such factors as education obtained in European military universities; purchase of the latest weapons in the advanced countries of Europe and the USA; engaging foreign military specialists as instructors for organizing of units and formations training; headquarters establishment; participation in planning and organization of military actions; military medicine development; officers training in the armies of European countries; creation of a military mobilization reserve according to the German or French standard.

The results of military reforms in the armies of Greece, Serbia, Bulgaria, Romania and Montenegro are specified. The consequences of military modernization affecting the state of the Balkan countries armies on the eve of the First World War are clarified.

Keywords: military modernization, armed forces, military reforms, Balkan countries, military trainers, training in Europe.

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94:327.5

<https://doi.org/10.46869/2707-6776-2023-22-6>

Отрош М.І.

<https://orcid.org/0009-0006-1888-3501>

ІСТОРІЯ ВИНИКНЕННЯ І СУЧАСНИЙ СТАН ГРУЗИНО-АБХАЗЬКОГО КОНФЛІКТУ

У статті досліджуються причини виникнення грузино-абхазького конфлікту, показано фази його розвитку та сучасний стан. Грузино-абхазьке протистояння розпочалося ще в період існування СРСР. Воно переросло у збройний конфлікт 1992-1993 рр., який закінчився поразкою грузинських військ і встановленням Абхазією за допомогою військової підтримки Росії контролю над територією республіки (за винятком Кодорської ущелини). З того часу Абхазія стала де-факто незалежною державою, яка практично опинилася поза владою грузинського уряду.

Після цього розпочався багаторічний переговорний процес у різних форматах, який не приніс бажаних результатів у врегулюванні грузино-абхазького конфлікту. Зважаючи на це, Грузія зробила у серпні 2008 р. невдалу спробу силового відновлення контролю над Абхазією. Це призвело до п'ятиденного російсько-грузинського збройного конфлікту, під час якого Абхазія за допомогою росіян встановила повний контроль над усією своєю територією. Невдовзі по тому Абхазія була визнана незалежною державою з боку РФ та деяких її сателітів. Після цього на території Абхазії були розміщені дві російські військові бази, а російські військовослужбовці стали дислокуватися по всій Абхазії.

Незважаючи на такий розвиток подій, Грузія по праву вважає Абхазію своєю територією, окупованою Росією. Абсолютна більшість держав світу, зокрема Україна, підтримують територіальну цілісність Республіки Грузія, складовою частиною якої є Абхазія. Враховуючи високий рівень російської присутності в Абхазії, можна прогнозувати, що в недалекому майбутньому Росія поглине Абхазію і включить її «на прохання абхазів» до свого складу в якості ще одного суб'єкта федерації.

Ключові слова: Абхазія, Грузія, грузино-абхазький збройний конфлікт 1992-1993 рр., переговорний процес щодо врегулювання грузино-абхазького конфлікту, п'ятиденний російсько-грузинський збройний конфлікт 2008 р., військова присутність РФ в Абхазії.

У липні 1989 р. в межах ще існуючого СРСР розпочалися міжетнічні зіткнення між грузинами та абхазцями в столиці Абхазії місті Сухумі, що стали в подальшому своєрідним приводом грузино-абхазької війни 1992-1993 рр. З того часу конфлікт через Абхазію, розташовану між Чорним морем і Кавказькими горами, не стихає і донині. Всебічний аналіз усіх фаз цього конфлікту та його врегулювання має, на наш погляд, не лише наукове, а й практичне значення, особливо в контексті повернення нашою державою під своє територіальне верховенство усіх українських територій, тимчасово окупованих Російською Федерацією.

Джерельною базою цього дослідження стали критично осмислені останні праці та публікації зарубіжних і вітчизняних авторів, які висвітлюють грузино-абхазський збройний конфлікт з різних позицій, та відповідні офіційні документи, що мають безпосереднє відношення до врегулювання згаданого конфлікту. В процесі опрацювання джерельного матеріалу ми ставили за мету при підготовці цієї статті провести всебічний аналіз історичного контексту грузино-абхазського збройного конфлікту, дотримуючись при цьому наукової істини та неупередженості при висвітленні причин і наслідків названого конфлікту.

Абхазія, площа якої становить 8700 км², межує з Російською Федерацією (РФ) на півночі та Грузією (район Самегрело) на південному сході. Вона має родючі землі, запаси кам'яного вугілля, граніту, мармуру, нафти. Значну частину експорту становлять продукти переробки субтропічних культур. За забезпеченістю водою Абхазія посідає одне з перших місць у світі, що робить можливим розбудовувати енергетичну систему й активно розвивати сільське та рибне господарство. Тут знаходяться також популярні колись курорти. В Абхазії є наземний і залізничний транспорт. Автомагістраль М-27 перетинає всю Абхазію. У її приморській смузі проходить електрофікована залізниця Туапсе-Сухумі-Самтредіа. У гірських районах є залізниця Очамчіра-Ткварчелі та автомобільні дороги Бзіб-Авадхара, Сухумі-Клухорський перевал. Через Абхазію проходить залізниця Ростов-Тбілісі-Єреван, здійснюється рух за маршрутом Сухумі-Ростов-Москва, ходить електропоїзд з Адлера. Морські перевезення здійснюються через порт Сухумі та портові пункти Гагра, Гудаута, Новий Афон, Очамчіра.

Абхази вважають себе народом, що має споконвічну територію, унікальні історичні традиції та мову, підтримують тісні культурні зв'язки з декількома північнокавказькими етнічними групами (абазами, адигейцями, кабардинцями і черкесами). Абхазська мова, на відміну від грузинської, є частиною північнокавказької сім'ї мов. Єдиної панівної традиційної релігії (на кшталт православ'я у Грузії) тут не існує. Серед абхазів є православні християни, мусульмани-суніти, язичники та атеїсти.

Абхазія має давні традиції державності: від XII до XIX ст. вона була автономним князівством. З початку XIX ст. Абхазія була пов'язана з Російською імперією. Так, грамота від 17 лютого 1810 р. говорить про покровительство Російської імперії над Абхазьким князівством, яке мало свою територію й «автономне управління». Протягом 1864-1917 рр. Абхазія («Сухумський військовий відділ», «Сухумський округ») була підпорядкована царській адміністрації на Кавказі. Після Лютневої революції 1917 р. Тимчасовий уряд (у Санкт-Петербурзі) одразу створив Особливий закавказький комітет, перетворений згодом у Закавказьку Демократичну Федеративну Республіку (ЗДФР). На території Сухумського округу в березні 1917 р. був

створений місцевий Тимчасовий уряд, а 8 листопада того ж року була обрана Абхазька народна рада – державний орган, незалежний від Грузії.

З 1918 р. по березень 1921 р. Абхазія входила до складу Грузинської Демократичної Республіки і була зайнята німецько-грузинськими військами. 9 лютого 1918 р. між Національною радою Грузії та Абхазькою народною радою була укладена угода, в якій, зокрема, говорилося про територіальні межі Абхазії від річки Інгури на півдні до річки Мзимти на півночі. Після встановлення в Грузії радянської влади і водночас проголошення 26 березня 1921 р. Радянської Соціалістичної Республіки Абхазія (РСР Абхазія) Революційний комітет Радянської Соціалістичної Республіки Грузія (РСР Грузія) визнав 21 травня 1921р. її незалежність. 16 грудня того ж року РСР Абхазія і РСР Грузія підписали союзний договір, об'єднавшись в єдину державу на федеративних засадах, в якій мали однаковий адміністративно-правовий статус. РСР Абхазія існувала до 1931 р. і мала у такому статусі з 1925 р. свою конституцію, герб і прапор. За наполяганням грузинського керівництва і за згоди Кремля РСР Абхазія була перетворена 19 лютого 1931 р. в Абхазьку АРСР, тобто її статус був офіційно понижений до рівня автономної республіки у складі Грузії. Водночас у процесі кампанії «грузинізації» поступово скорочувалася питома вага етнічного абхазького населення, що зрештою спричинило обмеження у використанні абхазької мови. Після смерті грузина Й. Сталіна (Джугашвілі) абхази неодноразово намагалися мирним шляхом вийти зі складу Грузії, зверталися з цього приводу з петиціями до Москви та організовували демонстрації протесту, зокрема, у 1957, 1967, 1978 і 1989 рр., однак щоразу безуспішно. Водночас, щоб якось задовільнити вимоги абхазів, Москва за часів Л. Брежнєва вжила в 1978-1979 рр. деякі проабхазькі заходи. Так, грузинський алфавіт, на якому з 1933 р. писали абхази, був замінений кирилицею, були також запроваджені «посадові» етнічні квоти, засновано Сухумський університет тощо. Що стосується позиції офіційного Тбілісі, то він сприйняв усі ці заходи як дискримінаційні стосовно Грузії [1, с. 38-40].

На момент входження Абхазії на правах автономії до складу Грузії в 1931 р. абхази становили більшість населення на своїх теренах. Однак поступово демографічні пропорції в Абхазії стали змінюватися за рахунок міграції на її територію мешканців із суміжних районів Грузії, перш за все Мегрелії (Зугдідського району). За результатами перепису населення 1989 р., в Абхазії проживала 525 061 особа: 239 872 етнічних грузини (45,7%), 93 267 етнічних абхазців (17,8%), 76 541 етнічний вірменин (14,6%), 74 914 етнічних росіян (14,3%) і 40 467 громадян інших національностей (7,6%). На момент розпаду Радянського Союзу грузини (переважно мегрели) становили в Абхазії 44% населення, абхазів було 18 %, а решта – 38% – припадала на росіян, вірмен, греків, євреїв і представників інших національностей. Згідно з проведеним абхазькою владою переписом населення у 2003 р. кількість мешканців

республіки становила 216 000 осіб (сюди звісно не входили десятки тисяч грузинів, які вимушено залишили Абхазію ще протягом 1992-1993 рр. через грузино-абхазський збройний конфлікт). Серед мешканців республіки абхази становили 44%, грузини – 21%, вірмени – 21%, росіяни – 11%, представники інших етнічних груп – 3%. Державними мовами Абхазії є абхазська та російська.

Галаслива перебудова кінця 80-х рр. XX ст. оживила політичне життя Абхазії, стимулювала активність прихильників її незалежності. До того ж, на початку 90-х рр. XX ст. у Грузії загострилися етнонаціональні проблеми. Відчуваючи загрозу нової «грузинізації», абхазьке населення розглядало відокремлення від Грузії як найсприятливішу форму для національного самовизначення. 18 березня 1989 р. на території Гудаутського району Абхазії, зокрема у селі Лихни (стародавня резиденція абхазьких князів), відбулася 30-тисячна сходка абхазького народу, де було прийнято рішення про вихід Абхазької РСР зі складу Грузинської РСР і відновлення статусу Абхазії як союзної республіки у складі СРСР, який вона мала де-юре до 1931 р. Це викликало невдоволення грузин і в квітні цього ж року в місті Тбілісі та в липні у місті Сухумі відбулися зіткнення між грузинами та абхазами з людськими жертвами. Після того, як офіційний Тбілісі став робити на адресу Абхазії погрозові заяви, абхазькі керівники звернулися за підтримкою до північнокавказьких народів. У серпні 1989 р. у Сухумі відбулась конференція гірських народів Кавказу, яка прийняла рішення про створення Конфедерації гірських народів. Ця структура невдовзі почала створювати власні збройні формування з добровольців (представників адигейської мовної сім'ї, до якої належать і абхази) – кабардинців з Кабардино-Балкарії та черкесів з Карачаєво-Черкесії; з політичних міркувань до них приєдналися і чеченці з Чечні. Російська та вірменська етнічні меншини спочатку зберігали нейтралітет, однак пізніше у більшості своїй вони стали на бік абхазів у їх прагненнях відокремитися від Грузії.

Після того, як керівництво Грузії зробило кроки у напрямку виходу з СРСР, Верховна Рада Абхазії 25 серпня 1990 р. (відповідно до Закону СРСР «Про порядок вирішення питань, пов'язаних з виходом союзної республіки з СРСР» від 3 квітня 1990 р., який допускав самовизначення автономій) прийняла декларацію про суверенітет Абхазії, яку Верховна Рада Грузії оголосила нелегітимною. Водночас Грузія відмовилася від проведення загальносоюзного референдуму про збереження СРСР. У свою чергу, населення Абхазії бойкотувало референдум з питання незалежності Грузії, узявши участь у загальносоюзному референдумі 17 березня 1991 р. (52,4% виборців Абхазії, з яких 98,6% висловилися за збереження реформованого СРСР) [2]. Після проголошення Республікою Грузія 9 квітня 1991 р. незалежності президент цієї держави Звіад Гамсахурдія під гаслом «Грузія для грузин» проводить курс на ліквідацію автономії Абхазії та Південної Осетії.

Весною 1991 р. в Абхазії і сусідній Мегрелії (Західна Грузія) розпочалися збройні зіткнення між абхазами і грузинами-мегрелами. Абхазців підтримували військові формування Конфедерації гірських народів, найбільш активними з яких були чеченці. Їх вплив посилювався особливо після того, як у жовтні 1991 р. колишній радянський генерал Джохар Дудаєв, який служив тривалий час в одній із військових частин військово-повітряних сил на території Естонської РСР, став президентом Чечні. Створивши власні збройні формування, Д. Дудаєв перестав підпорядковуватися російській федеральній владі. Водночас абхазьке керівництво продовжувало звертатися за допомогою до Москви для розв'язання грузино-абхазького конфлікту.

Наприкінці 1991 р. відбулися вибори до нового абхазького парламенту, депутатські місця в якому отримали 28 абхазців, 26 грузинів і 11 представників інших національностей. Абхазія практично опинилася поза владою грузинського уряду. У січні 1992 р. у Грузії відбувся державний переворот, внаслідок якого мегрел З. Гамсахурдія був позбавлений президентської посади формуванням «Військової ради» Грузії на чолі з Тенгізом Кітованіа і Джабою Іоселіані. З. Гамсахурдія втік спочатку в Мегрелію, а звідти у Чечню до Д. Дудаєва. 21 лютого 1992 р. правляча Тимчасова військова рада Грузії скасувала Конституцію Грузинської РСР 1978 р. і відновила Конституцію Грузинської Демократичної Республіки 1921 р., яка не містила положень про автономний статус Абхазії. Це було сприйнято в Абхазії як фактичну ліквідацію її автономії. Керівництво Абхазії також заявило про скасування конституції 1978 р., в якій говорилося про перебування Абхазької АРСР у складі Грузинської РСР, і відновило конституцію Абхазької РСР 1925 р., згідно з якою Абхазія була союзною республікою у складі СРСР і незалежною від Грузії. Після того, як Державна рада Грузії (її очолив 10 березня 1992 р. прибулий з Москви Едуард Шеварднадзе спільно з лідерами «Військової ради» Т. Кітованіа і Д. Іоселіані) оголосила рішення абхазького парламенту недійсним, в Абхазії розпочалося протистояння між абхазами і грузинами, що невдовзі перейшло у форму збройного зіткнення.

Після обрання влітку 1992 р. Е. Шеварднадзе головою Верховної Ради Грузії, у серпні того ж року в Москві відбулося обговорення абхазької проблеми за участі усіх зацікавлених сторін. Учасники обговорення підписали угоду, за якою Грузія отримала право зберігати війська «у межах погодженого ліміту». Росія підтвердила визнання Абхазії частиною Грузії. Абхази були невдоволені результатами московської наради і рішуче налаштовані на досягнення своєї незалежності. Конфлікт в Абхазії переріс у збройне зіткнення після того, як у серпні 1992 р. грузинський уряд направив до Абхазії військовослужбовців.

У серпні 1992 р. підрозділи збройних сил Грузії під керівництвом Т. Кітованіа увійшли до абхазького району Галі під приводом врятування тринадцяти високопоставлених чиновників, включаючи віце-прем'єра уряду Грузії А. Кавсадзе, які були незадовго до того викрадені та утримувалися як

заручники на абхазькій території у прибічників поваленого президента З. Гамсахурдії, а також для охорони залізниці, що проходила через Абхазію, рух на якій порушувався через напади як абхазьких, так і мегрельських військових формувань. Це стало приводом для збройного грузино-абхазького конфлікту. Абхази вважали, що голова Верховної Ради Грузії Е. Шеварнадзе як керівник грузинської держави дав наказ Т. Кітовані не лише звільнити заручників, але й захопити абхазьке керівництво в Сухумі. Їх підозри повністю виправдалися, адже вже 14 серпня 1992 р. грузинські збройні загопи захопили державні установи Абхазії. Абхазький уряд змушений був залишити Сухумі та знайшов прихисток у Гудауті, де перебувала російська військова база, територію яку грузини не наважилися атакувати. На думку абхазців, Грузія, направивши свої війська проти Сухумі, втратила будь-яке моральне право на правління в Абхазії [3, с. 7].

Протягом серпня 1992 р. грузинські війська зайняли більшу частину Абхазії, включно з Сухумі. Грузинські війська невдовзі могли б взяти під свій контроль усю абхазьку територію, однак їм перешкодила це зробити Росія, яка направила до Абхазії парашютно-десантний полк під приводом забезпечення безпеки та евакуації російських громадян, які перебували там на відпочинку, а також для посилення охорони дислокованих у цьому районі російських військових частин. Такий перебіг подій змусив грузинську сторону сісти за стіл переговорів.

3 вересня 1992 р. у Москві зібралися глави РФ і Грузії у присутності керівників Абхазії та північнокавказьких республік, країв і областей півдня Росії обговорити ситуацію, що склалася в Абхазії. В результаті важких перемовин була підписана усіма присутніми угода про припинення вогню. Учасники зустрічі зобов'язувалися забезпечити територіальну цілісність Грузії та домовилися про те, що всі задіяні в конфлікті збройні формування повинні були припинити вогонь та будь-яке застосування сили одне проти одного. Крім того, сторони зобов'язалися сприяти відновленню до 15 вересня 1992 р. нормальної діяльності законних органів влади в Абхазії. Незважаючи на укладення угоди про припинення вогню, обстановка в Абхазії суттєво погіршувалася. У зв'язку з цим, Верховна Рада РФ прийняла 25 вересня 1992 р. постанову, рішуче засуджуючи дії керівництва Грузії, яке зробило спробу насильницьким шляхом вирішити складні проблеми міжнаціональних відносин. У постанові містилась вимога до грузинського керівництва негайно припинити збройні дії, вивести військові формування з території Абхазії, неухильно дотримуватися прав людини. Водночас парламентом РФ була прийнята заява з приводу абхазьких подій, в якій, крім іншого, пропонувалося ввести до Абхазії контингент миротворчих сил СНД для забезпечення безпеки населення [4, с. 24-26].

Конфліктуючі сторони звинувачували одна одну в порушенні угоди від 3 вересня 1992 р. про припинення вогню і відновили 1 жовтня того ж року

бойові дії, які ще більше загострили проблему біженців і страждань мирного населення. На листопад 1992 р. міжетнічні зіткнення на Північному Кавказі ще більше розпалили ситуацію у кавказькому регіоні. 27 липня 1993 р. за посередництва Росії конфліктуючі сторони підписали Сочинську угоду про припинення вогню в Абхазії та механізм контролю за її дотриманням. Сторони зобов'язалися з наступного дня після підписання угоди приступити до суворого дотримання режиму припинення вогню та розпочати поетапну демілітаризацію зони конфлікту, куди були допущені міжнародні спостерігачі. При цьому керівництво Абхазії стало поступово дистанціюватися від Чечні та Конфедерації гірських народів, в якій зростав вплив чеченців, і все більше орієнтуватися на Росію. До середини вересня 1993 р. названа вище угода про припинення вогню більш менш діяла, але вже 16 вересня абхазькі збройні сили розпочали наступ по всій лінії фронту з Гудаути, на північ від Сухумі. Після одинадцяти днів інтенсивних боїв абхазці взяли під контроль Сухумі та звільнили майже всю територію Абхазії, за винятком верхів'я річки Кодорі. Ще до майже повного звільнення своєї території Абхазія проголосила 20 вересня 1993 р. свою незалежність. Із зайнятих абхазцями районів тікало грузинське (мегрельське) населення. Лінія фронту стабілізувалася по річці Інгурі. За різними підрахунками, з території Абхазії було вигнано від 150 до 200 тис. грузинів, переважно мегрелів.

Керівник грузинської держави Е. Шеварднадзе, заявивши про намір Грузії вступити до Співдружності Незалежних Держав (СНД), звернувся до глав усіх держав Співдружності з проханням терміново вжити спільні заходи для забезпечення безперебійного функціонування перерізаної внаслідок дій незаконних збройних формувань залізниці Поті-Кутаїсі-Тбілісі-Єреван-Баку, по якій здійснюється життєзабезпечення Закавказзя. У зв'язку з цим зверненням Е. Шеварнадзе, російська сторона погодилася виділити зі складу Групи військ у Закавказзі сили та засоби для забезпечення безперебійного функціонування згаданої залізниці (з метою доставки по ній продовольства та інших вантажів) спільно з грузинськими, вірменськими та азербайджанськими відповідними підрозділами. Після цього, а саме 9 грудня 1993 р., Грузія приєдналася до СНД. Перед цим, між Грузією і РФ у жовтні 1993 р. був підписаний договір про статус російських військових баз у Грузії: в Гудауті, Батумі, Вазіані, Ахалакі.

З 30 листопада по 1 грудня 1993 р. під егідою ООН і за сприяння Росії та участі ОБСЄ в Женеві відбувся перший раунд грузино-абхазьких переговорів для повного врегулювання конфлікту. Сторони, зокрема, домовилися, що у Москві до роботи приступить група експертів з представників конфліктуючих сторін, ООН, ОБСЄ і Росії для підготовки рекомендацій про політико-правовий статус Абхазії. Під час цього раунду переговорів порушувалося й питання повернення грузинських біженців до місць їх попереднього проживання [5, с. 240].

Другий раунд переговорів з повномасштабного врегулювання грузино-абхазького конфлікту під егідою ООН, за посередництва Росії та за участі ОБСЄ, а також представника Верховного комісара ООН у справах біженців, відбувся 11-13 січня 1994 р. у Женеві. Під час цієї зустрічі сторони конфлікту констатували, що на основі домовленостей, досягнутих під час першого раунду переговорів, був здійснений обмін військовополоненими, а також збільшено кількість міжнародних спостерігачів у зоні конфлікту. Під час другого раунду переговорів сторони звернулися до Ради Безпеки (РБ) ООН з проханням розширити мандат Місії ООН зі спостереження в Грузії (вона була заснована 24 серпня 1993 р. для перевірки виконання резолюції РБ ООН щодо угоди про припинення вогню між Грузією та Абхазією у складі 88 військових спостерігачів) і доручити їй контроль за непоновленням бойових дій в зоні конфлікту. Сторони також висловили обопільне прохання щодо розміщення в зоні конфлікту санкціонованих ООН миротворчих сил, до складу яких міг би увійти і російський військовий контингент. У відповідь на таке звернення РБ ООН 31 січня 1994 р. прийняла резолюцію, що лише продовжувала мандат Місії ООН зі спостереження в Грузії, однак в жодному разі не розширювала його в сенсі направлення в зону конфлікту миротворчих сил [6]. Ще раніше була утворена Група друзів Генерального секретаря ООН по Грузії, до якої увійшли представники Росії, Великої Британії, Німеччини, США та Франції.

Третій раунд переговорів із врегулювання грузино-абхазького конфлікту розпочався у лютому 1994 р. в Женеві і завершився у Москві 4 квітня 1994 р. Під час цього раунду сторони підписали заяву про заходи з політичного врегулювання грузино-абхазького конфлікту, в якій вони підтвердили свої зобов'язання суворо дотримуватися офіційного припинення вогню, не застосовувати силу одна проти одної. Сторони погодилися продовжувати докладати енергійних зусиль з досягнення повномасштабного врегулювання, висловилися за якомога швидше розгортання в Абхазії операції з підтримання миру та участь у складі миротворчих сил ООН військового контингенту. Крім цієї заяви було підписано чотиристоронню угоду про добровільне повернення до Абхазії біженців і переміщених осіб. При цьому абхазька сторона підтвердила свої зобов'язання щодо прийняття і забезпечення біженців і переміщених осіб, а також персоналу, який буде задіяний в операції з їх повернення. Отже, Грузія добилася визнання її вимог щодо повернення до Абхазії вигнаних абхазцями з її території грузинських мешканців. Однак Абхазія, погодившись з цим, стала ухилятися від реалізації домовленостей і прийнятих на себе зобов'язань.

10-14 травня 1994 р. у Москві проходив черговий раунд переговорів під егідою ООН, за посередництва РФ і за участю представників ОБСЄ. Сторони підписали угоду про створення координаційної комісії для обговорення практичних питань, що становили взаємний інтерес, і стосувалися енергетики, зв'язку, транспорту тощо. Під час цієї зустрічі сторони підписали 14 травня

нову угоду про припинення вогню і роз'єднання сил. У цьому документі містилося також звернення до Ради глав держав СНД з проханням прийняти рішення про використання Колективних миротворчих сил СНД у зоні грузино-абхазького конфлікту, а також звернення до РБ ООН з проханням розширити мандат військових спостерігачів ООН, щоб він передбачав їх співробітництво з миротворчими силами СНД. На основі угоди про припинення вогню і роз'єднання сил від 14 травня 1994 р. та подальшого рішення Ради глав держав СНД у зоні конфлікту були розміщені з 23 червня 1994 р. Колективні сили СНД з підтримання миру (до них входили лише російські військовослужбовці), фінансове і матеріально-технічне забезпечення яких здійснювала РФ. Основним завданням цих миротворців було підтримання режиму непоновлення вогню.

21 липня 1994 р. РБ ООН прийняла етапну резолюцію з врегулювання грузино-абхазького конфлікту, в якій були закладені підвалини практичної взаємодії між ООН і СНД щодо їх миротворчих зусиль (як паралельних, так і взаємодоповнюючих) в Абхазії. Суттєвим і важливим для росіян моментом у резолюції було чітко виражене позитивне ставлення РБ ООН до миротворчої операції СНД (фактично Росії) в Абхазії. РБ ООН у своїй наступній резолюції від 27 липня 1994 р. розширила мандат Місії ООН зі спостереження в Грузії та збільшила кількість її військових спостерігачів з 88 до 136 осіб у зв'язку з введенням до зони конфлікту миротворчих сил СНД (насправді Росії). Структура Місії ООН зі спостереження в Грузії виглядала так: Зугдідський сектор на трьох постах, Гальський сектор на трьох постах, штаб у Сухумі, офіс у Тбілісі [7]. До складу Місії ООН зі спостереження в Грузії входило також Відділення з прав людини в Сухумі, створене 22 жовтня 1996 р. відповідно до резолюції № 1077 Ради Безпеки ООН. Воно було укомплектовано на спільній основі персоналом ОБСЄ і Управління Верховного комісара ООН з прав людини. Зазначене Відділення з прав людини виступало частиною Місії ООН зі спостереження в Грузії і через главу цієї Місії подавало доповідь Верховному комісару ООН з прав людини [8].

На перших порах після початку миротворчої операції намітилася тенденція до нормалізації грузино-абхазьких відносин і близько 70 тис. біженців (від загальної кількості у 150-200 тис. осіб) стихійно повернулися на місця свого довоєнного проживання в Гальський район Абхазії. Однак важке соціально-економічне становище та складна криміногенна ситуація, зокрема діяльність бандитських формувань, а також мінна небезпека заважали поверненню решті біженців. На кінець 2006 р. 1700 миротворців (136 з Місії ООН зі спостереження в Грузії, а решта з миротворчих сил СНД, укомплектованих росіянами) контролювали територію довжиною 85 км і шириною 24 км вздовж кордону між Абхазією і рештою частини Грузії. Контрольована територія поділялась на внутрішню «зону безпеки», в якій не дозволялася присутність як грузинів, так і абхазців, та зовнішню «зону обмеження озброєнь», де було заборонено розміщати важке озброєння.

Тим часом, 26 листопада 1994 р. Абхазія прийняла нову конституцію, в якій проголосила себе суверенною республікою з президентською формою правління. Грузія розцінювала такі дії абхазької сторони як протиправні. Уряд РФ також відповів на це заявою, в якій говорилося, що цей несподіваний односторонній акт суперечить взятим абхазькою стороною на себе зобов'язанням з мирного врегулювання грузино-абхазького конфлікту та зусиллям, які докладалися в рамках миротворчого процесу Росією, СНД, ООН і ОБСЄ. Водночас російський уряд підтвердив відданість територіальній цілісності Грузії та захисту інтересів багатонаціонального народу Абхазії, забезпеченню його правового і політичного статусу в рамках переговорів з досягнення повномасштабного врегулювання. Незважаючи на цю заяву, не можна вірити в щирість слів російських високопосадовців про те, що проголошення Абхазією себе суверенною республікою на основі нової конституції було для російської сторони «несподіваним актом». Річ у тім, що на той час Росія не могла сприяти укладенню угоди щодо політичного статусу Абхазії (у вигідному для абхазької сторони, а отже і для себе, варіанті) з огляду на події у Чечні, щоб не створювати політико-юридичний прецедент для нестабільності на Північному Кавказі, яка могла загрожувати територіальній цілісності РФ.

З 18 квітня по 6 травня 1995 р. у Москві за посередництва Росії знову відбувалися переговори щодо врегулювання конфлікту в Абхазії. Під час переговорів представники Грузії запропоновували вирішувати проблеми грузино-абхазького врегулювання на основі федеративного устрою єдиної держави. Абхазька сторона наполягала на конфедеративному об'єднанні Республіки Грузії і Республіки Абхазії як незалежних держав з рівною правосуб'єктністю, зокрема й міжнародною. Серйозні розбіжності у підходах сторін збереглися і при обговоренні проблеми повернення до Абхазії біженців і переміщених осіб. І цього разу переговори закінчилися безрезультатно.

30 серпня 1995 р. переговори з грузино-абхазького врегулювання знову було відновлено. Із заявою виступили представник президента РФ на грузино-абхазьких переговорах і спеціальний представник Генерального секретаря ООН з Грузії. У ній наголошувалося, що проект протоколу про грузино-абхазьке врегулювання, напрацьований під час попереднього етапу переговорів, становить собою основу для встановлення миру в регіоні, визначає рамки майбутнього устрою єдиної держави в межах колишньої Грузинської РСР, дозволяє приступити до практичного вирішення проблеми повернення біженців в Абхазію і відновлення зруйнованої війною економіки. У заяві була підтверджена готовність ООН і Росії всебічно сприяти сторонам у переговорах з досягнення всеосяжного врегулювання. Однак просування в переговорному процесі знову не настало.

19 січня 1996 р. Рада глав держав СНД засудила деструктивну позицію абхазької сторони, що перешкоджає досягненню взаємоприйнятних

домовленостей з повномасштабного врегулювання грузино-абхазького конфлікту. Члени Співдружності заявили, що вони будуть запобігати продажу та поставкам у зону конфлікту озброєнь, військової техніки, відповідних запасних частин і комплектуючих. Підтверджуючи, що Абхазія є невід'ємною частиною Грузії, члени СНД також заявили, що без згоди грузинської сторони вони не будуть вступати в офіційні контакти з представниками владних структур Абхазії та не допускати функціонування на своїх територіях їхніх представництв, а також не здійснюватимуть торгово-економічні, фінансові, транспортні та інші операції з абхазькою владою. Ця заява носила великою мірою декларативний характер, адже в рамках СНД не створювався відповідний механізм контролю за тим, як учасники Співдружності виконуватимуть взяті на себе зобов'язання, чим і скористалася, як завжди у подібних випадках, Росія. Отже, не могло бути й мови про економічну блокаду Абхазії із боку Росії. Під час цієї зустрічі держави-учасниці СНД (за наполяганням Росії) звернулися також до РБ ООН із закликом підтримати прийняті країнами Співдружності заходи впливу на владу Абхазії та рекомендувати усім державам-членам ООН приєднатися до цих заходів. Рішення Ради глав держав СНД не підписали Білорусь і Туркменістан.

Члени РБ ООН (за ініціативою російської сторони) вітали рішення Ради глав держав СНД від 19 січня 1996 р. щодо вжиття заходів з врегулювання грузино-абхазького конфлікту. Вони закликали конфліктуючі сторони прискорити роботу з досягнення політичного врегулювання при повній повазі суверенітету і територіальної цілісності Грузії та підтвердили свою повну підтримку миротворчих зусиль Генерального секретаря ООН і його спеціального посланника з Грузії, а також Російської Федерації як сприяючої сторони у цьому процесі. В даному випадку чітко простежується вміння російської дипломатії маніпулювати не лише в рамках СНД, а й у структурах ООН, коли на словах говориться одне, а на ділі робиться протилежне. Не було б в Абхазії російських миротворців (які насправді керувалися виключно національними інтересами Росії і завжди підтримували сепаратистські тенденції абхазців), грузино-абхазький конфлікт закінчився б, на наше глибоке переконання, ще на початковій стадії.

Тим часом, у зв'язку з закінченням повноважень депутатів абхазького парламенту, Абхазія оголосила у вересні 1996 р. про проведення 23 листопада того ж року парламентських виборів. Це викликало стурбованість міжнародних посередників, оскільки така акція могла ускладнити обстановку на грузино-абхазьких переговорах з врегулювання конфлікту. Торкаючись питання цих майбутніх парламентських виборів у Сухумі, голова РБ ООН у своїй заяві від 22 жовтня 1996 р. наголосив, що їх проведення можливе лише після визначення шляхом переговорів політичного статусу Абхазії, при повазі суверенітету та територіальної цілісності Грузії в межах її міжнародно визнаних кордонів, в

рамках всеосяжного політичного врегулювання, при гарантуванні всім біженцям і переміщеним особам можливості прийняти в них політичну участь.

У зв'язку з призначеними на 23 листопада 1996 р. парламентськими виборами в Абхазії грузинський парламент прийняв постанову «Про заходи щодо подолання тяжкої обстановки та кризисного становища, що склалися внаслідок призначення сепаратистським режимом незаконних виборів в Абхазії», в якій переглядався весь комплекс грузино-російських відносин. Зокрема, були поставлені під сумнів правомірність подальшого перебування російських миротворців в зоні роз'єднання учасників конфлікту в Абхазії, військових баз на території Грузії та спільної охорони її державного кордону. Президент Грузії Е. Шеварднадзе позитивно поставився до постанови грузинського парламенту. Керівництво Грузії звинуватило РФ в потуранні абхазькому сепаратистському режиму, у втручанні у внутрішні справи Грузії, називало Росію не чесним посередником, а учасником конфлікту. Абхазія ж у свою чергу сумнівалась у неупередженості ООН і західних учасників Групи друзів Генерального секретаря ООН.

Разом з тим, під головуванням Спеціального представника Генерального секретаря ООН з Грузії в 1997 р. в рамках Женевського процесу були створені Координаційна рада грузинської та абхазької сторін і робочі групи з питань недопущення насильства, повернення біженців і тимчасово переміщених осіб, а також з економічних питань. Конфліктуючі сторони зустрічалися в рамках Женевського процесу по встановленню миру за посередництва Росії і під головуванням ООН, однак щоразу переговори зривалися через загострення в зоні конфлікту. Грузія була незадоволена процесами врегулювання, адже Абхазія продовжувала залишатися поза її контролем. До того ж, російською стороною не був ратифікований російсько-грузинський договір про дружбу, добросусідство і співробітництво, підписаний ще 3 лютого 1994 р. На думку грузинської сторони, зволікання з ратифікацією цього договору могло свідчити лише про те, що депутати Державної думи РФ не бажають визнавати Абхазію частиною Грузії, як це було передбачено в тексті договору. Відносини між двома державами загострилися і через ситуацію в Панкиській ущелині на території Грузії. У цьому районі мешкають чеченці-кистинці, які зберігають родинні стосунки з чеченцями з Чеченської Республіки РФ. Чеченські бойовики вільно перетинали російсько-грузинський державний кордон на його чеченській ділянці. Росія звинувачувала Грузію в тому, що вона не забезпечує режим непроникності кордону з РФ і не припиняє діяльність чеченських терористів на грузинській території, які завдавали ударів по об'єктах на російській території. Москва вимагала знищення чеченських терористів у Панкиській ущелині, однак грузинська влада дозволила їм втекти і сховатися за кордоном, зокрема у Туреччині. Одночасно грузинське керівництво крок за кроком проводило політику витіснення російських збройних сил, скорочення не лише військової, але й політичної присутності Росії в регіоні, наполягало на виведенні

російського миротворчого контингенту, називаючи його присутність дестабілізуючим чинником. Грузія стала підтримувати тісні зв'язки з США і постійно декларувала свої наміри вступити в НАТО. У 1997 р. грузинський парламент прийняв «Концепцію зміцнення стабільності суспільного життя, державного суверенітету і безпеки, відновлення територіальної цілісності Грузії». У цьому документі говорилося про конструктивну роль європейських інститутів, що протиставлялась імперській політиці Росії.

У травні 1998 р., після спроби Грузії встановити контроль на території Гальського району Абхазії, напруженість у грузино-абхазьких відносинах знову стала наростати. У відповідь на це Росія збільшила склад свого військового «миротворчого» контингенту до 2900 осіб і посилила його відповідним озброєнням. Грузинське керівництво при цьому проголошувало пріоритетним європейський напрям грузинської зовнішньої політики і стало більш активно наполягати на виведенні з території своєї країни російських баз відповідно до рішень Стамбульського саміту ОБСЄ 1999 р., що стало однією з найбільш гострих проблем у грузино-російських відносинах.

Наприкінці 2003 р. внаслідок гострих внутрішніх суперечностей у грузинському суспільстві і так званої «революції троянд» президент Грузії Е. Шеварднадзе під тиском опозиційних сил у грузинському парламенті був відправлений у відставку. Фактично влада перейшла до лідера опозиції М. Саакашвілі, який з січня 2004 р. став президентом Грузії. Вступаючи на посаду глави держави, М. Саакашвілі заявив, що Грузія буде орієнтуватися на європейські цінності та інтеграцію в європейські структури, однак зауважив, що його країні потрібні добрі відносини з Росією. Одним з головних своїх завдань М. Саакашвілі оголосив відновлення територіальної цілісності Грузії, обіцяючи для цього задіяти «будь-які засоби». Йому вдалося підпорядкувати Аджарію, однак повернути під юрисдикцію Грузії Абхазію та Південну Осетію він не зміг. При цьому М. Саакашвілі, у зв'язку із загостренням ситуації у зоні конфліктів, став звинувачувати Росію у потуранні сепаратизму керівництва Абхазії та Південної Осетії та анексії де-факто їхніх територій через надання пенсій і паспортів мешканцям цих республік, навчання їхніх військових та інвестування в економіку. Росія, як завжди у таких випадках, відхилила усі висунуті їй звинувачення.

У 2005 р. між РФ і Грузією було укладено угоду про порядок виведення російських військових баз і в листопаді 2007 р. Росія завершила повний вивід своїх військ з Грузії. Однак, незважаючи на це, напруженість в грузино-російських відносинах не лише не зменшилася, але й стала зростати. Після березневого 2006 р. «винного скандалу», коли Росія ввела заборону на імпорту грузинських вин до РФ, у вересні того ж року розгорівся шпигунський скандал, коли за підозрою у шпигунській діяльності декілька російських військовослужбовців були затримані на території Грузії грузинськими спецслужбами. У відповідь на такі дії грузинської влади посольство РФ у

Тбілісі припинило прийом заяв громадян Грузії на отримання російських віз, а посол РФ був відкликаний з Грузії до Москви для консультацій. Росія перевела свої війська у Грузії на посилений стан і евакуювала сім'ї співробітників посольства і військовослужбовців. Крім того, російська сторона припинила доставку пошти і поштових переказів у Грузію, а також заявила про припинення авіаційного, автомобільного, морського і залізничного сполучення з Грузією, а також розпочала вибірково депортацію грузинських громадян.

Грузія стала готуватися, особливо після виведення російських баз з її території, до силового відновлення контролю над Абхазією та Південною Осетією, використовуючи зарубіжну військову допомогу, насамперед від країн НАТО. Вже в липні-серпні 2006 р. Тбілісі встановив контроль над верхньою частиною Кодорської ущелини, що знаходиться на території Абхазії. В тилу Абхазії з'явився плацдарм, з якого посилене грузинське угруповання могло проводити бойові операції проти абхазців. Кодорська ущелина розрізає труднопрохідні гори Великого Кавказького хребта і спускається до Сухумі, тобто від південної частини Кодорської ущелини відкривається пряма дорога на Мерхеулита Сухумі. У середній частині ущелини, біля сіл Лата і Кодорі, були розташовані пости російських миротворців. Північна частина ущелини знаходиться між Абхазьким і Кодорським хребтами. Там проходить дорога через Клухорський перевал (на кордоні між РФ і Грузією) на Теберду і Карачаєвськ. Перевал відкритий з липня по жовтень. Ущелина фактично не контролювалася владою Сухумі, вона теоретично належала Грузії, однак Тбілісі також практично не здійснював контроль над нею. У Кодорській ущелині мешкає етнічно близький грузинам народ – свани, які мають свою ідентичність, особливу мову, але, на відміну від абхазців, не заперечують свою приналежність до Грузії. Свани дотримувалися миру з Абхазією, зберігали власну систему управління, але визнавали зв'язок з Грузією. Після грузино-абхазької війни початку 1990-х рр. Сванетія (так звана верхня частина Кодорської ущелини) опинилася відрізаною від Грузії територією, що контролювалася керівництвом Абхазії. До війни у нижній частині Кодорської ущелини мешкали грузини-мегрели, які під час грузино-абхазької війни залишили ці місця. Нижня частина Кодорської ущелини опинилася між позиціями грузинських військових формувань, зосереджених на південному заході від нижньої частини Кодорі, і Сванетією на північному сході.

У зоні Зугдіді-Галі діяли створені ще за попередника М. Саакашвілі для вчинення тиску на абхазців два збройні грузинські формування – «Білий легіон» і «Лісові брати». Ці партизанські загони, так само як і три інші збройні формування – «Монадріс», «Сванеті» і «Кевсурсті», що здійснювали військові операції в Кодорській ущелині, діяли на свій розсуд і фактично не підпорядковувалися командуванню міністерства оборони Грузії, тому протягом 2004-2005 рр. вони були розформовані. За допомогою названих підрозділів Грузія мала можливість вести оборону в зоні конфлікту без розміщення там

офіційних збройних чи поліцейських сил країни. Розформування вищезгаданих збройних формувань привело до конфлікту і виходу деяких з них, зокрема батальйону «Монадріс», з підпорядкування офіційному Тбілісі. 25 липня 2006 р. розпочалася операція, що отримала назву «поліцейська», з примусового його роззброєння. Підрозділи грузинської армії та внутрішніх військ подолали по бездоріжжю перевал через Кодорський хребет на висоті 2741 м і заволоділи північною частиною (що має глибину 25-30 м) Кодорської ущелини. Відновивши контроль над верхньою частиною Кодорської ущелини, президент М. Саакашвілі 26 вересня 2006 р. заявив, що цей район Абхазії, тепер контрольований Грузією, буде називатися Верхньою Абхазією і з 27 вересня там буде працювати уряд Абхазької автономії, який перебував до цього в Тбілісі. Абхазія не визнала підпорядкований Тбілісі «уряд у вигнанні» і категорично виступила проти його присутності в Кодорській ущелині. Абхазьке керівництво відмовилося від переговорів з Тбілісі, доки грузинські війська не будуть виведені з Кодорі. З огляду на такий розвиток подій у Кодорській ущелині та з урахуванням рішення РБ ООН щодо підтримання Грузії у проведенні вищерозглянутої поліцейської операції, Абхазія припинила переговори за участі миротворців, місії ООН і Грузії та привела свої війська у підвищену бойову готовність, що ще більше посилює напруженість в районі конфлікту.

7 березня 2008 р. парламент Абхазії звернувся до Державної думи РФ з проханням розглянути питання про визнання Республіки Абхазії як суверенної держави. Депутати російської Держдуми визначили умови, за яких це можливо зробити: це вступ Грузії в НАТО і військово-політична агресія проти де-факто держав Південного Кавказу. 21 березня 2008 р. Держдума РФ звернулася до президента Росії та російського уряду з проханням розглянути можливість юридичного визнання Абхазії та Південної Осетії. 16 квітня 2008 р. президент РФ В. Путін дав доручення уряду врегулювати відносини з Абхазією і Південною Осетією, розробити заходи щодо надання предметної допомоги населенню та взаємодіяти з фактичними органами влади цих регіонів. Федеральні органи виконавчої влади РФ повинні були надавати названим суб'єктам правову допомогу у цивільних, сімейних і кримінальних справах. Ще раніше Росія фактично відмовилася від взятого на себе на засіданні Ради глав держав СНД від 19 січня 1996 р. зобов'язання не здійснювати без згоди грузинської сторони торгово-економічні, фінансові, транспортні та інші операції з абхазькою владою.

У відповідь була різка і водночас справедлива реакція офіційного Тбілісі. МЗС Грузії звернулося до світового співтовариства, звинувативши Росію у фактичній анексії Абхазії і Південної Осетії та закликавши відреагувати на ці її дії. Ще раніше, наприкінці березня 2008 р., президент М. Саакашвілі зі свого боку запропонував Абхазії необмежену автономію у складі Грузії, повний федералізм, гарантії безпеки та мирного розвитку в рамках єдиної держави, а

також широке представництво в центральних органах влади Грузії. Однак керівник Абхазії С. Багапш відповів, що ні про яку автономію в складі Грузії не може бути й мови. На прохання Грузії, стурбованої зростанням кількості миротворців (тобто росіян) у зоні грузино-абхазького конфлікту, 29 квітня 2008 р. у Брюсселі відбулося засідання Ради НАТО у форматі «26+1» (члени НАТО + Грузія). Воно було присвячене ситуації в грузинських зонах конфліктів і діям Росії щодо Абхазії та Південної Осетії. Російська сторона при цьому заявляла, що збільшення чисельності російських миротворців – не більше ніж заповнення наявної квоти. Проте 30 травня 2008 р. до Абхазії були введені ще й підрозділи залізничних військ РФ, начебто для ремонту пошкоджених ділянок залізниці. У відповідь МЗС Грузії вручило послу РФ чергову, вже 38, ноту протесту. Водночас Абхазія 1 липня 2008 р. закрила свій кордон з Грузією, пояснюючи свої дії необхідністю життєво адекватних заходів для припинення загрози тероризму, що виходить з Грузії.

8 серпня 2008 р. Грузія розпочала військову операцію проти «бунтівних територій». Проводячи її, Грузія планувала за декілька днів взяти під свій контроль основну територію Південної Осетії, а потім перейти на абхазький напрямок. 9 серпня 2008 р. командувач «миротворчих» (тобто російських) сил генерал-майор С. Чабан повідомив, що рішенням Ради безпеки РФ усім грузинським силовим структурам було висунуто ультиматум, відповідно до якого з 7:00 до 22:00 у зоні безпеки проводиться повна демілітаризація і в разі відмови від здачі зброї військовою групою будуть застосовуватися всі необхідні заходи примусу. В цей же день сили Чорноморського флоту РФ доставили до Абхазії 9 тис. російських десантників, розпочали патрулювання берегів Абхазії (під час якого знищили 10 серпня грузинський прикордонний катер) та оголосили про встановлення «зони безпеки», а російські військово-повітряні сили розпочали військову операцію проти грузинських військ у Кодорській ущелині. П'ятиденний російсько-грузинський збройний конфлікт закінчився 12 серпня 2008 р. встановленням Абхазією за підтримки Росії повного контролю над усією територією в адміністративних межах республіки, у т. ч. Кодорською ущелиною.

12 серпня 2008 р. російська сторона припинила активну фазу військової операції, заявивши про її успішне закінчення та відновлення демілітаризованої зони в Абхазії. Того ж дня у Москві президент РФ Д. Медведєв, прем'єр-міністр В. Путін і голова ЄС президент Франції Н. Саркозі погодили шість принципів мирного врегулювання, так званий План Медведєва-Саркозі (1. Не вдаватися до застосування сили. 2. Остаточно припинити всі військові дії. 3. Вільний доступ до гуманітарної допомоги. 4. Збройні сили Грузії повертаються до місць їх постійної дислокації. 5. Збройні сили РФ виводяться на лінію, що передувала початку бойових дій. 6. Початок обговорення майбутнього статусу Абхазії та Південної Осетії.). 13 серпня 2008 р. грузинська сторона прийняла вищеназваний план врегулювання конфлікту, однак президент Грузії

М. Саакашвілі запропонував викласти пункти 5-й і 6-й у наступній редакції: «5. Збройні сили РФ виводяться на лінію, що передувала початку бойових дій. До створення міжнародних механізмів російські миротворчі сили вживають додаткові заходи безпеки» і «6. Створення міжнародних гарантій щодо забезпечення стабільності та безпеки в Абхазії та Південній Осетії». Застереження Грузії до пунктів 5 і 6 згаданого документу та їх нове формулювання було схвально сприйняте усіма зацікавленими сторонами і з 14 по 16 серпня 2008 р. план мирного врегулювання конфлікту (План Медведєва-Саркозі) підписали президенти РФ і Грузії та керівники Абхазії та Південної Осетії [9].

26 серпня 2008 р. РФ визнала незалежність Абхазії та Південної Осетії, а 9 вересня того ж року встановила з ними дипломатичні відносини на рівні посольств. Після цього Абхазію як незалежну державу визнали Нікарагуа (05.09.2008 р.), Венесуела (10.09.2009 р.), Науру (15.12.2009 р.), Вануату (23.05.2011 р.), Тувалу (18.09.2011 р.), а також частково визнана (названою вище групою держав) Республіка Південна Осетія та невизнані Придністровська Молдавська Республіка та Нагірний Карабах. Водночас абсолютна більшість держав світу (зокрема Україна) не визнають незалежний статус Абхазії та Південної Осетії і підтримують територіальну цілісність Республіки Грузія.

У цьому контексті слід також зазначити, що протягом 1993-2008 рр. Рада Безпеки Організації Об'єднаних Націй прийняла 32 резолюції (половинчасті через особливу позицію РФ як постійного члена цього головного органу ООН), що підтверджували налаштованість ООН до вирішення конфлікту шляхом розв'язання проблеми політичного статусу Абхазії з одночасним збереженням територіальної цілісності Грузії. Однак ці резолюції мали обмежений ефект унаслідок протилежних позицій сторін з цього питання та ролі Росії, яка, виходячи з своїх суто егоїстичних імперських амбіцій, не була зацікавлена у справедливому вирішенні грузино-абхазького конфлікту (весь подальший перебіг подій навколо цієї проблематики є тому підтвердженням).

У зв'язку з фактичними та правовими обставинами російсько-грузинського збройного конфлікту Республіка Грузія звернулася 12 серпня 2008 р. до Міжнародного Суду ООН з позовом проти Росії, звинувачуючи її в порушенні Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965 р. У ньому Грузія просила Суд розглянути справу по суті та зобов'язати Росію забезпечити права її громадян у Південній Осетії та Абхазії «від насильницьких актів дискримінації з боку російських збройних сил, які діють у співробітництві з сепаратистськими бойовиками...». Російська сторона відстоювала позицію, що позов Грузії не підпадає під юрисдикцію Міжнародного Суду ООН, оскільки з фактичних обставин позов не стосується зазначеної Конвенції, а його предметом є питання правомірного і пропорційного застосування сили та територіальної цілісності держав. Російська сторона заперечувала також

відповідність позову Грузії міжнародно-правовим критеріям уведення судами тимчасових заходів. 15 листопада 2008 р. Міжнародний Суд ООН прийняв проміжне «Рішення про обрання тимчасових заходів», у якому зобов'язав обидві сторони вжити заходів для припинення порушень Конвенції, а також закликав їх утриматися від будь-яких актів расової дискримінації та дій, що можуть спричинити ескалацію конфлікту. Грузія заявила про намір добиватися розгляду свого позову проти Росії в Міжнародному Суді ООН, а також подати позов проти неї в Міжнародний кримінальний суд. 23 жовтня 2008 р. Грузія прийняла Закон «Про окуповані території», до яких віднесла Абхазію та Південну Осетію. 1 квітня (у міжнародний день гумору, що, мабуть, є символічним) 2011 р. Міжнародний Суд ООН постановив, що він не наділений юрисдикцією для розгляду позову Грузії проти Росії [10, с. 17–18]. Отже, для прийняття такого «відповідального» рішення Міжнародному Суду ООН знадобилося майже три роки. З приводу цього можна довго кепкувати і водночас слід усвідомлювати, що Україна також може зіткнутися з чимось подібним у міжнародних судових інстанціях, судді яких досить часто є не стільки видатними юристами (хоча їм зазвичай це приписують), скільки політично й ідеологічно заангажованими особами, які можуть керуватися як національними інтересами країн їх громадянства, так і політичною кон'юктурою на міжнародній арені.

З моменту встановлення 9 вересня 2008 р. дипломатичних відносин між Росією і Абхазією було підписано близько 100 документів, що формують двосторонню правову базу співробітництва між ними. З виведенням російських «миротворців» із зони безпеки в Гальському районі їх місце зайняли абхазькі структури. Російські прикордонники допомогли абхазцям в охороні кордону між Абхазією і Грузією та створенні прикордонних застав. На десяти прикордонних пунктах пропускний режим залишається таким, як і був раніше: кордон можуть переходити лише співробітники міжнародних організацій та Інгуурської гідроелектростанції (Інгур ГЕС). Тут варто буде наголосити, що Гальський район Абхазії, де розташована єдина в цьому регіоні Інгур ГЕС, побудована ще в радянський час, має важливе стратегічне значення, оскільки вона забезпечує електроенергією всю Абхазію і майже третину Грузії, а пульт управління нею знаходиться на абхазькому боці.

21 жовтня 2008 р. російська та абхазька сторони домовилися, що на території Абхазії будуть знаходитися дві російські військові бази у містах Гудаута та Очамчіра, а військові підрозділи будуть розташовуватися там, де раніше були радянські, а потім російські військові бази, а також у Кодорській ущелині, де проходить Військово-Сухумська дорога, що зв'язує Північний і Південний Кавказ і має надзвичайно важливе стратегічне значення. У Гудауті дислокується основне російське угруповання, у складі якого є і спеціальні гірськострілецькі підрозділи. Збройні сили Абхазії тісно взаємодіють з російським військовим угрупованням, військовослужбовці якого несуть службу

по всій Абхазії, включно з Кодорською ущелиною. У свою чергу РФ має можливість використовувати військовий аеродром у Гудауті (Бомбора), найбільший у Закавказзі, де ще в радянський час дислокувалась винищувальна, штурмова і транспортна авіація. Злітно-посадкові смуги виходять до моря на відстані менш ніж 100 м, тому злітаючі літаки можуть летіти на надмалій висоті над морем, не будучи виявлені радіолокаційними станціями (РЛС). Не менш важливим є Сухумський аеропорт, з його першокласною унікальною злітно-посадковою смугою, на яку літаки можуть сідати з обох боків. Дальня авіація може використовувати Сухумський аеропорт як майданчик «підскоку». У Сухумі дислокується російська РЛС, у зоні спостереження якої знаходиться не лише вся територія Абхазії, але й Азербайджан, Вірменія та південь Росії. Військово-морський флот РФ має можливість використовувати абхазькі порти, найбільш підходящим з них є порт Очамчіра, де раніше базувалися радянські прикордонні катери. Для забезпечення безпеки південних кордонів Росії та оборони морського узбережжя від можливої агресії військово-політичне співробітництво РФ і Абхазії є одним з пріоритетних напрямків російської політики. Відповідно до угоди, підписаної 6 жовтня 2011 р. РФ і Абхазією, військові бази Росії на території Абхазії (в Гудауті та Сухумі) розгортаються там на 49 років з можливою автоматичною пролонгацією кожні наступні 15 років [11, с. 145-161]. Абхазія у такий спосіб отримує гарантії своєї безпеки з боку Росії. Для абхазців надзвичайно важливо, що нині Абхазії гарантована безпека і це значно змінило ситуацію всередині республіки, адже з'явилися реальні можливості зосередитися на соціально-економічному розвитку.

Крім військового співробітництва між Абхазією і РФ, розвивається співпраця Абхазії з регіонами Росії в торгово-економічній, сільськогосподарській, науково-технічній сферах, по лінії соціальної та гуманітарної підтримки населення, в галузі культури, освіти, туризму і спорту. В Абхазії великий економічний потенціал, насамперед у галузі туризму та відпочинку, але багато ще залишається невирішених проблем. До цього часу не відновлена постраждала внаслідок війни з Грузією ще з початку 1990-х рр. інфраструктура. Незважаючи на те, що Росія протягом останніх двадцяти років надала Абхазії прямої фінансової підтримки на десятки мільярдів рублів, у республіці (через її невизнання як незалежної держави з боку міжнародного співтовариства) гостро відчувається потреба в інвестиціях. До того ж, в Абхазії більше 32 тисяч пенсіонерів, які мають подвійне громадянство (РФ і Абхазії). Вони отримують російську пенсію щомісяця, оскільки абхазький бюджет не може самостійно забезпечити такі виплати.

Викладене вище дозволяє зробити такі висновки. Розпочате ще в період існування СРСР грузино-абхазьке протистояння, що переросло у збройний конфлікт 1992-1993 рр., закінчилося поразкою грузинських військ і встановленням Абхазією за допомогою військової підтримки Росії контролю над територією республіки (за винятком Кодорської ущелини), що зробило її з

того часу де-факто незалежною державою, яка практично опинилася поза владою грузинського уряду. Оскільки розпочатий невдовзі по завершенні гарячої фази протистояння багаторічний переговорний процес не приніс бажаних результатів у врегулюванні грузино-абхазького конфлікту (так само як і грузино-осетинського), Грузія у серпні 2008 р. зробила невдалу спробу силового відновлення контролю над Абхазією та Південною Осетією. Це призвело до п'ятиденного російсько-грузинського збройного конфлікту, під час якого Абхазія за допомогою росіян встановила повний контроль над усією своєю територією невдовзі по тому була визнана незалежною державою з боку РФ та деяких її вищеназваних сателітів. Після цього на території Абхазії були розміщені дві російські військові бази, а російські військовослужбовці стали дислокуватися по території всієї Абхазії, включно з Кодорською ущелиною. Незважаючи на такий розвиток подій, Грузія по праву вважає Абхазію (так само як і Південну Осетію) своєю територією, окупованою Росією. Абсолютна більшість держав світу (зокрема Україна) підтримують територіальну цілісність Республіки Грузія, складовими частинами якої є Абхазія та Південна Осетія. Враховуючи високий рівень російської присутності в Абхазії, насамперед військової, можна прогнозувати, що в недалекому майбутньому Росія поглине Абхазію (і Південну Осетію) та включить її «на прохання абхазів» до свого складу в якості ще одного суб'єкта федерації.

Список використаних джерел та літератури

1. Жоржоліани Г., Лекишвілі С., Тондзе Л., Хосхатарія-Броссе Э. Исторические, политические и правовые аспекты конфликта в Абхазии. Тбилиси, 1995.
2. Потье Т. Конфликты в Нагорном Карабахе, Абхазии и Южной Осетии: правовая оценка. L.: Kluwer Law International, 2001.
3. Грузия сегодня. Крайсис групп. № 176. *Европа*. 2006. 15 сентября. С. 7.
4. *Дипломатический вестник*. 1992. № 19-20. С. 24-26.
5. Маркедонов С.М. Этнонациональный и религиозный фактор в общественно-политической жизни Кавказского региона: Учеб. пособие. М.: МАКС Пресс, 2005. 379 с.
6. Миссия ООН по наблюдению в Грузии. URL: <http://www.un.org/russian/peace/pro/unomig/unmigmandat.htm>
7. Приложение № 4. Резолюция Совета Безопасности ООН № 937 (1994). URL: <http://www.un.org/russian/peace/pro/unomig/unmigmandat.htm>
8. Приложение № 5. Резолюция Совета Безопасности ООН № 1077 (1996). URL: <http://www.un.org/russian/peace/pro/unomig/unmigmandat.htm>
9. В Тбилиси подкорректировали план Медведева и Саркози по урегулированию кризиса в Грузии. URL: <http://www.rustrana.ru/article.php?nid=348555>
10. Безрученко В.І. Абхазія. *Енциклопедія міжнародного права: У 3 т.* / редкол.: Ю.С. Шемшученко, В.Н. Денисов (співголови) та ін.; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Т. 1. А-Д. К.: Академперіодика, 2014. С. 17-18.
11. Блищенко В.И., Солнцева М.М. Кризисы и конфликты на постсоветском пространстве: Научное издание. М.: ЗАО Издательство «Аспект Пресс», 2014. 304 с.

References

1. Zhorzholiani, G., Lekishvili, S., Toidze, L., Khoshtariya-Brosse, E. (1995) *Istoricheskiye, politicheskiye i pravovyye aspekty konflikta v Abkhazii*. Tbilisi. [In Russian].

2. Pot'ye, T. (2001). *Konflikty v Nagornom Karabakhe, Abkhazii i Yuzhnoy Osetii: pravovaya otsenka*. L.: Kluwer Law International. [In Russian].
3. (2006). *Gruziya segodnya*. Kraysis grupp. № 176. *Yevropa*, 15 sentyabrya, p. 7. [In Russian].
4. (1992). *Diplomaticheskiy vestnik*, 19-20, pp. 24-26. [In Russian].
5. Markedonov, S.M. (2005). *Etnonatsional'nyy i religioznyy faktor v obshchestvenno-politicheskoy zhizni Kavkazskogo regiona: Ucheb. posobiye*. Moskva: MAKSS Press. [In Russian].
6. Missiya OON po nablyudeniyu v Gruzii. [Online]. Available from: <http://www.un.org/russian/peace/pro/unomig/unmigmandat.htm> [In Russian].
7. Prilozheniye № 4. Rezolyutsiya Soveta Bezopasnosti OON № 937 (1994). [Online]. Available from: <http://www.un.org/russian/peace/pro/unomig/unmigmandat.htm> [In Russian].
8. Prilozheniye № 5. Rezolyutsiya Soveta Bezopasnosti OON № 1077 (1996). [Online]. Available from: <http://www.un.org/russian/peace/pro/unomig/unmigmandat.htm> [In Russian].
9. V Tbilisi podkorrektirovali plan Medvedeva i Sarkozi po uregulirovaniyu krizisa v Gruzii. [Online]. Available from: <http://www.rustrana.ru/article.php?id=348555> [In Russian].
10. Bezruchenko, V.I. (2014). *Abkhaziya. Entsiklopediya mizhnarodnoho prava*. Vol 1. A-D. Kyiv: Akadempriydyka, pp. 17-18. [In Ukrainian].
11. Blishchenko, V.I., Solntseva, M.M. (2014). *Krizisy i konflikty na postsovet'skom prostranstve: Nauchnoye izdaniye*. Moskva: ZAO Izdatel'stvo "Aspekt Press". [In Russian].

Otrosh M. The History of the Emergence and Current State of the Georgian-Abkhazian Conflict.

The article examines the causes of the Georgian-Abkhazian conflict, shows the phases of its development and its current state. The Georgian-Abkhaz confrontation began during the period of the existence of the USSR. It turned into an armed conflict in 1992-1993, which ended with the defeat of the Georgian troops and Abkhazia establishing control over the territory of the republic (with the exception of the Kodori gorge) with the help of military support from Russia. Since that time, Abkhazia has become a de facto independent state, which is practically outside the power of the Georgian government.

After that, a multi-year negotiation process began in various formats, which did not bring the desired results in the settlement of the Georgian-Abkhazian conflict. In view of this, in August 2008, Georgia made an unsuccessful attempt to restore control over Abkhazia by force. This led to a five-day Russian-Georgian armed conflict, during which Abkhazia, with the help of the Russians, established complete control over its entire territory. Shortly thereafter, Abkhazia was recognized as an independent state by the Russian Federation and some of its satellites. After that, two Russian military bases were placed on the territory of Abkhazia, and Russian servicemen began to be stationed throughout Abkhazia.

Despite this development, Georgia rightfully considers Abkhazia its territory occupied by Russia. The absolute majority of countries in the world, including Ukraine, support the territorial integrity of the Republic of Georgia, of which Abkhazia is a constituent part. Given the high level of Russian presence in Abkhazia, it can be predicted that in the near future Russia will absorb Abkhazia and include it "at the request of the Abkhazians" as another subject of the federation.

Keywords: *Abkhazia, Georgia, the Georgian-Abkhazian armed conflict of 1992-1993, the negotiation process for the settlement of the Georgian-Abkhazian conflict, the five-day Russian-Georgian armed conflict of 2008, the military presence of the Russian Federation in Abkhazia.*

УДК 94(569.3).«2005/2023»

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2023-22-7>

Зелінський А.Л.

<https://orcid.org/0000-0003-0214-4625>

ЛІВАНСЬКА РЕСПУБЛІКА У 2005-2023 РР.: ЗДОБУТКИ КЕДРОВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ ТА СПАДЩИНА СИРІЙСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (ЧАСТИНА II)

На момент завершення Кедрової революції у червні 2005 р., остаточно визначилися як основні її здобутки, так і основні пережитки часів сирійської гегемонії. У першому випадку йдеться про виведення сирійських військ з території Ліванської Республіки, відродження демократичного ладу в країні та часткове подолання політичного конфесіоналізму; у другому – про збереження політичного фронту орієнтованого на авторитарні Сирію та Іран, подальше функціонування воєнізованого крила Хезболли, а також збереження впливу Сирії та Ірану на ліванське внутрішньополітичне життя.

Усі ці явища й нині є невід’ємними складовими ліванських реалій. До того ж відсутність сирійської окупації та недоторканість демократичного ладу можна пояснити як сприятливою зовнішньополітичною ситуацією, так і зацікавленістю у збереженні status quo з боку більшості ліванських політичних сил з Хезболлою й Амаль включно. Набули подальшого розвитку тенденції до подолання характерного для Лівану політичного конфесіоналізму. Зокрема, починаючи з середини минулого десятиліття, у Лівані розвивається новий позаконфесійний політичний рух так званого Громадянського суспільства.

Протягом 2005-2023 рр. зазнали змін і дореволюційні пережитки. Відбулося посилення просирійсько-проіранського політичного табору, котрий, щоправда нині почав децю здавати свої позиції. Вищезгадане посилення слід пов’язувати зі збереженням воєнізованих формувань Хезболли, котрі безпосередньо чи опосередковано використовуються з метою досягнення політичних цілей цієї партії. Нарешті, не залишалася статичною й ситуація з опосередкованою сирійською та іранською політичною присутністю. Якщо до 2011 р. першість у цьому питанні належала Сирії, то за подальшого розвитку подій вона перейшла до Ірану, котрий діє через Хезболлу. Водночас, спадковий сирійський диктатор Б. аль-Асад, по мірі зміцнення становища у власній країні, намагається поновити вплив на ліванські справи.

Ключові слова: Ліванська Республіка, Кедрова революція, Коаліція 14 березня, Коаліція 8 березня, Мустакбаль, Хезболла, Вільний патріотичний рух

Вже на момент завершення Кедрової революції чітко вимальовуються основні її досягнення та основні пережитки попереднього періоду сирійської гегемонії. До перших слід віднести факт виведення сирійських військ з території Ліванської Республіки, відродження демократичного ладу у країні кедрів і часткове подолання конфесійних обмежень у ліванському політичному житті. З-поміж других необхідно вказати на збереження у країні широкого політичного фронту орієнтованого на авторитарні Сирію та Іран, подальше функціонування воєнізованого крила Хезболли та детерміноване двома вищезначеними обставинами збереження відчутного впливу Сирійської

Арабської Республіки та Ісламської Республіки Іран на ліванське внутрішньополітичне життя .

Завершення сирійської гегемонії по суті врятувало ліванську Республіку від цілковитого поглинення агресивною сусідкою. У Дамаску протягом століття плекають ідею створення т. зв. «Великої Сирії» у межах власне Сирії, Лівану, Йорданії та Палестини [1; 2; 3]. Відповідно, Ліван в разі продовження сирійської окупації рано чи пізно став би першою (чи принаймні єдиною) жертвою цього амбіційного проекту. Перші кроки у напрямку поступового проте остаточного перетворення Лівану на невід'ємну складову «Великої Сирії» було здійснено одразу після легітимізації перебування сирійського збройного контингенту на території країни кедрів зафіксованої у Таїфських угодах [4, III]. Так, протягом 1989-2005 рр. у Дамаску докладали максимум зусиль, щоб найвищі посади у Ліванській республіці займали політики, чия лояльність до сирійського окупаційного режиму носила характер колабораціонізму. Серед зазначених політиків можна назвати президентів країни: І. Храуї (1989-1998 рр.) та Е. Лахуда (1998-2007 рр.), прем'єр-міністрів: С. аль-Хосса (1989-1990, 1998-2000 рр.), О. Караме (1990-1992, 2004-2005 рр.) і Р. ас-Сольха (1992 р.), а також незмінного з 1992 р. спікера ліванського парламенту – голови партії Амаль, Н. Беррі [5, р. 245–246, 250–252; 6, с. 309, 341–342, 409, 474; 7, р. 395, 405; 8, с. 127–129; пор. 9]. Окрім цього, Сирійські емісари (фактичні намісники) у Лівані: віце-президент (колишній міністр закордонних справ) САР А. Х. Хаддам і командуючий розвідкою сирійського військового контингенту (майбутній міністр внутрішніх справ САР) генерал Г. Канаан з успіхом сприяли формуванню у країні кедрів відверто просирійського парламенту під час виборів 1992, 1996 і 2000 рр. [5, р. 242–244; 10, р. 251; 6, с. 309–310].

Вищезазначені ліванські «урядовці» і «законотворці», з огляду на власні політичні переконання, острах перед окупантами чи банальну перспективу отримання матеріального зиску, беззастережно підписували й ратифіковували документи, що так чи інакше визначали підпорядковане становище Лівану щодо Сирії. Так, протягом 1991 р. між САР і Ліванською республікою було заключено вже згадувану першій частині дослідження угоди «Про братерство, співробітництво та координацію» [11] і «Про оборону та безпеку» [12]. Ці та подібні до них документи – взагалі ж їх було 17 [13; пор. 5, р. 242] – попри декларативне визнання суверенітету Ліванської республіки, прив'язували Ліван до Сирії в усіх аспектах державної діяльності: військовому, політичному, соціальному, економічному, освітньому, культурному тощо [14; пор. 1, р. 202]. Будь-які сумніви у сирійських намірах щодо Лівану зникають з огляду на цинічну прямолінійність генерала Г. Канаана, чий висловлювання зводились до того, що історична роль ліванців полягає у зароблянні грошей для 12 мільйонів їхніх сусідів, сирійців, тоді як останні натомість покликані узурпувати суверенні права Ліванської республіки у сфері зовнішньої політики та

внутрішньої безпеки [10, р. 252]. При цьому під внутрішньою безпекою генерал сирійських спецслужб насамперед розумів профілактику й придушення будь-яких антисирійських настроїв у Лівані. З цією метою, протягом 1990-2005 рр. за безпосередньої чи опосередкованої участі сирійських органів безпеки було заарештовано, ув'язнено, викрадено чи фізично знищено низку місцевих політичних діячів, а також тисячі нелояльних до нового режиму громадян Лівану і неугідних Дамаску палестинських біженців [15, р. 77–79; 6, с. 332–334, 344, 388].

Зрозуміло, що за вищезначеного стану речей ні про яку демократію у країні кедрів за сирійської окупації не могло бути й мови. Однак ситуація цілком природно змінилася вже на передодні виведення сирійських військ, тобто у березні 2005 р. Події 8 і 14 березня чітко продемонстрували наявність не лише у ліванському політикумі, але й у суспільстві не однієї, а двох політичних течій (див. ч. I), представники яких були готові й здатні боротися за вплив у державі мирними методами і в разі необхідності шукати компромісні рішення. Так, вже перед маніфестацією 8 березня мали місце зустрічі між представниками опозиції та Хезболли [16, р. 23; 6, с. 380–381], котрі ймовірно сприяли мирному характеру просирійського демаршу. Також результатом переговорів і компромісів, котрі дозволили уникнути спалаху насилля, стало формування перехідного уряду поміркованим просирійським прагматиком Н. Мікаті [див. ч. I, прим. 9]. Нарешті, апогеєм відродження демократії стало проведення прозорих парламентських виборів, котрі на відміну від трьох попередніх відбулися без сирійського втручання та за участю численних іноземних спостерігачів [17].

Нарешті, березневі маніфестації продемонстрували здатність в ліванців до подолання традиційних для країни кедрів міжконфесійних політичних бар'єрів. Не зважаючи на притаманне ліванській політичній культурі переважне формування політичних об'єднань за релігійним принципом, у просирійській, а особливо в антисирійській березневих маніфестаціях приймали участь представники різних релігійних конфесій¹. У першу чергу, звичайно йдеться про виступ опозиції у якому узяла участь переважаюча більшість сунітів, маронітів (до яких долучилася низка православних та греко-католиків) і друзів (див. ч. I)². У випадку перших йдеться про прибічників заснованої Р. аль-Харірі партії Мустакбаль (Майбутнє) [див. наприклад: 8, с. 134–135]; у випадку других

¹ У сучасному Лівані існує 18 офіційних релігійних конфесій, найбільшими з них є мусульмани-шіїти, мусульмани-суніти та християни-мароніти [28, с. 12; 35, с. 152–153]. Також певну вагу мають друзи, православні Антіохійського патріархату, греко-католики (мелькіти), вірмено-григоріани (вірні вірменської апостольської церкви), алавіти, вірмено-католики та протестанти, котрі поряд з трьома вищезазначеними конфесіями, мають гарантовані квоти на місця у ліванському парламенті [10, р. 247; 24, р. 482].

² Також варто зазначити, що до учасників виступу 14 березня та інших публічних заходів організованих опозицією долучилася навіть невелика кількість шіїтів [16, р. 17].

– про членів Вільного патріотичного руху М. Ауна³, Ліванських сил С. Джааджаа, партії Катаїб (Фаланга) А. Жмайеля, Національно-ліберальної партії Д. Шамуна тощо [16, р. 12–13; 18, с. 280; 6, с. 313–314, 375, 379–382]; у випадку третіх – електорат Прогресивно-соціалістичної партії В. Джумבלата⁴. Проте, й до переважно шийтської маніфестації 8 березня також долучилися сирійські симпатик як з-поміж християн, так і з з-поміж сунітів та друзів. З-поміж християн це – у першу чергу маронітська партія Марада С. Франж'є-молодшого, Сирійська соціально-націоналістична партія, основу якої становлять ліванські православні антіохійського патріархату [пор. 2, р. 5, 41–43, 49–51, 56, 125–129; 10, р. 115–116, 124, 140, 239; 3, с. 103, прим. 10] та тимчасово виокремлене просирійське крило партії Катаїб на чолі з К. Пакрадуні [18, с. 291; 19, р. 476–477; 6, с. 311–314]. Говорячи про сунітські політичні сили, слід вказати на Арабську партію свободи (нині – Союз гідності [пор. 20]) створену й керовану родиною Караме, дрібні організації насеристського толку та суфійську Організацію благодійних ісламських проєктів аль-Ахбаш [19, р. 477; 21; 8, с. 135, прим. 25]. Невелику ж частку дружнього сегменту ліванського населення репрезентувала Демократична партія конкурента та близького родича В. Джумבלата – Т. Арслана [22, р. 294; 19, р. 473, 476; пор. 8, с. 138]. Окрім цього, не варто забувати, що до складу депутатських фракцій основних сунітських, шийтських (з Хезболлою включно), маронітських та дружніх політичних сил, які сформували парламент 2005-2009 рр., входили представники інших релігійних конфесій [див. наприклад: 23]. Нарешті, в обох протидіючих таборах опинилися навіть депутати від нечисленної вірмено-григоріанської общини [23; 22, р. 294].

Водночас, кристалізація доволі широкої просирійської коаліції, з якою не можна було не рахуватися, на фоні початку розколу в лавах альянсу 14 березня дозволила дамаським симпатикам значною мірою зберегти свої позиції у країні кедрів. Перш за все, президентська посада до листопада 2007 р. так і залишилася за Е. Лахудом [див. наприклад: 24, р. 478–479; 6, с. 474]. Причиною цього стала відсутність у 2005 р. узгодженої позиції щодо кандидатури нового президента, а також небажання маронітських політичних силі церковних кіл поступатися своєю прерогативою ключового голосу при обранні відповідного посадовця [16, р. 15–16; 25, р. 117; 6, с. 390]⁵. Спікером новообраного

³ Перед парламентськими виборами 2005 р. М. Аун, не зустрівши у коаліції 14 березня підтримки своїм нестримним президентським амбіціям, відокремився від неї разом зі своєю політичною силою [19, р. 472–473; 25, р. 33].

⁴ Між іншим, сам В. Джумблат не брав особистої участі у маніфестації, посилаючись на міркування власної безпеки [25, р. 62–63].

⁵ У цьому контексті слід мати на увазі, що згідно з ліванською політичною традицією, оформленою у вигляді усного Національного пакту, президентом країни може бути лише мароніт, прем'єр-міністром – суніт, а спікером парламенту – шийт [див. наприклад: 24, р. 480–481; 35, с. 153].

парламенту в котре було обрано «Коція безсмертного» ліванського політикуму, переконаного колабораціоніста сирійського окупаційного режиму лідера Амаль – Н. Беррі [16, р. 14; 23; 25, р. 113, 117, 124; пор. 8, с. 128–129]⁶. З одного боку, коаліція 14 березня не мала рівноцінного Н. Беррі за популярністю та впливовістю кандидата-шиїта (пор. прим. 6). З іншого – ще під час переговорів з приводу прем'єрства Н. Мікаті лідер Амаль продемонстрував здатність до компромісів і еластичність своїх червоних ліній [18, с. 289]. Проте ключову роль у цій ситуації на мою думку зіграла беззастережна підтримка кандидатури Н. Беррі з боку фракції Хезболли [19, р. 477; 25, р. 113; 26, р. 247–249], котра розглядала та надалі розглядає провідника Амаль як офіційного репрезентанта шиїтської спільноти Лівану, прийнятного на міжнародній арені [пор. 8, с. 128]. Нарешті, виступ єдиним фронтом Хезболли й Амаль (т. зв. Шиїтського дуету) забезпечив опозиційній на той момент коаліції 8 березня низку міністерських портфелів у першому уряді Ф. ас-Сініори. Так, представники просирійських шиїтських кіл очолили 5 міністерств: Закордонних справ, Енергетики і водних ресурсів, Праці, Охорони здоров'я, Сільського господарства. Окрім цього, до уряду увійшли три контраверсійні фігури з-поміж християн, рекомендовані Е. Лахудом, котрі очолили міністерства Оборони⁷, Юстиції та Навколишнього середовища [19, р. 477–478]⁸.

Реальної вагомості вимогам опозиційної коаліції 8 березня додав факт збереження воєнізованого крила Хезболли. Більшість лідерів коаліції 14 березня навіть під час Кедрової революції з ідейних або прагматичних міркувань відмовилися висувати вимогу щодо роззброєння Хезболли; з таким станом речей на той момент мусили погодитись навіть США, котрі у першу чергу були зацікавлені у виведенні сирійських військ з Лівану (див. ч. I, прим. 7). З огляду на таку постановку питання, цілком очікуваним стало рішення уряду щодо збереження збройних формувань Хезболли. При цьому, задля уникнення звинувачень офіційного Бейрута у невиконанні третього пункту резолюції № 1559, у якому йшлося про роззброєння позадержавних ополчень [27, art. 3], було оголошено, що воєнізоване крило Хезболли виступає втіленням загальноліванського спротиву ізраїльській окупації, а отже – не є ополченням, пов'язаним з якоюсь однією релігійною конфесією [19, р. 478–481; 28, с. 192–193]. Після того, як завдяки успішній партизанській війні Хезболли Ізраїль був змушений у режимі фактичної капітуляції вивести свій військовий

⁶ Цікаво, що при голосуванні кандидатури Н. Беррі фракція Вільного патріотичного руху утрималася [25, р. 113, 124]. У цьому випадку далася взнаки стара ворожнеча між лідером Амаль і М. Ауном часів громадянської війни 1975–1990 рр.

⁷ Йдеться про зятя Е. Лахуда, І. аль-Мурра, котрий за сумісництвом обійняв посаду віце-прем'єра [19, р. 478].

⁸ До речі, відсутність у першому уряді Ф. Сініори представників фракції М. Ауна, котра не ввійшла до складу Коаліції 14 березня (див. прим. 4), стала причиною відмови патріарха маронітської церкви, кардинала Н.Б. Сфейра благословити новостворений кабінет міністрів [26, р. 259].

контингент з Південного Лівану [пор. 28, с. 131–168], популярність шиїтських бойовиків у межах країни кедрів суттєво зросла. Значна кількість ліванців з різних релігійних конфесій саме у Хезболлі, а не у ліванській армії почала вбачати єдину силу, котра зможе їх захистити вразі потенційного ізраїльського реваншу [24, р. 479; 22, р. 303–307]⁹. До того ж, як Хезболла, так і офіційний Бейрут стверджують, що боротьбу за звільнення ліванської території ще не завершено, оскільки під ізраїльською окупацією у складі анексованих єврейською державою Голанських висот перебувають т. зв. Ферми Шебаа та пагорби Кфар-Шуба, котрі Ліван розглядає як власну територію [див. наприклад: 19, р. 479; 28, с. 163, 166–167, 172, 179–180, 191–192; 26, р. 262; 29; 30, с. 62–63]. Водночас слід підкреслити, що Хезболла значною мірою шляхом продуманих і ретельно спланованих провокацій навмисно підвищує потенційний рівень, а то й реальні ризики ізраїльської загрози щоб посилити власне значення в очах ліванського суспільства [пор. 30; також див. нижче].

Виведення з Лівану сирійських військ не означало відмови дамаського режиму від здійснення подальшого впливу на ліванське внутрішньополітичне життя [див. наприклад: 24, р. 485–486; 28, с. 177; 31, р. 212–213; 26, р. 256; 7, р. 291]. Вже у промові, виголошеній перед сирійським парламентом 5 березня 2005 р., Б. аль-Асад поряд із заявою про виведення сирійських військ з Лівану зазначив, що ця акція відбудеться всупереч бажання ліванського народу і що Сирія і надалі продовжить допомагати країні кедрів [19, р. 469–470]. Імовірно, саме у межах цієї «допомоги» протягом 2005 р. у Лівані було організовано низку вбивств антисирійських політичних і громадських діячів з-поміж християн. Серед них: журналіст С. Касір (2 червня 2005 р.), колишній лідер ліванських комуністів Ж. Хауї (21 червня 2005 р.) і редактор газети ан-Нахар та депутат ліванського парламенту Дж. Туейні (12 грудня 2005 р.); сюди ж слід додати невдалий замах на телеведучу М. Шидіак (25 вересня 2005 р.), а також більш пізнє вбивство депутата від Катаїб і міністра промисловості П. Жмайеля-молодшого (21 листопада 2006 р.) [19, р. 472; 25, р. 124–126; 15, р. 81]. Поряд із Сирією вагомі позиції у країні кедрів зберіг й Іран, котрий виступає головним матеріальним спонсором Хезболли [32; 19, р. 479; 28, с. 174–177; 33; 26, р. 256; 34, р. 7–8, 10–12; 35, с. 161; 22, р. 300, 305]. При цьому, окрім фінансування зазначеного угруповання та постачання йому озброєння, Іран ще за часів громадянської війни 1975–1990 рр. [пор. 8, с. 124, прим. 2] відправив задля посилення Хезболли понад 2000 військових радників зі своєї державної терористичної організації Корпус вартових ісламської революції [32; 34, р. 7], котрі залишилися на території країни кедрів не зважаючи на події 2005 р. [32; 18, с. 295; 36; 37].

⁹ Головною причиною спорадичних агресивних дій Ізраїлю проти Лівану виступають обстріли та партизанські рейди, здійснювані палестинськими біженцями, чії табори знаходяться на території країни кедрів.

У контексті цього дослідження дуже важливим є факт подальшої наявності у межах ліванських реалій усіх шести вищезначених чинників, які зберігають свою актуальність й нині. Натомість, більшість з них зазнала певної змістовної чи бодай формальної еволюції. Ймовірно, незмінним лишився тільки найголовніший зі здобутків Кедрової революції – відсутність сирійських військ на ліванській території. Більше того, загони бойовиків Хезболли та ліванські сунітські джихадисти перманентно втручалися у перебіг громадянської війни, котра починаючи з 2011 р. охопила Сирію [див. наприклад: 38; 39; 40; 3, с. 105–106]. Щоправда, під час зазначеного конфлікту на території Північного Лівану час від часу переховувалися загони антиасадівської опозиції з-поміж сирійських сунітських фундаменталістів і навіть тимчасовопорядкували окупанти з числа бойовиків т. зв. Ісламської держави Іраку й Леванту (ІДІЛ), проте це, так би мовити, зовсім інша історія [41, р. 280, 285–286; 3, с. 106]. При цьому схоже, що жодна політична сила Лівану (імовірно, навіть Амаль Н. Беррі) не прагне повернення сирійської збройної гегемонії, яка навіть для потенційних колабораціоністів означала б обмеження свободи дій і необхідність ділитися матеріальними благами.

Зберігся у Ліванській Республіці й поновлений в наслідок Кедрової революції демократичний лад. Про це свідчить подальше існування у країні кедрів двох приблизно рівних у політичному контексті широких міжпартійних альянсів – Коаліції 14 березня і Коаліції 8 березня [42; 43; 22]¹⁰, проведення низки порівняно прозорих парламентських виборів (2009, 2018 і 2022 рр.) [44; 45; 46; 47; 22; 48; 49], а також повернення до обрання президентів країни на альтернативній основі з превалюванням політичної боротьби над насильницькими методами (зокрема, йдеться про президентські вибори 2014–2016 рр. [42] і ще незавершені перегони 2022–2023 рр. [50; 51; 52]). Як це не парадоксально звучить, на користь демократичного характеру ліванського політичного режиму свідчить навіть сам факт існування притаманних місцевій постреволуційній політичній традиції аномально тривалих президентських перегонів, які відбуваються у режимі своєрідного «interregni». Ця безумовно шкідлива для Лівану політична практика водночас демонструє відсутність зовнішнього чи внутрішнього примусу, котрий міг би спонукати місцеві еліти до прийняття швидкого рішення, як це наприклад сталося під час пролонгації президентського терміну Е. Лахуда у 2004 р.

При цьому, можна вказати на два вагомі об'єктивні чинники, котрі значною мірою сприяють збереженню ліванської демократії. По-перше: йдеться про зіткнення у Лівані інтересів значної кількості зовнішніх акторів, котрі мають у країні кедрів власні політичні та економічні цілі. Якщо до 2005 р. у цьому випадку йшлося лише про Сирію, Іран і безпосередньо пов'язану з особою

¹⁰ Коаліція 14 березня навіть змогла пережити політичне самогубство її лідера, слабовольного й бездарного С. аль-Харірі, котрий на початку 2022 р. розпустив найпотужнішу її складову – переважно сунітську партію Мустакбаль [8, с. 135–136; також див. прим. 12].

Р. аль-Харірі Саудівську Аравію [8, с. 133–134], то протягом постреволуційного періоду до них долучилися: США, Франція, Катар, РФ та низка менш заповзятливих гравців [35, с. 160–162; 53; 54]. Протидія цих різноспрямованих сил призводить до послаблення зовнішнього тиску на ліванський політикум, забезпечуючи місцевим елітам доволі широкий простір для маневрування. По-друге: як і у випадку питання гіпотетичного відновлення сирійської окупації, у збереженні демократичного устрою з його легітимними методами боротьби за владу, з різних міркувань, зацікавлені усі провідні політичні сили Лівану з воєнізованою Хезболлою включно. З огляду на зазначений стан речей, слід усвідомлювати, що зникнення бодай одного з вищенаведених чинників може сприяти створенню суттєвої загрози демократичному майбутньому країни Кедрів.

Дещо прогресувала й надалі продовжує прогресувати ситуація з подоланням у політичному житті Лівану конфесійних обмежень. При цьому, зміни у зазначеному напрямі відбуваються в обох площинах, які простежувалися вже на момент Кедрової революції. Йдеться про поліконфесійний склад обох ліванських міжпартійних коаліцій і наявність певної поліконфесійної складової більшості окремих політичних партій. У першому випадку насамперед йдеться про посилення християнської складової Коаліції 8 березня після долучення до неї у лютому 2006 р. найвпливовішої на той момент маронітської партії – Вільний патріотичний рух [55; пор. 41, р. 200–204; 22, р. 302; 8, с. 131]. Яскравою ілюстрацією другої тенденції можна вважати збереження поліконфесійного складу більшості партійних фракцій, сформованих депутатами парламенту, обраного у 2009, 2018 і 2022 рр. [56; 57; 20]. Водночас, зазначені списки свідчать і про збереження у ліванському політикумі суттєвої роль і конфесійних обмежень. Так, Хезболла не залишає у своїх лавах місця для християн і дуже неохоче надає парламентську «парасольку» навіть сунітам. Своєю чергою, маронітські партії готові включати до своїх передвиборчих списків християн з інших конфесій, але не погоджуються робити це для політиків з-поміж мусульман. Зі свого боку, конфесійна відкритість традиційно є характерною для прогресивно-соціалістичної партії друга В. Джумблата, руху Азм Н. Мікаті, а також нею відзначався ліквідований минулого року [8, с. 135–136] сунітський рух Мустакбаль¹¹.

Окрім двох вищеозначених проявів поступового відходу від політичного конфесіоналізму, слід вказати на третю порівняно нову тенденцію, що полягає у формуванні у Лівані т. зв. Громадянського суспільства, котре вимагає кардинальної заміни традиційного корумпованого політикумута цілковитого скасування обмежень, зумовлених політичним конфесіоналізмом. Нині простежуються 3 етапи якісного еволюціонування зазначеного явища:

¹¹ Після несподіваного саморозпуску Мустакбаль, Коаліцію 14 березня фактично очолив лідер Ліванських сил – С. Джааджаа.

1. Бейрутські вуличні протести побутового характеру у 2015 р. з подальшою по суті декларативною активізацією громадських діячів під час муніципальних виборів 2016 р. [58; 59; 42, с. 38–39]; 2. Загальноліванський позаконфесійний протестний рух 2019–2021 рр. [див.наприклад: 35, с. 159–160; 43]; 3. Отримання представниками різних сегментів громадянського суспільства 13 (бл. 10%) депутатських мандатів на парламентських виборах 2022 р. [20; 60].

З часу Кедрової революції спостерігалось суттєве посилення просирійсько-проіранського табору [пор. 9, р. 301–303]. Ключевою подією у цьому плані стало вищезгадане приєднання до Коаліції 8 березня Вільного патріотичного руху М. Ауна. З мого погляду, цей крок колишнього запеклого ворога родини аль-Асадів жодним чином не можна пояснювати бажанням генерала забезпечити майбутнє місцевої маронітської общини з огляду на постуловану російськими апологетами Хезболли ефемерну релігійну толерантність цієї організації у порівнянні з сунітським сегментом ліванського суспільства [61, с. 112–113]. Я вважаю, що у цьому випадку М. Аунові йшлося лише про цинічне прагнення здобути з допомогою Хезболли омріяну президентську посаду [8, с. 131; пор. 24, р. 477]. Також у 2010–2011 рр. до стану Хезболли долучилася парламентська фракція Прогресивно-соціалістичної партії [62; 41, р. 268; 22, р. 299, 302], що поклало початок періоду домінування у парламенті Коаліції 8 березня, котрий завершився лише у 2022 р. [див. наприклад: 63]. Проте, вже у 2011 р. В. Джумблат, з огляду на неприязнь до дамаського режиму, знову зблизився з Коаліцією 14 березня [64; 22, р. 302]; зберігаючи за собою роль посередника між останньою та Хезболлою [див. наприклад: 8, с. 140–141; 65; 66]. Проте, на цьому втрати Коаліції 8 березня не закінчилися. Так, у 2019 р., на хвилі масового протестувального руху від неї дистанціювалася Народна організація насеристів на чолі з У. Саадом [67]. На фоні ж нинішніх президентських виборів намітилась і надалі розширюється тріщина у відносинах між Хезболлою та Вільним патріотичним рухом. Причиною виникнення кардинальних розбіжностей між вчорашніми політичними союзниками послужила відмова Хезболли підтримати кандидатуру Аунового зятя та політичного наступника, Дж. Бассіля [8, с. 132–133], у боротьбі за президентське крісло [68; 66].

Нині, існування потужної воєнізованої складової Хезболли продовжує становити суттєву потенційну загрозу ліванській державності [див. наприклад: 69]. За своєю чисельністю, оснащенням та організаційним рівнем вона, як мінімум, не поступається ліванській армії [70; 30, с. 62–63]. У більшості випадків, збройні формування Хезболли, котрі жодним чином не підпорядковуються ліванським державним структурам [пор. 3, с. 106], застосовуються за межами країни кедрів; наприклад: у Сирії та Ємені [71; 69]. Однак, все ж-таки протягом постреволюційного періоду, збройна потуга Хезболли (не рахуючи низки стихійних вуличних зіткнень [див. наприклад: 72]) двічі була задіяна й на території самого Лівану. Уперше це сталося підчас

спровокованої самою Хезболлою 34-денної війни з Ізраїлем (2006 р.), котра хоча й завершилася поразкою збройних сил єврейської держави [7, р. 278], проте коштувала Лівану численних людських жертв серед цивільного населення та жахливих інфраструктурних руйнувань [19, р. 482; 73; 74; 28, с. 168–197; 41, р. 206–216]. Удруге – підчас політичної кризи 2008 р., коли Хезболла шантажуючи ліванський політикум перспективою нової повномасштабної громадянської війни, домоглася отримання можливості використання права вето у ліванському уряді під загрозою інспірування його відставки [пор. 4, II, F, 1, b; 75, art. 69b], а також змусила правлячу Коаліцію 14 березня до обрання компромісного президента країни, яким став генерал М. Сулейман [76; 77; 26, р. 241–282; 41, р. 228–234; 22, р. 298]¹².

У цьому контексті виникає питання: чому Хезбола послідовно ігнорує можливість використання своєї збройної потуги задля здійснення повномасштабного державного перевороту? На мій погляд, зазначена «законослухняність» Партії Аллаха базується на кількох цілком прагматичних міркуваннях. Першим з них є добре відомий принцип: «доки працює – нехай працює». Починаючи з інциденту 2008 р. на ліванському, регіональному та світовому рівні вкоренилася впевненість щодо здатності Хезболи неофіційно проте цілковито контролювати усі державні структури країни кедрів [пор. 72; 69]. Натомість спроба збройного захоплення влади призвела би до зіткнення шийтського ополчення з регулярною армією, чия боєздатність протягом постреволуційного періоду значно зросла завдяки допомозі США та країн Перської затоки [26, р. 270; 78; 71; пор. 35, с. 161–162; 54, с. 110]. Також у цьому випадку ліванська армія зможе розраховувати на всебічну підтримку з боку переважної більшості членів сунітської, християнської та друзької общин, тоді як Хезболла ризикує втратити своїх позашийтських прихильників. Нарешті, навіть у разі блискавичного заволодіння владними структурами на шийтських бойовиків чекатимуть неприємні перспективи ведення гірської війни проти всіх же християн та друзів. За такого стану речей, Партії Аллаха значно вигідніше експлуатувати наявне реноме господаря ситуації, аніж ризикувати ним заради непевного результату. Друге міркування полягає на імовірному небажанні лідера Хезболли, Х. Насралли, витратити на вирішення внутрішніх завдань сили та ресурси, необхідні для протистояння Ізраїлеві [пор. 72], котре Партія Аллаха позиціонує як головний сенс свого існування [79; пор. 30, с. 62–63]; особливо, у світлі втрат, вже понесених організацією під час участі у сирійській громадянській війні [80]. Нарешті, третє міркування, як це не парадоксально звучить, криється у потенційних вигодах, очікуваних Хезболлою від збереження демократичного ладу у країні Кедрів [пор. 79, II, 3]. З огляду на неупинне зростання кількості ліванських шийтів на фоні природного та

¹² Подібно до Е. Лахуда, М. Сулейман на момент свого обрання займав посаду командуючого ліванськими збройними силами [26, р. 242, 272–273].

механічного зменшення представників усіх інших конфесій [див. наприклад: 19, р. 480; 64; 35, с. 155–156; 81], стратеги Хезболли розраховують у віддаленій проте осяжній перспективі сформувати кишеньковий парламент, котрий конституційною більшістю в 2/3 депутатських голосів замінить існуючу у Лівані Консоціативну демократію на традиційну – мажоритарну [пор. 35, с. 151–152], що своєю чергою надасть провідній шийтській політичній силі легітимний контроль над усіма гілками державної влади [пор. 18, с. 291; 19, р. 480; 24, р. 482, 484; 42, с. 38–39; 82]. При цьому, з огляду на вищезначену демографічну тенденцію, час працює на Хезболлу, котрій таким чином нема куди поспішати.

Збереження й почасти посилення двох вищезначених пережитків сирійської окупації у сукупності з географічним чинником у вигляді 394 км. Недемаркованого сухопутного кордону з Сирією [28, с. 191–192; 3, с. 99], не могло не сприяти подальшій присутності у країні кедрів сирійського й іранського політичного впливу. Водночас, протягом постреволуційного періоду в цьому плані відбувся відчутний перерозподіл ролей. До початку сирійської громадянської війни у дамасько-тегеранському дуєті першу скрипку як правило грав Б. аль-Асад [24, р. 478, 485; 26, р. 255–256]. Так, спадковий сирійський диктатор встановив винятково тісні зв'язки з Хезболлою, і на відміну від свого батька навіть особисто зустрічався з Х. Насраллою [28, с. 177]. Згодом, дамаський режим надав відчутну матеріальну, фінансову, дипломатичну та моральну підтримку Хезболлі під час її війни проти Ізраїлю у 2006 р., що після завершення конфлікту навіть принесло йому певні політичні дивіденди в арабському світі [31, р. 213–214; 34, р. 13; 7, р. 278; 41, р. 213, 228]. Під час кризи 2008 р. Сирія також виступила на боці Хезболли, надавши їй важливу на той момент дипломатичну підтримку [26, р. 272]. Імовірно Б. аль-Асад навіть розглядав можливість нового вторгнення на територію Лівану напередодні парламентських виборів 2009 р. Зокрема, восени 2008 р. він під приводом боротьби з контрабандою і на фоні заяв про необхідність захисту ліванських алавітів, розгорнув на кордоні з країною кедрів 13-тисячне військове з'єднання [83; 84; 7, р. 291].

Однак, у 2011 р. ситуація докорінно змінилася. З одного боку, у наслідок початку громадянської війни у Сирії дамаський режим перестав виступати одним з повноцінних об'єктів «вісі спротиву» (Іран, Сирія, Хезболла, ХАМАС), а перетворився на суб'єкт її діяльності. З другого – у тому ж 2011 р. проіранська Хезболла осягла «піку» своєї могуті, здобувши перевагу у парламенті сформувавши урядовий кабінет більшості [80, р. 17; 42, с. 36; 22, р. 299] і домігшись прямого чи бодай опосередкованого політичного контролю Коаліції 8 березня над низкою наступних ліванських урядів (з нинішнім технічним кабінетом Н. Мікаті включно) [пор. 82; 69; 85]. Такий стан речей призвів до відходу Дамаска на другий план на користь Тегерану. Останній, наскільки йому дозволяють об'єктивні зовнішньополітичні реалії, просуває у

країні кедрів власні політичні та релігійно-ідеологічні інтереси за посередництвом Хезболли, котра після перемоги у війні 2006 р. перетворилася з клієнта ісламістського іранського режиму на його молодшого партнера. При цьому, діяльність обох партнерів далеко не завжди відповідає інтересам Сирії. Зокрема, так сталося під час президентських перегонів 2014-2016 рр., під час яких Хезболла зробила вибір на користь власного союзника М. Ауна, за рахунок протезе Б. аль-Асада – С. Франж'є-молодшого [див. наприклад: 86; 42; 8, с. 144]. Водночас, слід зазначити, що внаслідок зміцнення позицій спадкового дамаського диктатора у власній країні, його голос у ліванських справах останнім часом дещо посилюється. Так, на нинішніх президентських виборах Хезболла (імовірно не без сприяння найвпливовішого з сирійських симпатиківу Лівані Н. Беррі [87]) наразі надає, беззастережну й безкомпромісну підтримку саме лідерові Маради [60; 50; 68; 65; 69; 51; 87; 85; 3, с. 105].

Таким чином, можна констатувати, що на момент завершення Кедрової революції, остаточною перемогою якої я вважаю парламентські вибори 2005 р., безумовно визначилися як основні її здобутки, так і основні пережитки часів сирійської гегемонії. До перших слід віднести: виведення сирійських військ з території Ліванської Республіки, відродження демократичного ладу у країні кедрів і часткове подолання міжконфесійних бар'єрів у ліванському політичному житті. Своєю чергою, з-поміж других необхідно відмітити: збереження у країні кедрів широкого політичного фронту орієнтованого на такі авторитарні держави як Сирійська Арабська Республіка та Ісламська Республіка Іран, подальше функціонування воєнізованого крила Хезболли, а також детерміноване двома вищезначеними обставинами збереження відчутного впливу все тих же Сирії та Ірану на ліванське внутрішньополітичне життя .

Усі вищевказані явища й нині виступають невід'ємними складовими ліванських реалій. При цьому, відсутність сирійської окупації та недоторканість демократичного ладу можна пояснити як сприятливою зовнішньополітичною ситуацією, так і зацікавленістю у збереженні statusquo з боку фактично усіх представників ліванського політикуму включно з керівництвом Хезболли та лідером Амаль – Н. Беррі. Тенденції до подолання все ще глибоко вкорінених у житті Ліванської Республіки принципів політичного конфесіоналізму за постреволуційного періоду набули подальшого розвитку; більше того, починаючи з середини минулого десятиліття, у Лівані зародився і встиг суттєво зміцнитися кардинально новий позаконфесійний політичний рух, який досить успішно почав протиставляти себе традиційному ліванському політикуму.

Разом з цим, протягом 2005-2023 рр. зазнали суттєвих змін і дореволюційні пережитки. Відбулося посилення просирійсько-проіранського політичного табору, котрий, щоправда, під впливом масових протестів 2019-2021 рр. і з огляду на загострення внутрішніх розбіжностей дещо здає свої позиції. Варто зазначити, що вищезгадане посилення значною мірою відбулося завдяки збереженню воєнізованих формувань Хезболли, котрі безпосередньо чи

опосередковано використовуються з метою підвищення популярності Партії Аллаха та задля досягнення нею тих чи інших політичних цілей. Нарешті, не залишалася статичною й ситуація з опосередкованою сирійською та іранською політичною присутністю. Якщо до 2011 р. у цьому плані головну роль відігравала Сирійська Арабська Республіка, то за подальшого розвитку подій першість перейшла до Тегерану, котрий діє через свого молодшого партнера – Хезболлу. Водночас, по мірі зміцнення становища спадкового сирійського диктатора Б. аль-Асада під час громадянської війни, Дамаск намагається повернути втрачені позиції, що можна спостерігати на прикладі нинішніх виборів президента Ліванської Республіки.

Список використаних джерел та літератури

1. Khoury Ph.Sp. Syria and the French Mandate: the Politics of Arab Nationalism, 1920-1945. Princeton: Princeton University Press, 1987. 722 p.
2. Pipes D. Greater Syria: The History of an Ambition. 2nd ed. Oxford; New York: Oxford University Press, 1992. 264 p.
3. Зелінський А.Л. Ліван і Сирія – «сеамські близнюки» Леванту: стан речей на сучасному етапі. *Проблеми всесвітньої історії*. 2022. № 3 (19). С. 98–113.
4. The Taif Agreement. URL: https://www.un.int/lebanon/sites/www.un.int/files/Lebanon/the_taif_agreement_english_version_.pdf
5. el-Husseini R. Lebanon: Building Political Dynasties. *Arab Elites. Negotiating the Politics of Change* / Ed. V. Perthes. Boulder: Lynne Rienner Publishers, Inc., 2004. P. 239–266.
6. Родионов М.А., Сарабьев А.В. Марониты: традиции, история, политика. М.: Институт востоковедения РАН, 2013. 500 с.
7. Axon A., Hewitt S. Syria 1975/76-2018. Leiden; Boston: Brill, 2018. 504 p.
8. Зелінський А.Л. Політичні династії Лівану: «тонке налаштування». *Проблеми всесвітньої історії*. 2022. № 1 (17). С. 122–157.
9. Pakradouni K. Years of Resistance: The Mandate of Émile Lahood, the former President of Lebanon. Reading: Garnet Publishing, 2012. 390 p.
10. Traboulsi F. A History of Modern Lebanon. 2nd ed. London: Pluto Press, 2012. 308 p.
11. Treaty of brotherhood, cooperation and coordination between the Syrian Arab Republic and the Lebanese Republic. URL: https://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/LB-SY_910522_TreatyBrotherhoodCooperationCoordination.pdf
12. Defense and Security Agreement between the Syrian Arab Republic and the Lebanese Republic. URL: https://www.syrleb.org/SD08/msf/1507751451_.pdf
13. Syrian Lebanese Higher Council – Agreements and Accords After the Treaty. URL: <https://www.syrleb.org/site/english/index.php?node=115523>
14. Thompson E.V. Will Syria Have to Withdraw from Lebanon? *Middle East Journal*. 2002. No. 1. P. 72–93.
15. Lebanon's Legacy of Political Violence. A Mapping of Serious Violations of International Human Rights and Humanitarian Law in Lebanon, 1975-2008. *International Center for Transitional Justice*. 2013. September. 135 p. URL: https://www.ictj.org/sites/default/files/ICTJ-Report-Lebanon-Mapping-2013-EN_0.pdf
16. Syria after Lebanon, Lebanon after Syria. *International Crisis Group*. 2005. 12 April. URL: <https://icg-prod.s3.amazonaws.com/39-syria-after-lebanon-lebanon-after-syria.pdf>
17. EU Election Observation Mission to Lebanon 2005 Final Report on the Parliamentary Elections. 71 p. URL: https://www.eods.eu/library/FR%20LEBANON%202005_en.pdf
18. Волович А.А. Ливан и Сирия после Харири: испытание на прочность. *Ближний Восток и современность*. 2005. Вып. 25. С. 273–309.

19. Zisser E. Lebanon – the Cedar Revolution – Between Continuity and Change. *Orient*. 2006. H. 4. P. 460–483.
20. List of members of the 2022–2026 Lebanese Parliament. *Wikipedia*. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_members_of_the_2022%E2%80%932026_Lebanese_Parliament
21. Hezbollah chief: The clash with Al-Ahbash was “unfortunate”. *Ya Libnan*. URL: <https://yalibnan.com/2010/08/31/hezbollah-chief-the-clash-with-al-ahbash-was-unfortunate/>
22. Dinu E.-C. Consociationalism in Lebanon after the Cedar Revolution: External Threats, Political Instability, and Macrosecuritizations. *Nationalism and Ethnic Politics*. 2022. No. 3. P. 290–312.
23. List of members of the 2005–2009 Lebanese Parliament. *Wikipedia*. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_members_of_the_2005%E2%80%932009_Lebanese_Parliament
24. Shields V.E. Political Reform in Lebanon: Has the Cedar Revolution Failed? *The Journal of Legislative Studies*. 2008. No. 4. P. 474–487.
25. Mallat Ch. March 2221: Lebanon's Cedar Revolution: An essay on non-violence and justice. Beirut: LIR, 2007. 132 p.
26. Bordenkircher E.J. Kings, Queens, Rooks and Pawns: Deciphering Lebanon's Political Chessboard: Diss... PhD. Los Angeles: University of California, 2015. 327 p.
27. United Nations Security Council resolution 1559 (2004). (S/RES/1559). URL: <https://digitallibrary.un.org/record/529421?ln=en>
28. Скороход Ю.С. Діяльність міжнародних міждержавних організацій із врегулювання ліванського конфлікту: навчальний посібник. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2012. 207 с.
29. Young M. Leaving Hezbollah Hanging. *Carnegie Middle East Center / Carnegie Endowment for International Peace*. URL: <https://carnegie-mec.org/diwan/84303>
30. Зелінський А.Л. Чому бойовики Хезболли спасували перед друзькими селянами? Колізія інциденту від 6 серпня 2021 року. *Культурні та цивілізаційні зв'язки між Європою та Сходом. Матеріали міжнародної наукової конференції присвяченої 103-річному ювілею з дня народження Омеляна Прицака* / Упорядник д. і. н. Я.В. Пилипчук. К.: Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, 2022. С. 62–64.
31. McHugo J. Syria: A History of the Last Hundred Years. 2nded. New York; London: The New Press, 2014. 320 p.
32. Levitt M. Hezbollah Finances: Funding the Party of God. *The Washington Institute*. URL: <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/view/hezbollah-finances-funding-the-party-of-god>
33. White J. Iran and Hizballah: Significance of the Francop Interception. *The Washington Institute*. URL: <http://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/view/iran-and-hizballah-significance-of-the-francop-interception>
34. Risseuw R. The Syrian-Iranian Nexus: a Historical Overview of Strategic Cooperation. *Research*. 2018. December. P. 1–18. URL: <https://www.bic-rhr.com/sites/default/files/The-Syria-Iran-Nexus-1.pdf>
35. Зелінський А.Л. Ліванська республіка: між політичним конфесіоналізмом і політичним прагматизмом. *Проблеми всесвітньої історії*. 2021. № 3 (15). С. 151–171.
36. Israel: Iran Aided Hezbollah Ship Attack. *Washington Post*. URL: <https://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2006/07/15/AR2006071500189.html>
37. Israel's War With Iran. *New York Times*. URL: https://archive.nytimes.com/www.nytimes.com/cfr/world/20061101faessay_v85n6_schiff.html
38. Phillips C. The Battle for Syria: International Rivalry in the New Middle East. New Haven (CT): Yale University Press, 2016. 321 p.

39. Gade T. Limiting violent spillover in civil wars: the paradoxes of Lebanese Sunni jihadism, 2011-17. *Contemporary Arab Affairs*. 2017. No. 2. P. 187–206.
40. Balanche F. Sectarianism in Syria's Civil War: a geopolitical study. Washington (DC): The Washington Institute for Near East Policy, 2018. 135 p.
41. Masrieh You. "States" within a state: lebanese foreign policy a decade after the Hariri assassination: diss... PhD. Exeter: University of Exeter, 2020. 346 p.
42. Беренкова Н.А. Президентский вакуум в Ливане в 2014-2016 гг.: кризис или следствие политической системы? *Азия и Африка сегодня*. 2018. № 1. С. 34–40.
43. Воробьев С.А. Долгое эхо бейрутского взрыва. *Международная жизнь*. 2021. № 9. URL: <https://interaffairs.ru/jauthor/material/2557>
44. EU Lebanon: Final Report, Parliamentary Elections, 2009. 32 p. URL: https://aceproject.org/en/regions/mideast/LB/lebanon-final-report-parliamentary-elections-2009/view?set_language=en
45. Final Report on the Lebanese Parliamentary Election, 7 June 2009. National Democratic Institute. 105 p. URL: https://www.ndi.org/sites/default/files/Lebanese_Elections_Report_2009.pdf
46. EU Election Observation Mission to Lebanon 2018. Final Report on the Parliamentary Elections. 81 p. URL: http://www.eods.eu/library/final_report_eu_eom_lebanon_2018_english_17_july_2018.pdf
47. Final Report on the Lebanese Parliamentary Election, 2018. *National Democratic Institute*. 39 p. URL: https://www.ndi.org/sites/default/files/Lebanon%202018%20Parliamentary%20Elections_Final%20Report%2028v.3%29.pdf
48. EU Election Observation Mission to Lebanon 2022. Final Report on the Parliamentary Elections. 124 p. URL: <https://www.eas.europa.eu/sites/default/files/documents/EU%20EOM%20Lebanon%202022%20Final%20report%20English.pdf>
49. Lebanon May 2022 Parliamentary Elections International Election Observation Study Mission Final Report. *National Democratic Institute*. 36 p. URL: <https://www.ndi.org/sites/default/files/NDI%20Lebanon%20Election%20Report%202022.pdf>
50. Young M. Hassan Nasrallah Has Endorsed Suleiman Franjeh for Lebanon's Presidency. *Carnegie Middle East Center / Carnegie Endowment for International Peace*. URL: <https://carnegie-mec.org/diwan/89214>
51. Young M. Waiting for the Package. *Carnegie Middle East Center / Carnegie Endowment for International Peace*. URL: <https://carnegie-mec.org/diwan/89514>
52. Ibrahim A., Jawhar S. Lebanon's political impasse continues despite Iran-Saudi deal. *News / Al Jazeera*. URL: <https://www.aljazeera.com/news/2023/4/21/lebanons-political-impasse-continues-despite-iran-saudi-deal>
53. Hage Ali M. Moscow Time? *Carnegie Middle East Center / Carnegie Endowment for International Peace*. URL: <https://carnegie-mec.org/diwan/77192>
54. Зелінський А.Л. Відносини окремих членів РСАДПЗ і Ліванської Республіки на прикладі дипломатичної кризи 2021–2022 рр. *Досвід Ради співробітництва арабських держав Перської затоки у процесах історичного поступу близькосхідного регіону* / гол. ред. В.О. Швед. К.: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2022. С. 108–117.
55. Memorandum of Joint Understanding between Hezbollah and the Free Patriotic Movement. *PA-X: Peace Agreements Database*. URL: <https://www.peaceagreements.org/viewmasterdocument/1262>
56. List of members of the 2009–2017 Lebanese Parliament. *Wikipedia*. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_members_of_the_2009%E2%80%932017_Lebanese_Parliament
57. List of members of the 2018–2022 Lebanese Parliament. *Wikipedia*. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_members_of_the_2018%E2%80%932022_Lebanese_Parliament

58. Atrache S. Lebanon's Un-collected Problems. *International Crisis Group*. 2015. 27 August. URL: <https://www.crisisgroup.org/middle-east-north-africa/eastern-mediterranean/lebanon/lebanon-s-un-collected-problems>
59. Karam J.G. Beyond Sectarianism: Understanding Lebanese Politics through a Cross Sectarian Lens. *Middle East Brief, Crown Center for Middle East Studies*. 2017. No. 107. P. 1–10.
60. Chatah R. Alliance: Lebanon needs “Change” and “Opposition” to work together. *Middle East Institute*. URL: <https://www.mei.edu/publications/alliance-lebanon-needs-change-and-opposition-work-together>
61. Кузнецов А.А. Политический процесс в Ливане на рубеже XX-XXI веков. М.: Институт Ближнего Востока, 2017. 224 с.
62. Andoni L. Walid Jumblatt: Kingmaker. *Opinions / Al Jazeera*. URL: <https://www.aljazeera.com/opinions/2011/1/22/walid-jumblatt-kingmaker>
63. Chehayeb K. Lebanon's pro-Hezbollah bloc loses parliamentary majority. *News / Al Jazeera*. URL: <https://www.aljazeera.com/news/2022/5/17/pro-hezbollah-bloc-loses-lebanese-parliamentary-majority>
64. Young M. Survival of the Fittest. *Carnegie Middle East Center / Carnegie Endowment for International Peace*. URL: <http://carnegie-mec.org/diwan/64574>
65. Young M. A Gentle Reminder. *Carnegie Middle East Center / Carnegie Endowment for International Peace*. URL: <https://carnegie-mec.org/diwan/88961>
66. “Qordahi” pushes Jumblatt to disgrace “Hezbollah”! *Sawt Beirut International*. URL: <https://english.sawtbeirut.com/opinions/qordahi-pushes-jumblatt-to-disgrace-hezbollah/>
67. Faayad É. Confessional seat distributions, political balance of power, what's at stake in the May 15 elections: Everything you need to know about Lebanon's 15 electoral districts. *L'Orient Today*. URL: <https://today.lorientlejour.com/article/1294306/confessional-seat-distributions-political-balance-of-power-whats-at-stake-in-the-may-15-elections-everything-you-need-to-know-about-lebanons-15-electo.html>
68. Houssari N. Rifts appear between Lebanon's two political allies. *Arab News*. URL: <https://www.arabnews.com/node/2212506/middle-east>
69. Nassar F.N., el-Machnouk S. Paris failed. Washington must lead in breaking the mafia-militia's chokehold on Lebanon. *Middle East Institute*. URL: <https://www.mei.edu/publications/paris-failed-washington-must-lead-breaking-mafia-militias-chokehold-lebanon>
70. Young M. A Military Lifeline. *Carnegie Middle East Center / Carnegie Endowment for International Peace*. URL: <https://carnegie-mec.org/diwan/84756>
71. Nagi A. Beirut for Ma'rib? *Carnegie Middle East Center / Carnegie Endowment for International Peace*. URL: <https://carnegie-mec.org/diwan/85731>
72. Young M. An Investigation in Lebanon Has Led to Armed Clashes Reminiscent of the Civil War. *Carnegie Middle East Center / Carnegie Endowment for International Peace*. URL: <https://carnegie-mec.org/diwan/85573>
73. Harel A., Issacharoff A. 34 Days: Israel, Hezbollah, and the War in Lebanon: transl. from hebr. New York: Palgrave Macmillan, 2008. 288 p.
74. Ігошина Ж.Б. Дипломатичні зусилля Ліги арабських держав по врегулюванню лівано-ізраїльського конфлікту 2006 року. *Науковий вісник Одеського державного економічного університету: економіка, політологія, історія*. 2008. № 17. С. 148–154.
75. The Lebanese Constitution. *Arab Law Quarterly*. 1997. No. 2 (12). P. 224–261.
76. The Doha Agreement. *Letter dated 22 May 2008 from the Permanent Observer of the League of Arab States to the United Nations addressed to the President of the Security Council (S/2008/392)*. P. 1–8. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/632576?ln=en>
77. Lebanon: Hizbollah's Weapons Turn Inward. *International Crisis Group*. 2008. 15 May. URL: <https://www.crisisgroup.org/middle-east-north-africa/eastern-mediterranean/lebanon/lebanon-hizbollah-s-weapons-turn-inward>

78. It's Now or Never: Lebanon Policy Conference Key Takeaways. 25 p. *Middle East Institute*. URL: <https://www.mei.edu/sites/default/files/2021-06/It%27s%20Now%20or%20Never%20-%20Lebanon%20Conference%20Policy%20Booklet.pdf>
79. Manifest of Hizbullah (In Arabic). *Islamic Resistance in Lebanon*. URL: <http://www.moqawama.org/essaydetailsf.php?eid=16245&fid=47>
80. Lebanon's Hizbollah Turns Eastward to Syria. *International Crisis Group*. 2014. 27 May. URL: <http://www.guillaumenicaise.com/wp-content/uploads/2014/08/ICG-lebanon-s-hizbollah-turns-eastward-to-syria.pdf>
81. Houssari N. Hezbollah, Amal Movement vying for control of Shiite religious authority in Lebanon. *Arab News*. URL: <https://www.arabnews.com/node/1924661/middle-east>
82. Young M. Can Lebanon Survive As It Is? *Carnegie Middle East Center / Carnegie Endowment for International Peace*. URL: <https://carnegie-mec.org/diwan/82887>
83. Massing of 10,000 Syrian troops on Lebanon border raises fears in Beirut. *The Irish Times*. URL: <https://www.irishtimes.com/news/massing-of-10-000-syrian-troops-on-lebanon-border-raises-fears-in-beirut-1.940567>
84. Damascus deploys troops to east Lebanon border. *France 24*. URL: <https://www.france24.com/en/20081030-syria-deploys-troops-east-lebanon-border-smuggling>
85. Nassar F.N., el-Machnouk S. Biden must thwart French folie in Lebanon. *Middle East Institute*. URL: <https://www.mei.edu/blog/biden-must-thwart-french-folie-lebanon>
86. Khoury G. Is Assad's "Brother" About to be President of Lebanon? *Medium*. URL: <https://medium.com/the-eastern-project/is-assad-s-brother-about-to-be-president-of-lebanon-eeec735bb45b>
87. Young M. A Premature Burial? *Carnegie Middle East Center / Carnegie Endowment for International Peace*. URL: <https://carnegie-mec.org/diwan/89418>

References

1. Khoury, Ph.Sp. (1987). *Syria and the French Mandate: the Politics of Arab Nationalism, 1920-1945*. Princeton: Princeton University Press. [In English].
2. Pipes, D. (1992). *Greater Syria: The History of an Ambition*. 2nd ed. Oxford; New York: Oxford University Press. [In English].
3. Zelinsky, A.L. (2022). Livan i Syriya – “seams'ki blyznyuky” Levantu: stan rechey na suchasnomu etapi [Lebanon and Syria – the “Siamese twins” of the Levant: a current situation]. *Problemy vsesvith'oyi istoriyi* [Problems of World History], 3, pp. 98–113. [In Ukrainian].
4. The Taif Agreement. [Online]. Available from: https://www.un.int/lebanon/sites/www.un.int/files/Lebanon/the_taif_agreement_english_version_.pdf [In English].
5. el-Husseini, R. (2004). Lebanon: Building Political Dynasties. *Arab Elites. Negotiating the Politics of Change*. Boulder: Lynne Rienner Publishers, Inc., pp. 239–266. [In English].
6. Rodionov, M.A., Sarab'yev, A.V. (2013). *Maronity: traditsii, istoriya, politika* [Maronites: traditions, history, a policy]. Moskva: Institut vostokovedeniya RAN. [In Russian].
7. Axon, A., Hewitt, S. (2018). *Syria 1975/76-2018*. Leiden; Boston: Brill. [In English].
8. Zelinsky, A.L. (2022). Politychni dynastiyi Livanu: “tonke nalashtuvannya” [The lebanese political dynasties: “the fine-tuning”]. *Problemy vsesvith'oyi istoriyi* [Problems of World History], 1, pp. 122–157. [In Ukrainian].
9. Pakradouni, K. (2012). *Years of Resistance: The Mandate of Émile Lahood, the former President of Lebanon*. Reading: Garnet Publishing. [In English].
10. Traboulsi, F. (2012). *A History of Modern Lebanon*. 2nd ed. London: Pluto Press. [In English].
11. Treaty of brotherhood, cooperation and coordination between the Syrian Arab Republic and the Lebanese Republic. [Online]. Available from: https://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/LB-SY_910522_TreatyBrotherhoodCooperationCoordination.pdf [In English].

12. Defense and Security Agreement between the Syrian Arab Republic and the Lebanese Republic. [Online]. Available from: https://www.syrleb.org/SD08/msf/1507751451_.pdf [In English].
13. Syrian Lebanese Higher Council – Agreements and Accords After the Treaty. [Online]. Available from: <https://www.syrleb.org/site/english/index.php?node=115523> [In English].
14. Thompson, E.V. (2002). Will Syria Have to Withdraw from Lebanon? *Middle East Journal*, 1, pp. 72–93. [In English].
15. (2013). Lebanon's Legacy of Political Violence. A Mapping of Serious Violations of International Human Rights and Humanitarian Law in Lebanon, 1975-2008. *International Center for Transitional Justice*, September. [Online]. Available from: https://www.ictj.org/sites/default/files/ICTJ-Report-Lebanon-Mapping-2013-EN_0.pdf [In English].
16. (2005). Syria after Lebanon, Lebanon after Syria. *International Crisis Group*, 12 April. [Online]. Available from: <https://icg-prod.s3.amazonaws.com/39-syria-after-lebanon-lebanon-after-syria.pdf> [In English].
17. EU Election Observation Mission to Lebanon 2005 Final Report on the Parliamentary Elections. [Online]. Available from: https://www.eods.eu/library/FR%20LEBANON%202005_en.pdf [In English].
18. Volovich, A.A. (2005). Livan i Siriya posle Khariri: ispytaniye na prochnost' [Lebanon and Syria after Hariri: the crash test]. *Blizhniy Vostok i sovremennost'* [The Near East and the present], 25, pp. 273–309. [In Russian].
19. Zisser, E. (2006). Lebanon – the Cedar Revolution – Between Continuity and Change. *Orient*, 4, pp. 460–483. [In English].
20. List of members of the 2022–2026 Lebanese Parliament. *Wikipedia*. [Online]. Available from: https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_members_of_the_2022%E2%80%932026_Lebanese_Parliament [In English].
21. Hezbollah chief: The clash with Al-Ahbash was "unfortunate". *Ya Libnan*. [Online]. Available from: <https://yalibnan.com/2010/08/31/hezbollah-chief-the-clash-with-al-ahbash-was-unfortunate/> [In English].
22. Dinu, E.-C. (2022). Consociationalism in Lebanon after the Cedar Revolution: External Threats, Political Instability, and Macrosecuritizations. *Nationalism and Ethnic Politics*, 3, pp. 290–312. [In English].
23. List of members of the 2005-2009 Lebanese Parliament. *Wikipedia*. [ONLINE]. Available from: https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_members_of_the_2005%E2%80%932009_Lebanese_Parliament [In English].
24. Shields, V.E. (2008). Political Reform in Lebanon: Has the Cedar Revolution Failed? *The Journal of Legislative Studies*, 4, pp. 474–487. [In English].
25. Mallat, Ch. (2007). *March 2221: Lebanon's Cedar Revolution: An essay on non-violence and justice*. Beirut: LIR. [In English].
26. Bordenkircher, E.J. (2015). *Kings, Queens, Rooks and Pawns: Deciphering Lebanon's Political Chessboard*: Diss... PhD. Los Angeles: University of California. [In English].
27. United Nations Security Council resolution 1559 (2004). (S/RES/1559). [Online]. Available from: <https://digitallibrary.un.org/record/529421?ln=en> [In English].
28. Skorokhod, Yu.S. (2012). *Diyal'nist' mizhnarodnykh mizhderzhavnykh orhanizatsiy iz vrehulyuvannya livans'koho konfliktu : navchal'nyy posibnyk* [The activity of the international intergovernmental organizations for the settlement of the Lebanese conflict: the textbook]. Kyiv: Vydavnycho-polihrafichnyy tsentr "Kyyivs'kyy universytet". [In Ukrainian].
29. Young, M. Leaving Hezbollah Hanging. *Carnegie Middle East Center / Carnegie Endowment for International Peace*. [Online]. available from: <https://carnegie-mec.org/diwan/84303> [In English].
30. Zelinskyi, A.L. (2022). Chomu boyovyky Khezbolly spasuvaly pered druz'kymy selyanamy? Koliziya intsydentu vid 6 serpnia 2021 roku. [Why did the Hezbollah fighters give in to the

- Druze peasants? Collision of the incident from August 6, 2021]. *Kul'turni ta tsyvilizatsiyni zv'yazky mizh Yevropoyu ta Skhodom. Materialy mizhnarodnoyi naukovoï konferentsiyi prysvyachenoyi 103-richnomu yuvileyu z dnya narodzhennya Omelyana Pritsaka* [Cultural and Civilization relations between Europe and East. The Proceeding of the International Scientific Conference in Memory of Omeljan Pritsak] Kyiv: Natsional'nyy pedahohichnyy universytet imeni M.P. Drahomanova, pp. 62–64. [In Ukrainian].
31. McHugo, J. (2014). *Syria: A History of the Last Hundred Years*. 2nded. New York; London: The New Press. [In English].
 32. Levitt, M. Hezbollah Finances: Funding the Party of God. *The Washington Institute*. [Online]. Available from: <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/view/hezbollah-finances-funding-the-party-of-god> [In English].
 33. White, J. Iran and Hizballah: Significance of the Francop Interception. *The Washington Institute*. [Online]. Available from: <http://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/view/iran-and-hizballah-significance-of-the-francop-interception> [In English].
 34. Risseuw, R. (2018). The Syrian-Iranian Nexus: a Historical Overview of Strategic Cooperation. *Research*, December, pp. 1–18. [Online]. Available from: <https://www.bic-rhr.com/sites/default/files/The-Syria-Iran-Nexus-1.pdf> [In English].
 35. Zelinsky, A.L. (2021). Livans'ka respublika: mizh politychnym konfesionalizmom i politychnym prahmatyzmom [Lebanese Republic: between Political Confessionalism and Political Pragmatism]. *Problemy vsesvith'oyi istoriyi* [Problems of World History], 3, pp. 151–171. [In Ukrainian].
 36. Israel: Iran Aided Hezbollah Ship Attack. *Washington Post*. [Online]. Available from: <https://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2006/07/15/AR2006071500189.html> [In English].
 37. Israel's War With Iran. *New York Times*. [Online]. Available from: https://archive.nytimes.com/www.nytimes.com/cfr/world/20061101faessay_v85n6_schiff.html [In English].
 38. Phillips, C. (2016). *The Battle for Syria: International Rivalry in the New Middle East*. New Haven (CT): Yale University Press. [In English].
 39. Gade, T. (2017). Limiting violent spillover in civil wars: the paradoxes of Lebanese Sunni jihadism, 2011-17. *Contemporary Arab Affairs*, 2, pp. 187–206. [In English].
 40. Balanche, F. (2018). *Sectarianism in Syria's Civil War: a geopolitical study*. Washington (DC): The Washington Institute for Near East Policy. [In English].
 41. Masrieh, You. (2020). *"States" within a state: lebanese foreign policy a decade after the Hariri assassination*: diss... PhD. Exeter: University of Exeter. [In English].
 42. Berenkova, N.A. (2018). Prezidentskiy vacuum v Livane v 2014-2016 gg.: krizis ili sledstviye politicheskoy sistemy? [Presidential void in Lebanon 2014-2016: Crisis or effect of political system?]. *Aziya I Afrika segodnya* [Asia and Africa today], 1, pp. 34–40. [In Russian].
 43. Vorob'yev, S.A. (2021). Dolgoe ekho beyrutskogo vzryva [The long echo of the Beirut explosion]. *Mezhdunarodna yazhizn'* [International Affairs], 9. [Online]. Available from: <https://interaffairs.ru/jauthor/material/2557> [In Russian].
 44. EU Lebanon: Final Report, Parliamentary Elections, 2009. [Online]. Available from: https://aceproject.org/ero-en/regions/mideast/LB/lebanon-final-report-parliamentary-elections-2009/view?set_language=en [In English].
 45. Final Report on the Lebanese Parliamentary Election, 7 June 2009. *National Democratic Institute*. [Online]. Available from: https://www.ndi.org/sites/default/files/Lebanese_Elections_Report_2009.pdf [In English].
 46. EU Election Observation Mission to Lebanon 2018. Final Report on the Parliamentary Elections. [Online]. Available from: http://www.eods.eu/library/final_report_eu_eom_lebanon_2018_english_17_july_2018.pdf [In English].

47. Final Report on the Lebanese Parliamentary Election, 2018. *National Democratic Institute*. [Online]. Available from: https://www.ndi.org/sites/default/files/Lebanon%202018%20Parliamentary%20Elections_Final%20Report%20%28v.3%29.pdf [In English].
48. EU Election Observation Mission to Lebanon 2022. Final Report on the Parliamentary Elections. [Online]. Available from: <https://www.eeas.europa.eu/sites/default/files/documents/EU%20EOM%20Lebanon%202022%20Final%20report%20English.pdf> [In English].
49. Lebanon May 2022 Parliamentary Elections International Election Observation Study Mission Final Report. *National Democratic Institute*. [Online]. Available from: <https://www.ndi.org/sites/default/files/NDI%20Lebanon%20Election%20Report%202022.pdf> [In English].
50. Young, M. Hassan Nasrallah Has Endorsed Suleiman Franjeh for Lebanon's Presidency. *Carnegie Middle East Center / Carnegie Endowment for International Peace*. [Online]. Available from: <https://carnegie-mec.org/diwan/89214> [In English].
51. Young, M. Waiting for the Package. *Carnegie Middle East Center / Carnegie Endowment for International Peace*. [Online]. Available from: <https://carnegie-mec.org/diwan/89514> [In English].
52. Ibrahim, A., Jawhar S. Lebanon's political impasse continues despite Iran-Saudi deal. *News / Al Jazeera*. [Online]. Available from: <https://www.aljazeera.com/news/2023/4/21/lebanons-political-impasse-continues-despite-iran-saudi-deal> [In English].
53. Hage Ali, M. Moscow Time? *Carnegie Middle East Center / Carnegie Endowment for International Peace*. [ONLINE]. AVAILABLE FROM: <https://carnegie-mec.org/diwan/77192> [In English].
54. Zelinskyi, A.L. (2022). Vidnosyny okremykh chleniv RSADPZ i Livans'koi Respubliky na prykladi dyplomatychnoi kryzy 2021–2022 rr. [Relations between individual members of the GCC and the Republic of Lebanon on example of the diplomatic crisis of 2021–2022]. *Dosvid Rady spivrobitnytstva arabs'kykh derzhav Pers'koï zatoky u protsesakh istorychnoho postupu blyz'koskhidnoho rehionu* [The experience of the Cooperation Council for the Arab States of the Gulf in the processes of historical progress of the Middle East region]. Kyiv: DU “Instytut vsesvitn'oi istorii NAN Ukrainy”, pp. 108–117. [In Ukrainian].
55. Memorandum of Joint Understanding between Hezbollah and the Free Patriotic Movement. *PA-X: Peace Agreements Database*. [Online]. Available from: <https://www.peaceagreements.org/viewmasterdocument/1262> [In English].
56. List of members of the 2009–2017 Lebanese Parliament. *Wikipedia*. [Online]. Available from: https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_members_of_the_2009%E2%80%932017_Lebanese_Parliament [In English].
57. List of members of the 2018–2022 Lebanese Parliament. *Wikipedia*. [ONLINE]. AVAILABLE FROM: https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_members_of_the_2018%E2%80%932022_Lebanese_Parliament [In English].
58. (2015). Atrache S. Lebanon's Un-collected Problems. *International Crisis Group*, 27 August. [Online]. Available from: <https://www.crisisgroup.org/middle-east-north-africa/eastern-mediterranean/lebanon/lebanon-s-un-collected-problems> [In English].
59. Karam, J.G. (2017). Beyond Sectarianism: Understanding Lebanese Politics through a Cross Sectarian Lens. *Middle East Brief, Crown Center for Middle East Studies*, 107, pp. 1–10. [In English].
60. Chatah, R. Alliance: Lebanon needs “Change” and “Opposition” to work together. *Middle East Institute*. [Online]. Available from: <https://www.mei.edu/publications/alliance-lebanon-needs-change-and-opposition-work-together> [In English].

61. Kuznetsov, A.A. (2017). *Politicheskiy protsess v Livane na rubezhe XX-XXI vekov* [The political process in Lebanon at the Turn of XX-XXI centuries]. Moskva: Institut Blizhnego Vostoka. [In Russian].
62. Andoni, L. Walid Jumblatt: Kingmaker. *Opinions / Al Jazeera*. [Online]. Available from: <https://www.aljazeera.com/opinions/2011/1/22/walid-jumblatt-kingmaker> [In English].
63. Chehayeb, K. Lebanon's pro-Hezbollah bloc loses parliamentary majority. *News / Al Jazeera*. [Online]. Available from: <https://www.aljazeera.com/news/2022/5/17/pro-hezbollah-bloc-loses-lebanese-parliamentary-majority> [In English].
64. Young, M. Survival of the Fittest. *Carnegie Middle East Center / Carnegie Endowment for International Peace*. [Online]. Available from: <http://carnegie-mec.org/diwan/64574> [In English].
65. Young, M. A Gentle Reminder. *Carnegie Middle East Center / Carnegie Endowment for International Peace*. [Online]. Available from: <https://carnegie-mec.org/diwan/88961> [In English].
66. "Qordahi" pushes Jumblatt to disgrace "Hezbollah"! *Sawt Beirut International*. [Online]. Available from: <https://english.sawtbeirut.com/opinions/qordahi-pushes-jumblatt-to-disgrace-hezbollah/> [In English].
67. Faayad, É. Confessional seat distributions, political balance of power, what's at stake in the May 15 elections: Everything you need to know about Lebanon's 15 electoral districts. *L'Orient Today*. [Online]. Available from: <https://today.lorientlejour.com/article/1294306/confessional-seat-distributions-political-balance-of-power-whats-at-stake-in-the-may-15-elections-everything-you-need-to-know-about-lebanons-15-electo.html> [In English].
68. Houssari, N. Rifts appear between Lebanon's two political allies. *Arab News*. [Online]. Available from: <https://www.arabnews.com/node/2212506/middle-east> [In English].
69. Nassar, F.N., el-Machnouk, S. Paris failed. Washington must lead in breaking the mafia-militia's chokehold on Lebanon. *Middle East Institute*. [Online]. Available from: <https://www.mei.edu/publications/paris-failed-washington-must-lead-breaking-mafia-militias-chokehold-lebanon> [In English].
70. Young, M. A Military Lifeline. *Carnegie Middle East Center / Carnegie Endowment for International Peace*. [Online]. Available from: <https://carnegie-mec.org/diwan/84756> [In English].
71. Nagi, A. Beirut for Ma'rib? *Carnegie Middle East Center / Carnegie Endowment for International Peace*. [Online]. Available from: <https://carnegie-mec.org/diwan/85731> [In English].
72. Young, M. An Investigation in Lebanon Has Led to Armed Clashes Reminiscent of the Civil War. *Carnegie Middle East Center / Carnegie Endowment for International Peace*. [Online]. Available from: <https://carnegie-mec.org/diwan/85573> [In English].
73. Harel, A., Issacharoff, A. (2008). *34 Days: Israel, Hezbollah, and the War in Lebanon*: transl. from hebr. New York: Palgrave Macmillan. [In English].
74. Ihoshyna, Zh.B. (2008). Dyplomatychni zusylyya Lihy arabs'kykh derzhav po vrehulyuvannyu livano-izrayil's'koho konfliktu 2006 roku [The Diplomatic efforts of the League of Arab States on the settlement of the Lebanese-Israeli Conflict of 2006]. *Naukovyy visnyk Odes'koho derzhavnoho ekonomichnoho universytetu: ekonomika, politolohiya, istoriya* [The scientific bulletin of Odessa National University of Economics: economy, political science, History], 17, pp. 148–154. [In Ukrainian].
75. (1997). The Lebanese Constitution. *Arab Law Quarterly*, 2, pp. 224–261. [In English].
76. The Doha Agreement. *Letter dated 22 May 2008 from the Permanent Observer of the League of Arab States to the United Nations addressed to the President of the Security Council (S/2008/392)*. pp. 1–8. [Online]. Available from: <https://digitallibrary.un.org/record/632576?ln=en> [In English].

77. (2008). Lebanon: Hizbollah's Weapons Turn Inward. *International Crisis Group*, 15 May. [Online]. Available from: <https://www.crisisgroup.org/middle-east-north-africa/eastern-mediterranean/lebanon/lebanon-hizbollah-s-weapons-turn-inward> [In English].
78. It's Now or Never: Lebanon Policy Conference Key Takeaways. *Middle East Institute*. [Online]. Available from: <https://www.mei.edu/sites/default/files/2021-06/It%27s%20Now%20or%20Never%20-%20Lebanon%20Conference%20Policy%20Booklet.pdf> [In English].
79. Manifest of Hizbullah. *Islamic Resistance in Lebanon*. [Online]. Available from: <http://www.moqawama.org/essaydetailsf.php?eid=16245&fid=47> [In Arabic].
80. (2014). Lebanon's Hizbollah Turns Eastward to Syria. *International Crisis Group*, 27 May. [Online]. available from: <http://www.guillaumenicaise.com/wp-content/uploads/2014/08/ICG-lebanon-s-hizbollah-turns-eastward-to-syria.pdf> [In English].
81. Houssari, N. Hezbollah, Amal Movement vying for control of Shiite religious authority in Lebanon. *Arab News*. [Online]. Available from: <https://www.arabnews.com/node/1924661/middle-east> [In English].
82. Young, M. Can Lebanon Survive As It Is? *Carnegie Middle East Center / Carnegie Endowment for International Peace*. [Online]. Available from: <https://carnegie-mec.org/diwan/82887> [In English].
83. Massing of 10,000 Syrian troops on Lebanon border raises fears in Beirut. *The Irish Times*. [Online]. Available from: <https://www.irishtimes.com/news/massing-of-10-000-syrian-troops-on-lebanon-border-raises-fears-in-beirut-1.940567> [In English].
84. Damascus deploys troops to east Lebanon border. *France 24*. [Online]. Available from: <https://www.france24.com/en/20081030-syria-deploys-troops-east-lebanon-border-smuggling> [In English].
85. Nassar, F.N., el-Machnouk, S. Biden must thwart French folie in Lebanon. *Middle East Institute*. [Online]. Available from: <https://www.mei.edu/blog/biden-must-thwart-french-folie-lebanon> [In English].
86. Khoury, G. Is Assad's "Brother" About to be President of Lebanon? *Medium*. [Online]. Available from: <https://medium.com/the-eastern-project/is-assad-s-brother-about-to-be-president-of-lebanon-eeec735bb45b> [In English].
87. Young, M. A Premature Burial? *Carnegie Middle East Center / Carnegie Endowment for International Peace*. [Online]. available from: <https://carnegie-mec.org/diwan/89418> [In English].

Zelinskyi A. The Republic of Lebanon during 2005-2023: the Achievements of Cedar Revolution and a Heritage of the Syrian Occupation (Part II).

At the end of the Cedar Revolution in June 2005, the main its achievements and the main remnants of the Syrian hegemony were finally determined. In the first case, these are the withdrawal of the Syrian troops from the territory of the Republic of Lebanon, the revival of a democratic order in the country and a partial overcoming of a political sectarianism; in the second –the preservation of a political front, which was oriented towards the authoritarian Syria and Iran, the further functioning of the paramilitary wing of Hezbollah, as well as the preservation of the influence of Syria and Iran on Lebanese domestic political life.

All these phenomena exist as the integral components of the Lebanese realities even today. At the same time, the absence of a Syrian occupation and the inviolability of the democratic system can be explained both by a favorable foreign policy situation and by the interest in preserving the status quo on the part of most Lebanese political forces, including Hezbollah and Amal. The tendency to the overcome a Lebanese political sectarianism has gained a further development; In particular, since the middle of the last decade, a new non-sectarian political movement (so-called the Civil society) has been developing in Lebanon.

During 2005-2023, the pre-revolutionary relics underwent changes too. There was a strengthening of the pro-Syrian/pro-Iranian political camp; but today, this camp has begun to surrender its positions. The above-mentioned strengthening should be associated with the preservation of the Hezbollah's paramilitary formations, these are used to the achieve the political goals of this party directly or indirectly. Finally, the situation with the mediated a Syrian and Iranian political presence didn't remain as static too. So, until 2011, the primacy in this matter belonged to Syria, but in the further development of the events it passed to Iran, which acts through Hezbollah. At the same time, the hereditary Syrian dictator B. al-Assad, is trying to renew his influence on Lebanese affairs, as the his position in his own country strengthens.

Keywords: *The Republic of Lebanon, The Cedar revolution, Coalition of 14 march, Coalition of 8 march, Mustaqbal, Hezbollah, the Free Patriotic Movement.*

УДК 94:355.02(94) «XXI»

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2023-22-8>

Пошедін О.І.

<https://orcid.org/0000-0002-9253-5285>

ПОЛІТИКА АВСТРАЛІЇ У СФЕРІ ОБОРОНИ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

У статті досліджується оборонна політика австралійського уряду на початку ХХІ ст. З цією метою аналізуються білі книги Австралії з питань оборони 2000, 2009, 2013 і 2016 років. З'ясовано, що в цей період політика Австралії у сфері оборони характеризувалася послідовністю, чітко визначеними стратегічними інтересами і завданнями. Розглядаються фактори, які визначали розвиток середовища безпеки Австралії, стратегічні завдання австралійських Сил оборони, напрями зміцнення обороноздатності Австралії. Показано, що на погляд австралійського уряду безпека та процвітання Австралії багато в чому залежать від стабільного глобального порядку, заснованого на правилах. В основі такого глобального порядку лежить архітектура міжнародного управління, що склалася після закінчення Другої світової війни. Ця структура управління включає Організацію Об'єднаних Націй, міжнародні закони та конвенції, а також регіональні архітектури безпеки. Водночас структура глобального порядку, заснованого на правилах, перебуває під тиском і демонструє ознаки крихкості. Баланс військової та економічної могутності між державами змінюється і деякі з них мають бажання кинути виклик правилам глобальної архітектури безпеки. За таких умов крім захисту Австралії від військового нападу, завданнями Сили оборони Австралії є внесення практичного військового внеску у підтримку заснованого на правилах глобального порядку загалом і стабільності в Індо-Тихоокеанському регіоні зокрема.

З'ясовано, що міцний альянс з США є основою австралійського планування безпеки і оборони. Доступ до найсучасніших технологій та обладнання зі США має вирішальне значення для підтримки потенціалу австралійських Сил оборони.

Встановлено, що попри Договір про безпеку між Австралією, Новою Зеландією та США австралійський уряд дотримується принципу опори на власні сили у захисті території Австралії від військового нападу. Такий підхід пропонується взяти за основу при виробленні й реалізації Україною політики у сфері оборони.

Ключові слова: Австралія, політика у сфері оборони, Сили оборони Австралії, білі книги з питань оборони.

Повномасштабна війна Росії проти України показала які держави насправді відстоюють міжнародний порядок, основою якого є статут Організації Об'єднаних Націй. Австралія є однією з тих держав, які підтримують територіальну цілісність і незалежність України. Ця підтримка не обмежується лише дипломатичними і санкційними заходами, але й містить конкретну військову допомогу. Усвідомлення особливостей політики Австралії у сфері оборони допоможе належним чином вибудовувати безпекове партнерство між Україною і Австралією.

У контексті теми статті заслуговує на увагу публікація М. Соколовського [1], яка була присвячена висвітленню змісту австралійської «Білої книги з питань оборони 2000». Місце Австралії в регіональній та глобальній політиці

досліджувала О. Мацькович [2]. Після того, як у вересні 2021 р. було започатковане нове тристороннє партнерство в галузі безпеки між Австралією, Великою Британією та Сполученими Штатами (AUKUS) в українських засобах масової інформації з'явилася значна кількість інформаційних повідомлень, присвячених цій події [3; 4; 5; 6]. М. Скрипник вивчала особливості міграційної політики Австралії [7]. Водночас в Україні ще бракує комплексних наукових досліджень, де б розкривалися політика Австралії у сфері оборони.

Метою статті є аналіз білих книги Австралії на предмет висвітлення особливостей політики австралійського уряду у сфері оборони на початку XXI ст. Спираючись на цей аналіз сформулювати рекомендації, які слід враховувати при формуванні і реалізації оборонної політики України.

Варто наголосити, що на відміну від Білих книг Міністерства оборони України, які фактично видаються у формі звітів, білі книги Австралії з питань оборони є більш складним документом. Австралійські білі книги за формою є певною комбінацією тих положень, які містяться у Стратегії воєнної безпеки України, Стратегічному оборонному бюлетені України і Білих книгах Міністерства оборони України. Видання Австралією Білих книг обумовлено необхідністю забезпечення прозорості в оборонному плануванні. На погляд австралійського уряду, інші країни повинні мати чітке уявлення про те, чому і як розвиваються Сили оборони Австралії, адже прозорість у стратегічних справах має вирішальне значення для зміцнення довіри у міжнародному середовищі. Зрештою, білі книги надають співробітникам Міністерства оборони Австралії інформацію про стратегічні пріоритети та очікування уряду, пропонуючи чітке уявлення щодо місії Міністерства оборони [8, с. 19]. З усього наведеного можна зробити висновок про те, що саме аналіз білих книг з питань оборони дозволяє отримати найбільш повне уявлення про оборонну політику Австралії.

Біла книга 2000

У Білій книзі 2000 зазначається, що на глобальному рівні дві взаємопов'язані тенденції будуть визначати стратегічне середовище Австралії – глобалізація та домінуюче положення у світі США. Тенденції глобалізації, особливо у торгівлі, інвестиціях та комунікаціях посилюють транскордонну інтеграцію та взаємозалежність у всьому світі [9, р. 16]. Тристоронні відносини між Китаєм, Японією та США визначатимуть стратегічні межі Східної Азії. Але у цих відносинах залишаються серйозні проблеми, особливо стосовно Тайваню. Отже, відносини між США та Китаєм можуть стати серйозним джерелом напруженості у регіоні найближчими роками і негативно вплинути на безпеку Австралії, наголошується у Білій книзі 2000 [9, р. 18].

Найважливіша довгострокова стратегічна мета Австралії, підкреслюється у Білій книзі, полягає у захисті території Австралії від прямого військового нападу.

Другою стратегічною метою є сприяння зміцненню стабільності, цілісності

та згуртованості найближчого оточення Австралії (Індонезії, Нової Зеландії, Папуа-Нової Гвінеї, Східного Тимору та островних країн південно-західної частини Тихого океану). Австралія зацікавлена у запобіганні розміщенню у сусідніх країнах іноземних сил, які можуть бути використані для нападу на Австралійський Союз. Третя стратегічна мета – сприяти стабільності та співпраці у Південно-Східній Азії. Австралія заявила про бажання працювати з іншими державами в Південно-Східній Азії з метою підтримки сталої регіональної спільноти, здатної співпрацювати для запобігання вторгненню потенційно ворожих зовнішніх сил та мирного вирішення будь-яких проблем, які можуть виникнути між державами регіону. Четверта стратегічна мета полягає у внесенні відповідного внеску в підтримку стратегічної стабільності в Азійсько-Тихоокеанському регіоні в цілому (з часом Австралія почала використовувати термін Індо-Тихоокеанський регіон). П'ята стратегічна мета – сприяти зусиллям міжнародного співтовариства, особливо Організації Об'єднаних Націй щодо підтримки глобальної безпеки [9, р. 30-31].

Для досягнення зазначених стратегічних цілей на Силі оборони Австралії покладалися такі завдання: захист території Австралії без допомоги будь-якої іншої держави; захист від збройної агресії найближчих сусідів Австралії; здійснення внеску у міжнародні коаліції з метою подолання криз за межами безпосереднього сусідства, де зачіпаються інтереси Австралії. Такі коаліції можуть включати різноманітні операції – від миротворчої діяльності та надання допомоги у разі стихійних лих до конфліктів відносно високої інтенсивності [9, р. 46-51].

Значна увага у Білій книзі 2000 була приділена оборонному альянсу Австралії зі США. Як наголошується в документі, сила цього альянсу заснована на спільних цінностях та інтересах. Підкреслювалося, що альянс США та Австралії має три взаємопов'язані рівні. По-перше, існує широкий спектр двостороннього співробітництва в практичній сфері оборони та безпеки. Завдяки цьому Австралія отримує доступу до технологій, без яких створення сучасних Сил оборони було б неможливим. По-друге, альянс Австралії зі США є важливим для Сполучених Штатів як одного з ключових елементів їхньої мережі двосторонніх альянсів в Азійсько-Тихоокеанському регіоні, який також включає Японію, Корею, Таїланд і Філіппіни, а також тісні оборонні відносини з іншими важливими регіональними державами, наприклад Сінгапуром. Цей набір альянсів і тісних стратегічних відносин лежить в основі стратегічної позиції США в Азії і, таким чином, має вирішальне значення для регіональної стабільності. Це відповідає ключовим інтересам і цілям Австралії. По-третє, союз США та Австралії базується на взаємних зобов'язаннях, які викладені в Договорі АНЗЮС [9, р. 34-36].

Китаю у 2000 р. приділялася відносно незначна увага. Зазначалося, що КНР стає все більш важливим стратегічним партнером Австралії, з яким необхідно підтримувати і розвивати діалог з питань безпеки [9, р. 37].

Біла книга 2009

У Білій книзі 2009 стверджувалося, що було б передчасно робити висновок про усунення війн між державами. З цих причин основна роль Сил оборони Австралії полягає у здатності вести звичайні бойові дії проти інших збройних сил. При цьому австралійський уряд визнає необхідність збереження і, при нагоді, використання військової могутності як засобу підтримки та реалізації політичних цілей Австралії. Підтримка надійного оборонного потенціалу є найважливішим фактором безпеки Австралії, оскільки він може утримувати потенційних противників від застосування сили проти Австралії, її союзників та сусідів [8, р. 20-21]. Ці твердження є прямим продовженням положень Білої книги 2000 про те, що Збройні сили Австралії є одним із інструментом австралійської дипломатії, а якість та можливості Сил оборони Австралії є частиною повсякденної дипломатії, яка формує її стратегічне середовище [9, р. 34].

Внутрішньодержавний конфлікт до 2030 р. буде найбільш розповсюдженим типом конфлікту, наголошується у Білій книзі. Відповідно, Сили оборони Австралії повинні бути готові зіграти свою роль у вирішенні таких конфліктів. Це можуть бути гуманітарні операції, операції зі стабілізації, боротьби з повстанцями, операції з підтримки миру та відновлення, подібні до тих, які здійснювалися Австралією в Камбоджі, Намібії, Папуа-Новій Гвінеї, Сомалі, Руанді, Східному Тиморі, Соломонових островах, Іраку та Афганістану [8, р. 21-22].

Описуючи стратегічне середовище в Азійсько-Тихоокеанському регіоні, Біла книга 2009 наголошує, що існує можливість посилення конфронтації між великими державами регіону там, де перетинаються інтереси США, Китаю, Японії, Індії та Росії. Робиться прогноз, що Сполучені Штати залишаться найпотужнішим і найвпливовішим стратегічним гравцем на період до 2030 р. у політичному, економічному та військовому відношеннях. Їх стратегічна перевага сприятиме підтримці стабільної глобальної стратегічної обстановки. Китай, Індія, Росія, Японія та Європейський Союз будуть різною мірою посилювати глобальний вплив і набувати різного рівня військової могутності для просування своїх інтересів [8, р. 32-33].

У 2009 р., на противагу 2000 р., значна увага приділяється стратегічним наслідкам піднесення Китаю. Зазначалося, що КНР до 2030 р. стане основним двигуном економічної активності як у регіоні, так і в усьому світі. За деякими показниками Китай може обігнати Сполучені Штати і стане найпотужнішою азійською військовою державою. Водночас темпи, масштаби та структура військової модернізації Китаю можуть викликати занепокоєння у його сусідів, якщо їх ретельно не пояснити і якщо КНР не співпрацюватиме з іншими державами заради зміцнення довіри до своїх військових планів [8, р. 34]. Те, як Китай взаємодіє з ключовими стратегічними партнерами Австралії (США, Японія та Індія), має важливе значення для інтересів Австралії. Поряд із цими

державами Китай відіграватиме центральну роль у розвитку середовища безпеки в Азійсько-Тихоокеанському регіоні. Тому розвиток оборонних відносин із Китаєм є пріоритетом для Австралії. Більш тісна взаємодія необхідна для заохочення прозорості щодо китайських військових можливостей та намірів, розуміння підходів один одного та забезпечення більш тісної співпраці в галузях, що становлять спільний інтерес [8, р. 95-96].

У Білій книзі 2009 фактично без змін залишилися визначені у 2000 р. стратегічні інтереси Австралії: захист від прямого збройного нападу; безпека, стабільність і згуртованість безпосередніх сусідів; стабільність ширшого Азійсько-Тихоокеанського регіону, який тягнеться від Північної Азії до східної частини Індійського океану; стабільний, заснований на правилах глобальний порядок.

Оборонна політика Австралії повинна, як і раніше, ґрунтуватися на принципі впевненості у своїх силах у безпосередньому захисті Австралії та її стратегічних інтересів, наголошується у документі. З погляду військової сили, ця оборонна політика означає, що Австралія повинна мати можливість: діяти самостійно там, де на карту поставлені її стратегічні інтереси і щодо яких Австралія не хотіла б покладатися на збройні сили будь-якої іноземної держави; очолювати військові коаліції, в яких Австралія має спільні стратегічні інтереси; вносити цілеспрямований внесок у військові коаліції у разі поділу інтересів з іншими державами коаліції [8, р. 48]. Принцип впевненості у своїх силах при захисті Австралії означає, що США прийдуть на допомогу тільки за таких обставин, коли Австралія перебуватиме під загрозою нападу великої держави, чиї військові можливості перевершують можливості Австралії. Це також означає, що доки існує ядерна зброя, Австралія може покладатися на ядерні сили США для стримування можливого ядерного нападу. Ядерні гарантії США забезпечують стабільне та надійне почуття впевненості, позбавивши Австралію необхідності розглядати більш дорогі варіанти захисту [8, р. 50-51].

Австралійський уряд підкреслює, що військова стратегія у вирішальній мірі залежить від здатності проводити спільні операції на підступах до Австралії, особливо ті, які необхідні для досягнення та збереження переваги у повітрі та контролю над морем. Сили оборони Австралії також мають бути спроможними реагувати на все більш складну внутрішню обстановку в галузі безпеки. У цьому контексті Сили оборони повинні бути готовими протистояти атакам недержавних суб'єктів, а також підтримувати цивільну владу стосовно завдань внутрішньої безпеки та реагування на надзвичайні ситуації. В оперативному плані, Австралія має готуватися до активних бойових дій проти військових баз противника та районів його дислокації. Це може передбачати використання ударних можливостей Сил оборони, включаючи бойову авіацію, ракети великої дальності та сили спеціального призначення [8, р. 53].

Щодо пріоритетних завдань Сил оборони, то три з них, з незначними змінами у формулюваннях, фактично збігаються із завданнями Білої книги

2000. Порівнюючи з 2000 роком більш детально було розкрито завдання захисту від збройної агресії найближчих сусідів Австралії. Наголошувалося, що Сили оборони залучатимуться до урегулювання надзвичайних військових ситуацій в Азійсько-Тихоокеанському регіоні, зокрема щодо надання допомоги партнерам з Південно-Східної Азії у вирішенні зовнішніх проблем, а також у виконанні союзницьких зобов'язань перед Сполученими Штатами [8, р. 55].

Важливе місце в оборонній політиці Австралії посідає міжнародна співпраця. Австралія отримує користь від широкого спектру спільних програм у галузі розвитку потенціалу, матеріальних засобів, промисловості, логістики, науки та техніки з низкою європейських країн, особливо з Іспанією, Францією, Німеччиною, Італією та Швецією. Також важливою є практична співпраця з Францією в Тихому та Південному океанах. Взаємодія Австралії з Організацією Північноатлантичного договору та Європейським Союзом зосереджена на трьох основних напрямках: пошук шляхів ефективного реагування на загрози міжнародного тероризму; сприяння міжнародним зусиллям боротьби з поширенням зброї масового знищення; подолання дестабілізуючих наслідків у державах, які зазнали або зазнають кризи державної влади [8, р. 100].

Альянс Австралії зі США залишається у центрі уваги Білої книги 2009. Наголошується на важливості співпраці у сферах розвідки, спостереження і рекогноситування, а також на необхідності продовжувати розвиток спільного об'єднаного навчального потенціалу, який зменшує вартість і покращує якість односторонніх та двосторонніх навчань. Було підтверджено готовність Австралії надавати доступ американським військам до полігонів для тренувань і навчань, включаючи стратегічні бомбардувальники. Протягом майже 50 років, зазначається у Білій книзі 2009, через спільні оборонні об'єкти Австралія зробила значний внесок у національну безпеку США, розміщуючи або підтримуючи деякі з найбільш чутливих і критичних стратегічних можливостей Сполучених Штатів.

Заява про принципи партнерства між США та Австралією у сфері військового супутникового зв'язку від 2008 року заклала підвалини для технічної співпраці та спільного доступу до можливостей супутникового зв'язку. Без цієї співпраці Австралії довелося б виділяти значно більше ресурсів на розвиток необхідних розвідувальних і комунікаційних можливостей.

Співпраця розвиватиметься й в інших сферах, таких як: стратегічне планування та військові ігри; гармонізація вимог до спроможностей і сумісності; доступ до технологій та закупівлі; протиракетна оборона та космічна ситуаційна обізнаність; дослідження, розробки та випробування; матеріально-технічне забезпечення [8, р. 93-94].

Біла книга 2013

Події після оприлюднення Білої книги 2009, підкреслюється в документі, підтвердили виняткову важливість американо-китайських відносин для формування стратегічного середовища Австралії на найближчі десятиліття.

Крім того, стратегічне середовище характеризується формуванням нової індо-тихоокеанської стратегічної дуги, яка з'єднає Індійський і Тихий океани через Південно-Східну Азію. Ця нова стратегічна конструкція формується під впливом цілої низки факторів. Індія стає важливим стратегічним, дипломатичним та економічним гравцем і дедалі активніше бере участь у регіональних структурах. Зростання торговельних, інвестиційних та енергетичних потоків у цьому регіоні посилює взаємозалежність економіки та безпеки. Поєднання цих двох факторів все більше привертає міжнародну увагу до Індійського океану, через який проходять одні з найжвавіших торговельних шляхів у світі. Також вплив інших регіональних держав, таких як Японія, Республіка Корея та Індонезія, стає дедалі важливішим [10, р. 7].

З кожною новою білою книгою все більша увага австралійського уряду приділялася КНР. Разом з твердженням про те, що Австралія не ставить до Китаю як до супротивника, звертається увага на зростання його оборонного потенціалу. Розмір економіки Китаю у поєднанні з його оборонною промисловістю дозволив забезпечити значний військовий потенціал, включаючи сучасні підводні човни та кіберможливості. Інші китайські програми розвитку включають розробку протикорабельних балістичних ракет, двох прототипів винищувачів п'ятого покоління, палубної авіації, протикосмічних систем і підвищення можливостей боротьби з підводними човнами. Вплив підйому Китаю відчувається в Південно-Східній Азії, де КНР має територіальні суперечки з В'єтнамом, Філіппінами, Малайзією та Брунеєм [10, р. 11].

Інтереси національної безпеки Австралії засновані на захисті її суверенітету, що включає свободу від примусу з боку інших держав, людей та активів, забезпечення стійкої безпеки в регіоні та формування сприятливої міжнародної обстановки. У той час як уряд використовує всі можливості для досягнення цієї мети, здатність Сил оборони захищати Австралію та її стратегічні інтереси має важливе значення для національної безпеки, підкреслюється у Білій книзі 2013. Підтримка надійного передового потенціалу дозволяє стримувати потенційних супротивників та зміцнювати вплив Австралії в регіоні. У документі підтверджується відданість австралійського уряду зміцненню основних спроможностей Сил оборони, включаючи: підводні човни; есмінці; десантні кораблі; морські бойові вертольоти; тактичні і важкі військово-транспортні літаки; нові броньовані та тилові машини тощо [10, р. 23].

Оборонна політика Австралії, як і раніше, ґрунтується на чотирьох ключових стратегічних інтересах: безпека Австралії; безпека південної частини Тихого океану та Восточного Тимору; стабільний Індо-Тихоокеанський регіон; міцний, заснований на правилах світовий порядок [10, р. 24]. Стратегічні інтереси Австралії визначають контекст чотирьох основних завдань Сил оборони, які фактично повторюють завдання, викладені у Білій книзі 2009. Оборонна політика Австралії ґрунтується на принципі впевненості у своїх силах у

стримуванні чи відбитті збройних нападів на Австралію. Сили оборони Австралії також повинні підтримувати цивільну владу у забезпеченні внутрішньої безпеки, включаючи охорону кордонів, операції щодо боротьби з тероризмом та розповсюдженням зброї масового знищення, а також реагування на стихійні лиха [10, р. 28-33]. Крім цього міністерство оборони має готуватися до проведення потенційно паралельних або чітко визначених операцій та заходів, включаючи: розуміння та формування стратегічного середовища Австралії; ведення загальновійськових бойових дій; проведення операцій з підтримки миру; надання оборонної підтримки загальнодержавній внутрішній безпеці; надання гуманітарної допомоги та допомоги при стихійних лихах у країні та за кордоном; евакуація некомпатантів; проведення відновлювальних робіт [10, р. 45].

Вже традиційно, Біла книга 2013 особливу увагу приділяє оборонному співробітництву Австралії зі США. Загалом, основні напрями цього співробітництва повторюють положення Білої книги 2009.

Біла книга 2016

У Білій книзі 2016 зазначається, що шість ключових факторів визначатимуть розвиток середовища безпеки Австралії до 2035 року: відносини між США та Китаєм, які, ймовірно, будуть характеризуватись поєднанням співпраці та конкуренції; виклики стабільності глобальному порядку, який засновано на правилах, включаючи конкуренцію між країнами та великими державами, які намагаються просувати свої інтереси поза встановленими правилами; постійна загроза тероризму, включаючи загрози, що виходять із некерованих частин Африки, Близького Сходу та Азії. Австралійцям, як і раніше, загрожуватиме тероризм як вдома, так і за кордоном; нестабільні держави, зокрема в безпосередній близькості від Австралії, проблеми яких викликані нерівномірним економічним зростанням, злочинністю, соціальними, екологічними та управлінськими проблемами та зміною клімату; темпи військової модернізації та розвитку більш боєздатних регіональних збройних сил; поява нових складних загроз, зокрема кіберзагроз та безпеки інформаційно-комунікаційних систем [11, р. 39-40].

Вже традиційно у 2016 р. наголошувалося на вирішальній ролі США у забезпеченні стабільності в Індо-Тихоокеанському регіоні. Водночас зростання національної могутності Китаю, включаючи його військову модернізацію, означає, що політика та дії Китаю вплинуть на стабільність в Індо-Тихоокеанському регіоні до 2035 року. Військово-морські сили Китаю є найбільшими в Азії. До 2020 року підводні сили Китаю, ймовірно, зростуть до більш ніж 70 підводних човнів, зазначається у Білій книзі 2016. Китай також має найбільші військово-повітряні сили в Азії і розробляє передові винищувачі п'ятого покоління. Модернізація збройних сил Китаю включає більш боєздатні сили спеціального призначення, авіацію та мережі управління та контролю, а також інвестиції в нові технології [11, р. 42].

У міру зростання Китаю він продовжуватиме прагнути більшого впливу в регіоні. Будучи великою державою, для регіональної стабільності буде важливо, щоб Китай вселяв упевненість у своїх сусідів, роблячи свою оборонну політику прозорішою. Хоча великий конфлікт між Сполученими Штатами та Китаєм малоімовірний, у регіоні існує низка питань, в яких розбіжності між США і Китаєм можуть призвести до зростання напруженості. Ці розбіжності охоплюють Східно-Китайське та Південно-Китайське моря, повітряний простір над цими морями, а також правила, що регулюють міжнародну поведінку, особливо в кібернетичній та космічній сферах [11, р. 43].

На погляд австралійського уряду, безпека та процвітання Австралії залежать від стабільного глобального порядку, заснованого на правилах, що підтримує мирне вирішення суперечок, сприяє вільній і відкритій торгівлі та забезпечує підтримку економічного розвитку. В основі такого глобального порядку лежить широка архітектура міжнародного управління, що склалася після закінчення Другої світової війни. Ця структура управління, яка включає Організацію Об'єднаних Націй, міжнародні закони та конвенції, а також регіональні архітектури безпеки, допомагала підтримувати безпеку та економічні інтереси Австралії протягом 70 років, наголошується у Білій книзі. Водночас структура глобального порядку, заснованого на правилах, перебуває під тиском і демонструє ознаки крихкості. Баланс військової та економічної могутності між країнами змінюється, і нові могутні країни хочуть кинути виклик деяким правилам глобальної архітектури безпеки.

Відмова діяти відповідно до міжнародного права та стандартів поведінки, наприклад, примусові й агресивні дії Росії в Україні та поширення зброї масового знищення Корейською Народно-Демократичною Республікою, створює міжнародну невизначеність, наражає на небезпеку населення та негативно впливає на економічну діяльність. Використання економічної чи військової сили може обмежити свободу таких країн, як Австралія. Уряд відданий роботі зі Сполученими Штатами та партнерами-однодумцями для підтримки заснованого на правилах порядку шляхом внесення практичного та значущого військового внеску там, де це в інтересах Австралії, підкреслюється в документі [11, р. 46].

Описуючи військову модернізацію в Індो-Тихоокеанському регіоні, Біла книга 2016 констатує, що в найближчі два десятиліття половина підводних човнів світу працюватиме у цьому регіоні. Деякі країни регіону придбають високоточні ракети більшої дальності, зокрема ракети корабельного базування. Окрему стурбованість австралійського уряду викликає загроза з боку балістичних ракет. Хоча загроза нападу з використанням міжконтинентальних балістичних ракет на Австралію невелика, якість та кількість крилатих та балістичних ракет малої та середньої дальності в Індо-Тихоокеанському регіоні зростає. До 2035 року більше країн регіону отримають доступ до технологій балістичних ракет і, можливо, їх придбають ще більше країн. Складність

протидії балістичним ракетами збільшує їхню загрозу, зокрема для Сил оборони Австралії [11, р. 49-52]. Можна стверджувати, що побоювання австралійського уряду стосовно балістичних ракет є цілком виправданими. Україна виявилася повністю беззахисною перед атаками російських балістичних ракет і дорого заплатила за розуміння необхідності розвитку спроможностей щодо захисту від балістичної загрози.

Основні стратегічні інтереси оборони у Білій книзі 2016 у залишилися без змін: безпека Австралії, безпечне найближче оточення Австралії, стабільний Індо-Тихоокеанський регіон та глобальний порядок, заснований на правилах. Наголошується, що Індо-Тихоокеанський регіон включає Північну Азію, Південно-Китайське море та великі морські комунікації в Індійському та Тихому океанах, які забезпечують торгівлю Австралії. Стабільний регіональний порядок, заснований на правилах, має вирішальне значення для забезпечення доступу Австралії до відкритої, вільної і безпечної торговельної системи та мінімізації ризиків примусу і нестабільності, які можуть безпосередньо торкнутися інтересів Австралії [11, р. 68-73].

Біла Книга 2016 визначала три рівнозначні стратегічні завдання оборони високого рівня [11, р. 71-77]. Перше стратегічне завдання – захист території Австралії. Хоча ймовірність військового нападу на територію Австралії з боку іншої країни є малоімовірною, збройні сили повинні бути спроможними самостійно захистити територію Австралії від нападу з боку іншої країни, наголошується у Білій книзі.

Друге стратегічне завдання оборони – внесення ефективного військового внеску у підтримку безпеки морської акваторії Південно-Східної Азії, підтримка урядів Папуа-Нової Гвінеї, Східного Тимора та тихоокеанських острівних країн у зміцненні їхньої безпеки. Австралія працюватиме з тихоокеанськими острівними державами, щоб зміцнити їхню здатність справлятися з внутрішніми, транснаціональними та прикордонними проблемами безпеки, включаючи захист природних ресурсів.

Третє стратегічне завдання оборони полягає у привнесенні військового потенціалу в коаліційні операції, які проводитимуться у відповідь на загрози глобальному порядку заснованому на правилах і які загрожують Австралії та її інтересам.

Документом визначені основні вимоги до Сил оборони, які повинні бути гнучкими та здатними виконувати весь спектр завдань уряду. Силам оборони також необхідно підтримувати високий рівень оперативної сумісності з підрозділами, які Сполучені Штати розгортають очолюючи міжнародні коаліції для вирішення глобальних проблем безпеки. Біла книга 2016 визначала такі шість напрямів зміцнення обороноздатності Австралії: розвиток спроможностей розвідки, спостереження, космосу, радіоелектронної боротьби та кібербезпеки, які забезпечують Силам оборони відповідну ситуаційну обізнаність; розвиток спроможностей морського озброєння, які дозволять

Силам оборони діяти у складних умовах морських загроз; належні повітряні спроможності, які нададуть Силам оборони гнучкість реагувати на загрози самостійно чи в рамках операцій коаліції; розвиток спроможностей ведення наземних і морських десантних операцій; створення умов, які є необхідними для підтримки операцій та забезпечення оборони; розвиток спроможностей повітряних та морських перевезень, які допоможуть розгортати Сили оборони на великих відстанях від Австралії [11, р. 84-85].

Міністерство оборони підтримуватиме та розвиватиме міжнародні відносини Австралії в галузі безпеки, включно з існуючими двосторонніми відносинами в галузі оборони та багатосторонніми механізмами безпеки. В окремому розділі Білої книги наголошується, що розширення участі Австралії у міжнародному оборонному співробітництві ґрунтується на таких цілях: посилення спроможностей Сил оборони за рахунок збереження доступу до передових розвідданих, технологій та військових можливостей Сполучених Штатів, а також за рахунок збереження здатності Сил оборони ефективно працювати зі Сполученими Штатами та іншими партнерами; підтримка регіонального та глобального впливу Австралії, тобто здатність впливати на результати міжнародної безпеки та підтримувати статус Австралії на міжнародному рівні як дієздатного суб'єкту безпеки; створення активних та ефективних партнерських відносин в галузі безпеки, які дозволять Силам оборони швидко та ефективно розгортатися; підвищення стійкості міжнародної безпеки, підтримуючи заснований на правилах глобальний порядок, включаючи регіональні та міжнародні архітектури безпеки, які захищають інтереси Австралії, зводячи до мінімуму ризик примусу, нестабільності, напруженості чи конфлікту [11, р. 119-120].

Найвищим пріоритетом Уряду Австралії є союз зі Сполученими Штатами Америки. Сильний та міцний альянс зі США лежить в основі австралійського планування безпеки та оборони, підкреслюється у Білій книзі. Австралія отримує найважливіші бойові засоби зі Сполучених Штатів, включаючи винищувачі та транспортні літаки, морські бойові системи та вертольоти [11, р. 121-122].

Біла книга 2016 визнає центральну роль Китаю в сприянні миру та стабільності у Північній Азії та Індо-Тихоокеанському регіоні. Підкреслюється важливість щорічного австралійсько-китайського оборонного стратегічного діалогу, обмінів на робочому рівні, обговорень стратегічної політики, практичних навчань, участі у миротворчих операціях [11, р. 133].

Крім двостороннього і багатостороннього оборонного співробітництва, Австралія співпрацюватиме з міжнародними безпековими організаціями, такими як НАТО, щоб зміцнити заснований на правилах глобальний порядок. Бажання Австралії робити внесок в операції НАТО для вирішення спільних проблем сприяло визнанню Австралії як партнера НАТО з розширеними можливостями. Відносини з НАТО продовжуватимуть розвиватися на основі

взаємності та співпраці там, де збігаються інтереси членів НАТО та Австралії, наголошується у Білій книзі. Австралія продовжуватиме працювати з Організацією Об'єднаних Націй, демонструючи відданість багатостороннім діям для підтримки заснованого на правилах глобального порядку [11, р. 136].

Висновки

На початку XXI ст. політика Австралії у сфері оборони характеризувалася послідовністю, чітко визначеними стратегічними інтересами і завданнями. З огляду на те, що Австралія є типовою морською державою, яка залежить від торгівлі, її два стратегічних оборонних інтереси пов'язані зі стабільністю найближчого оточення Австралії та з безпекою в Індо-Тихоокеанському регіоні. Залежність Австралії від морської торгівлі, включаючи постачання енергоносіїв, означає, що безпека морських підходів та торговельних шляхів має бути захищена, так само як і свобода судноплавства. Ці стратегічні оборонні інтереси зумовлюють підвищену увагу австралійського уряду до здатності Сил оборони діяти на великих відстанях для проведення незалежних операцій. Десантний потенціал Австралії є центральним елементом здатності Сил оборони виконувати місії щодо забезпечення безпеки та стабілізації в регіоні. Усвідомлення цієї особливості оборонної політики Австралії допоможе вірно вибудовувати зовнішньополітичні відносини між Україною й Австралією у майбутньому.

Альянс зі США є підґрунтям австралійського планування безпеки і оборони. Формальну основу безпекових взаємовідносин Австралії зі США забезпечує Договір про безпеку між Австралією, Новою Зеландією та Сполученими Штатами Америки. Договір АНЗЮС гарантує Австралії підтримку з боку США у разі військового нападу на австралійську територію. І хоча четверта стаття Договору ANZUS [12] не містить таких конкретних зобов'язуючих формулювань як п'ята стаття Північноатлантичного договору [13], важко уявити, що США, у разі нападу на Австралію, залишать без військової підтримки свого основного союзника в Індо-Тихоокеанському регіоні. Проте навіть за таких умов, у завданні захисту від прямого військового нападу австралійський уряд дотримується принципу опори на власні сили. Цей принцип варто взяти на озброєння й Україні. Російська війна проти України підтвердила відомий факт, що навіть після 2014 року Збройні Сили України фінансувалися недостатньо. Це можна пояснити багатьма причинами. Проте, як продемонструвала історія, нехтувати безпековими питаннями на користь економічним міркувань не можна, особливо коли України межує з такими агресивними і недружніми державами як Росія і Білорусь. Положення австралійських білих книг про те, що якість та спроможності Сил оборони Австралії є важливою основою її повсякденної дипломатії, нині як ніколи є актуальним для України.

Членство України в НАТО все ще залишається віддаленою перспективою, а гарантії безпеки України від західних партнерів навряд чи будуть аналогічними

до п'ятої статті Північноатлантичного договору. Утримування боєздатних Збройних Сил України дорого коштуватиме українському бюджету. За таких обставин важливого значення набуватиме роз'яснювальна робота серед населення (адже підвищення витрат на оборону може спричинити скорочення фінансування соціальної сфери), забезпечення прозорості оборонних витрат і запобігання корупції в усіх складових сектору безпеки і оборони України.

Українським науковцям, досліджуючи політику Австралії у сфері оборони, варто приділити увагу подальшому розвитку оборонних спроможностей австралійських Сил оборони, історії розвитку оборонного співробітництва Австралії і США та еволюції австралійських поглядів на безпекову роль Китайської Народної Республіки.

Список використаних джерел та літератури

1. Соколовський М. Австралія і безпека Азії. ZN.ua. URL: https://zn.ua/ukr/international/avstraliya_i_bezpeka_aziyi.html
2. Мацькович О. Місце Австралії в регіональній та глобальній політиці. ADASTRA. URL: <https://adastra.org.ua/blog/misce-avstraliyi-v-regionalnij-ta-globalnij-politici>
3. Касіян В. США, Австралія і Великобританія створили оборонний альянс AUKUS. LB.ua. URL: https://lb.ua/world/2021/09/16/494096_ssha_avstraliya_i_veliko_britaniya.html
4. Шрамко Ю. США, Велика Британія і Австралія створили оборонний альянс. UNN. URL: <https://www.unn.com.ua/uk/news/1944395-ssha-velika-britaniya-i-avstraliya-stvorili-oboronniy-alyans>
5. Лазарева А., Боць Т., Ворожбит О. Контракт століття чи удар в спину – як світова преса відреагувала на нову оборонну угоду між Австралією, Великою Британією та США. Український Тиждень. URL: <https://tyzhden.ua/World/253094>.
6. Шевченко О. Стратегічні бомбардувальники і ракети. Якими можуть бути наступні кроки США після AUKUS? Фокус. URL: <https://focus.ua/uk/voennye-novosti/494394-kakovy-sleduyushchie-shagi-ameriki-posle-aukus>
7. Скрипник М. Гуманітарна катастрофа в Тихому океані: як Австралія перетворила Науру (і не тільки) на «острів проклятих». URL: <https://adastra.org.ua/blog/gumanitarna-katastrofa-v-tihomu-okeani-yak-avstraliya-peretvorila-nauru-i-ne-tilki-na-ostriv-proklyatih>
8. Defending Australia in the Asia Pacific Century: Force 2030 (2009 Defence White Paper). URL: <https://www.ssri-j.com/MediaReport/Document/AustraliaDefenceWhitePaper2009.pdf>
9. Defence 2000: Our Future Defence Force (2000 Defence White Paper). URL: <https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/ADA481122.pdf>
10. Defence White Paper 2013. URL: <https://www.globalsecurity.org/military/library/report/2013/australia-wp-2013.pdf>
11. Defence White Paper 2016. URL: <https://www.defence.gov.au/sites/default/files/2021-08/2016-Defence-White-Paper.pdf>
12. Security Treaty between Australia, New Zealand, and the United States of America [ANZUS]. URL: https://www.aph.gov.au/Parliamentary_Business/Committees/Joint/Completed_Inquiries/jfadt/usrelations/appendixb
13. The North Atlantic Treaty. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_17120.htm

References

1. Sokolovskyi, M. (2001). Avstraliya i bezpekaAziyi. ZN.ua. [Online]. Available from: https://zn.ua/ukr/international/avstraliya_i_bezpeka_aziyi.html [In Ukrainian].

2. Matskovych, O. (2021). Mistse Avstraliyi v rehional"nij ta hlobal"nij polityci. *ADASTRA*. [Online]. Available from: <https://adastra.org.ua/blog/misce-avstraliyi-v-regionalnij-ta-globalnij-politici> [In Ukrainian].
3. Kasiyan, V. (2021). SShA, Avstraliya i Velykobrytaniyastvorylyoboronnyjal"yans AUKUS. *LB.ua*. [Online]. Available from: https://lb.ua/world/2021/09/16/494096_ssha_avstraliya_i_velikobritaniya.html [In Ukrainian].
4. Shramko, Yu. (2021). SShA, Velyka Brytaniya i Avstraliya stvoryly oboronnyj al"yans. *UNN*. [Online]. Available from: <https://www.unn.com.ua/uk/news/1944395-ssh-a-velika-britaniya-i-avstraliya-stvoryli-oboronny-alyans> [In Ukrainian].
5. Lazareva, A., Bots, T., Vorozhbyt, O. (2021). Kontrakt stolittya chy udar v spynu – yak svitova presa vidreahuvala na novu oboronnu uhodu mizh Avstraliyeyu, Velykoyu Brytaniyeyuta SShA. *The Ukrainian Week*. [Online]. Available from: <https://tyzhden.ua/World/253094> [In Ukrainian].
6. Shevchenko, O. (2021). Stratehichni bombarduval"nyky i rakety. Yakymy mozhut" buty nastupni kroky SShA pislya AUKUS? *Fokus*. [Online]. Available from: <https://fokus.ua/uk/voennye-novosti/494394-kakovy-sleduyushchie-shagi-ameriki-posle-aukus> [In Ukrainian].
7. Skrypyk, M. (2019). Humanitarna katastrofa v Tykhomu okeani: yak Avstraliia peretvoryla Nauru (i netilky) na "ostriv proklyatykh". [Online]. Available from: <https://adastra.org.ua/blog/gumanitarna-katastrofa-v-tihomu-okeani-yak-avstraliya-peretvorila-nauru-i-ne-tilki-na-ostriv-proklyatih> [In Ukrainian].
8. Defending Australia in the Asia Pacific Century: Force 2030 (2009 Defence White Paper) (2009). [Online]. Available from: <https://www.ssri-j.com/MediaReport/Document/AustraliaDefenceWhitePaper2009.pdf> [In English].
9. Defence 2000: Our Future Defence Force (2000 Defence White Paper) (2000). [Online]. Available from: <https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/ADA481122.pdf> [In English].
10. DefenceWhitePaper 2013 (2013). [Online]. Available from: <https://www.globalsecurity.org/military/library/report/2013/australia-wp-2013.pdf> [In English].
11. Defence White Paper 2016 (2016). [Online]. Available from: <https://www.defence.gov.au/sites/default/files/2021-08/2016-Defence-White-Paper.pdf> [In English].
12. Security Treaty between Australia, New Zealand, and the United States of America [ANZUS] (1951). [Online]. Available from: https://www.aph.gov.au/Parliamentary_Business/Committees/Joint/Completed_Inquiries/jfadt/usrelations/appendixb [In English].
13. The North Atlantic Treaty (1949). [Online]. Available from: https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_17120.htm [In English].

Poshedin O. Australia's Defence Policy at the Beginning of the XXI Century.

The article examines the defence policy of the Australian government at the beginning of the XXI century. Australia's defence white papers of 2000, 2009, 2013, and 2016 are analyzed for that purpose. It has been established that during this period, Australia's defense policy was characterized by consistency and clearly defined strategic interests and objectives. Factors that determined the development of Australia's security environment, strategic objectives of the Australian Defence Forces, and directions for strengthening Australia's defence capabilities are considered. It is shown that, in the view of the Australian government, Australia's security and prosperity primarily depend on the rules-based global order. Such a global order is based on the overall architecture of international governance that has developed since the end of World War II. This governance framework includes the United Nations, international laws and conventions, and regional security architectures. At the same time, the framework of the rules-based global order is under pressure and has shown signs of fragility. The balance of military and economic power between countries is changing, and some countries are willing to challenge the rules of the global security architecture. Under such conditions, in addition to protecting Australia from military attack, the tasks of the Australian Defence Force are to make a practical military contribution to the maintenance of the rules-based global order in general and

stability in the Indo-Pacific region in particular.

It found that a strong Australia-United States Alliance is at the core of Australia's security and defence planning. Access to state-of-the-art technology and equipment from the United States of America is critical to sustaining the capabilities of the Australian Defence Force. It has been established that despite the Security Treaty between Australia, New Zealand, and the United States of America (ANZUS), the Australian government adheres to the principle of self-reliance in defence of Australia's territory against military attack. It is proposed to take this approach as a basis for developing and implementing Ukraine's defence policy.

Keywords: *Australia, Defence Policy, Australian Defence Forces, Defence White Paper.*

УДК 327.0:101.1: 316 (045)

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2023-22-9>

Фесенко М.В.

<https://orcid.org/0000-0003-3728-1427>

РЕСУРСНА КОНКУРЕНЦІЯ МІЖ ПРОВІДНИМИ ДЕРЖАВАМИ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

У статті досліджується проблема ресурсної конкуренції між провідними учасниками міжнародних відносин. Показано, що вихід країн, що розвиваються, на міжнародну арену і конкуренція, що загострюється, за доступ до енергетичних ресурсів залишаються серйозними викликами системи відносин, що сформована у світовій енергетиці. У другій половині ХХ ст. почався перехід ресурсної бази країн під національний контроль та управління. Перегляд умов доступу до їх ресурсів та поступове посилення позицій національних компаній багато в чому визначили зміну балансу сил у сфері виробництва вуглеводнів. Стрімке скорочення ресурсної бази планети багато в чому визначає напрямок розвитку світової економіки та політики, а також геополітики. Ситуація, що складається, сприяє зростанню зацікавленості дослідників та членів бізнес-спільноти у вивченні сутності конкуренції та механізмів її дії, а також підходів дослідників до її аналізу.

Доведено, що за умов відсутності невідкладних та скоординованих дій швидке зростання неефективного використання природних ресурсів продовжить створювати несумісне зі стійкістю навантаження на довкілля. Нині констатується зростання використання природних ресурсів, що нерівномірно розподілені між країнами та регіонами світу. В цьому контексті міжнародні обмін та співробітництво здатні зробити істотний внесок у зміни системного характеру. Лідери країн відповідальні за формування політики та прийняття рішень і вони мають у своєму розпорядженні інструменти, які необхідні для змін на краще, включаючи трансформацію на місцевому, національному та глобальному рівнях. Подальшим випробуванням для існуючої системи відносин у світовій енергетиці може стати посилення позицій національних нафтогазових компаній у технологічній сфері. Роблячи це стратегічним пріоритетом і вторгаючись у сфери, які раніше вважалися винятковою прерогативою Заходу, національні компанії поступово зміцують центр тяжкості конкурентної боротьби в галузі у сферу технологій. Очевидно, спроможність амбіцій на світовій арені та здатність витримувати конкуренцію за енергетичні ресурси найближчими роками випробовуватиметься саме у цих координатах.

Ключові слова: ресурси, конкуренція, тенденції, нафтогазова сфера, науково-технічний розвиток, конфлікти за природні ресурси, АТР, Африка, США, ТНК.

Постановка проблеми та актуальність дослідження

У перші два десятиріччя ХХІ ст. на світовому енергетичному ринку відбуваються глобальні трансформації. У другій половині ХХ ст. почався перехід ресурсної бази країн під національний контроль та управління. Перегляд умов доступу до їх ресурсів та поступове посилення позицій національних компаній багато в чому визначили зміну балансу сил у сфері виробництва вуглеводнів. У перші десятиліття ХХІ ст. спостерігається зміщення попиту на них на користь країн, що розвиваються, насамперед Китаю та Індії. Нині КНР повністю відійшла від традиційного принципу самозабезпечення і імпортує 2/3 нафти і газу, що споживаються, і залежність

від зовнішніх поставок тільки зростає. В Індії споживання енергоресурсів поки що становить менше 1/3 китайського, проте через брак внутрішніх джерел залежність від імпорту вуглеводнів вже перевищує 70%. Вихід країн, що розвиваються, на міжнародну арену і конкуренція, що загострюється, за доступ до енергетичних ресурсів залишаються серйозними викликами системі відносин, що сформована у світовій енергетиці.

Ресурси є важливими факторами виробництва світової економіки та технологічного розвитку. Існують різні теорії дефіциту ресурсів, але безперервний доступ до ресурсів життєво важливий для світової економіки, особливо тому, що сучасні технологічні програми вимагають ресурсів з усього світу. Відтак, фізичне виснаження разом із порушенням ресурсного потоку створюють чимало проблем для політиків і промисловості. Дослідження використання КНР економічної державної майстерності у випадку кризи рідкісноземельних елементів і відповідна відповідь ЄС, США і Японії є яскравим прикладом того, як домінування ресурсів може перекинутися на глобальну політику влади.

Функціонування національних економік і ТНК у сучасній ринковій економіці проходить в умовах глобалізації світової економіки, загострення конкуренції, нестабільності і глобальних змін клімату, що виводить на перший план питання про методи ведення конкурентної боротьби та способи підвищення конкурентоспроможності компаній на внутрішніх та світовому ринках в умовах глобального дефіциту.

Стрімке скорочення ресурсної бази планети багато в чому визначає напрямок розвитку світової економіки та політики, а також геополітики. Ситуація, що складається, сприяє зростанню зацікавленості дослідників та членів бізнес-спільноти у вивченні сутності конкуренції та механізмів її дії, а також підходів дослідників до її аналізу. Таким чином ситуація сприяє актуалізації теорії конкуренції, яка має практичне застосування у світовій економіці та політиці. Найбільш динамічно теорія конкуренції розвивалася починаючи з другої половини ХХ ст., що відображає зміни трансформації економічної та політичної структури світу, серед яких поява нових запитів та зміна позицій споживача, розвиток технологій та інформаційних мереж, посилення ролі людських ресурсів тощо.

Теоретико-методологічні засади дослідження

В теоретико-методологічному контексті теорія конкуренції пройшла шлях від зародження перших наукових уявлень про конкуренцію в рамках загальних підходів до дослідження економіки до становлення як самостійна теорія. Основи теорії конкуренції були закладені представниками класичної школи політекономії А. Смітом та Д. Рікардо. В полі зору наукових досліджень вчених виявились макроекономічні питання добробуту, результатом вивчення яких стали модель досконалої конкуренції та теорії абсолютних та відносних конкурентних переваг. Представники неокласичної школи К. Мангер, Ф. Візер,

А. Маршалл здійснили перехід від аналізу конкуренції на макрорівні до мікрорівня та розглянули сутнісні умови конкуренції. Надалі, на межі XIX-XX ст., на перший план вийшли проблеми співвідношення конкуренції та монополізму. Завдяки роботам Е. Чемберліна і Дж. Робінсона модель досконалої конкуренції, що переважала змінилася теорією недосконалої та монополістичної конкуренції.

Значний внесок у розвиток теорії конкуренції у середині XX ст. вніс Дж. Стіглер, який вивчав функціонування ринкової економіки в рамках теорії організації промисловості. Проведений Стіглером аналіз поведінки фірм у конкурентних і монопольних галузях промисловості дозволив йому виділити як умови успішного функціонування компаній принцип виживання і принцип мінімального масштабу ефективності. Крім того, на думку Дж. Стіглера, успіх у конкурентній боротьбі залежить від інтеграції в тій чи іншій галузі. Так, на ранній і пізній стадіях розвитку галузі необхідна активна інтеграція, тоді як на проміжних вона може бути незначною. Дж. Стіглер одним із перших став розглядати володіння економічною інформацією як конкурентну перевагу та засоби ведення конкурентної боротьби. Для досягнення успіху в конкурентній боротьбі необхідно мати актуальну економічну інформацію, корисний ефект від використання якої завжди перевищуватиме витрати на її отримання [1].

Наприкінці XX ст. у зв'язку з посиленням світових інтеграційних процесів та глобалізації світової економіки конкурентні переваги економічних суб'єктів та завоювання провідних позицій на ринку з урахуванням нових реалій функціонування бізнесу стали домінуючими в теорії конкуренції. У теорії конкуренції було сформульовано ринкову, ресурсну та інституційну концепції конкурентних переваг, істотний внесок у розвиток яких зробили не лише представники сучасних економічних шкіл, а й фахівці у галузі стратегічного менеджменту та маркетингу.

Провідним представником ринкової концепції конкуренції визнається М. Портер. Йому належить одна з перших спроб систематизувати основи теорії конкуренції. Суть моделі Портера може бути виражена за допомогою триєдності найважливіших аспектів конкуренції – конкурентних сил галузі, конкурентних стратегій та конкурентних переваг. Успіх у конкурентній боротьбі, згідно з Портером, визначається вибором стратегії конкуренції залежно від ситуації в галузі. В основі конкурентної стратегії лежать конкурентні переваги, їх поглиблення та вдосконалення, що дозволяють завоювати міцні позиції на ринку та досягти високих фінансових результатів. [32].

У середині 1990-х рр., у зв'язку з появою та розвитком нових організаційних форм, що відрізняються високою гнучкістю, виникла потреба у переорієнтації стратегій фірм у напрямку поєднання конкуренції та кооперації між учасниками ринку. Це стало основою розвитку інституційного підходу в теорії конкуренції.

Необхідність адаптації компаній до умов мінливості та невизначеності ринкового середовища стала однією з причин активного розвитку ресурсного підходу до визначення джерел конкурентних переваг, значний внесок у розвиток якого зробили Б. Вернер-фельт, Е. Пентроуз, Р.М. Грант, С. Монтгомері, Р. Рамелт, К.К. Прахалад, Г. Хамел та інші. Відповідно до ресурсного підходу, інтенсивні галузеві зміни ведуть до зниження значення структури галузі та ринкової позиції кожної конкретної компанії та до підвищення ролі внутрішніх ресурсів. Спираючись на цю тезу, дослідники дійшли висновку про те, що джерелом конкурентних переваг стає комбінація внутрішніх унікальних ресурсів компанії. Випереджальне створення, розвиток та використання комплексу внутрішніх ресурсів стає визначальним фактором конкурентоспроможності компанії у довгостроковій перспективі.

Представниками ресурсної концепції Г. Хамелом та К.К. Прахаладім була розроблена теорія ключових компетенцій, які є основним способом досягнення та підтримки лідируючих позицій у галузі. Ключові компетенції створюються з урахуванням знань, володіння інформацією, навичок, використовуваних технологій, взаємовідносин між структурними підрозділами та репутації компанії. Відмінні риси ключових компетенцій – їх невланість, довготривалість і винятковість, що дозволяє компанії створити безумовну конкурентну перевагу. Постійне вдосконалення та придбання нових, специфічних для компанії компетенцій є найважливішою умовою успішної стратегії, забезпечуючи доступ до багатьох ринків та створюючи бар'єри на шляху проникнення конкурентів на ринок.

Значний вплив в розвитку теорії конкуренції надали інституційна та поведінкова економічна теорія, економічна соціологія і теорія управління людським капіталом. Значні теоретичні та практичні дослідження, проведені дослідниками в середині ХХ ст., стали основою формування наприкінці ХХ ст. трьох основних напрямів вивчення теорії конкуренції – ринкового, ресурсного та інституційного. Різноманітність підходів та відсутність єдиної точки зору щодо даних питань ще раз наголошує на складності та багатоаспектності розв'язуваних завдань. Практика господарювання вимагала інтеграції підходів економіки, маркетингу, менеджменту, стратегічного управління, що дозволило дослідникам запропонувати найбільш дієві та ефективні методи ведення конкурентної боротьби та підвищення конкурентоспроможності [2].

Таким чином, навіть стислий огляд розвитку теорії конкуренції дозволяє стверджувати, що до середини ХХ ст. було розроблено значне коло її питань. Однак багато практичних завдань, серед яких пошук інструментів та методів ведення конкурентної боротьби, створення конкурентних переваг, розробка ефективної стратегії, залишилися невирішеними. Так як практика господарської діяльності вимагала розробки дієвих рішень з даних питань, найбільш актуальними стали економічні знання, здатні забезпечити суб'єктів

господарювання орієнтирами з ефективного ведення бізнесу. Дані особливості визначали розвиток підходів до аналізу конкуренції у другій половині ХХ ст.

Криза світового використання ресурсної бази планети

Багато наукових досліджень, зокрема висновків Міжнародної групи зі сталого регулювання ресурсів, а також результатів інших глобальних оцінок, представлених Асамблеєю ООН з навколишнього середовища, дають можливість поглиблено проаналізувати ситуацію з освоєнням природних ресурсів у глобальному масштабі, і що ще важливіше, виробити максимально ефективні з погляду захисту нашої планети заходи, які забезпечать стійкий характер використання природних ресурсів з урахуванням інтересів майбутніх поколінь.

Нині економічне зростання, яке завдає шкоди стану нашої планети, забезпечується, без урахування соціально-економічних та екологічних факторів розвитку. У зв'язку з цим завдання полягає в тому, щоб задовольнити потреби людства в рамках засобів, які має наша планета. Практична реалізація цього амбітного, проте критично важливого завдання потребує переосмислення урядами, діловими колами, громадянським суспільством та всіма громадянами того, що ми розуміємо під словом прогрес, а також впровадження інноваційних підходів, які дозволять змінити переваги, спосіб життя та поведінку людей. Застосування комбінованого комплексного підходу на основі вироблення політики та стратегій, спрямованих на ефективне використання ресурсів, пом'якшення наслідків зміни клімату, зниження вмісту вуглецю в атмосфері та збереження біорізноманіття є реальним шансом забезпечити зростання світової економіки та підвищення добробуту людей.

Рациональне використання природних ресурсів має критично важливе значення не тільки з точки зору досягнення цілей у сфері сталого розвитку. На думку Міжнародної групи зі сталого регулювання ресурсів, воно має пряме відношення до вирішення міжнародною спільнотою завдань щодо запобігання зміні клімату, збереженню біорізноманіття та боротьби з деградацією земель. Нині констатується постійне підвищення попиту на природні ресурси, а також про нестійкість моделей, що використовуються людством у процесі індустріального та господарського розвитку. За останні 50 років обсяги видобутку сировини збільшилися втричі; при цьому, починаючи з 2000 р., відбулося прискорення темпів видобутку. Все більша частка сировини, що видобувається, припадає на нові індустріальні країни. Ефективне використання ресурсів і перехід до стійких моделей виробництва та споживання, дозволять вже до 2060 р. сповільнити на 25% глобальний приріст обсягів споживання ресурсів та забезпечити збільшення світового валового внутрішнього продукту на 8%, зокрема, у країнах із низьким та середнім рівнем доходу. Крім того, у порівнянні з нинішніми тенденціями, це дозволить на 90% скоротити обсяги викидів парникових газів [3].

Істотне зростання обсягів споживаних матеріальних ресурсів у новому тисячолітті мало мінімальне відношення до багатих країн; так само незначно він стосувався і групи найбідніших держав, які найбільше потребують поліпшення матеріальних умов життя своїх громадян. Склався несправедливий характер розподілу благ, що отримуються від освоєння природних ресурсів, а також все більш глобальний і все більш відчутний вплив на стан і добробут людини та екосистем. На тлі зростання показників видобутку та споживання в країнах з рівнем доходу вище середнього розвинуті країни продовжують переносити ресурсномісткі виробництва до регіонів з менш дорогою робочою силою. Рівень споживання людини, що живе в багатій країні, в середньому на 60% вищий, ніж у країнах з рівнем доходу, що вище за середній і більш ніж у тринадцять разів перевищує середній показник для країн з низьким рівнем доходу.

Загалом проблема втрати біорізноманіття та дефіциту води на 90% обумовлена методами, що застосовуються під час видобутку та переробки природних багатств. Цими причинами пояснюється приблизно половина загальносвітового обсягу викидів парникових газів. Виходячи з цього, зрозуміло, що цю ситуацію необхідно змінити.

За останні п'ять десятиліть чисельність населення нашої планети подвоїлася, видобуток матеріальних ресурсів – потроївся, а валовий внутрішній продукт збільшився вчетверо. Обсяги видобутку та переробки природних ресурсів зросли за останні два десятиліття, і в даний час на ці види діяльності припадає близько 90% водного стресу і втрати біорізноманіття, а також близько половини антропогенного впливу, що призводить до зміни клімату. За останні 50 років не спостерігалось жодного тривалого періоду стабілізації чи зниження світового споживання матеріальних ресурсів. Цілі в галузі сталого розвитку задають рамки для зміни цієї ситуації шляхом впровадження моделей стійкого споживання та виробництва, а також підвищення ефективності використання ресурсів за рахунок усунення зв'язку між економічним зростанням та його впливом на навколишнє середовище [3].

Доповідь «Прогнозна оцінка світового ресурсного потенціалу – 2019» аналізує демографічні та соціально-економічні рушійні фактори видобутку та використання природних ресурсів на світовому рівні, а також описує, яким чином ці рушійні фактори та навантаження на навколишнє середовище, що пов'язане з ними зумовили стан, в якому розвивається людство. Доповідь порівнює два варіанти можливого майбутнього. Сценарій «Історичні тенденції», що передбачає збереження історичних тенденцій та залежностей, прогнозує використання ресурсів, економічну діяльність, критично важливі послуги та показники стану навколишнього середовища виходячи з цього припущення. Сценарій «У напрямку стійкості» передбачає, що уряди, приватний сектор та домогосподарства зроблять дії щодо підвищення ефективності використання ресурсів, усунення залежності економічного

зростання від негативного впливу на навколишнє середовище, а також поширення моделей сталого споживання та виробництва.

Нині констатується динамічне зростання споживання ресурсів. Сучасні лінійні моделі економічної діяльності залежать від постійного потоку матеріальних ресурсів, які видобуваються, стають предметом торгівлі, переробляються в продукцію і врешті-решт надходять у довілля у вигляді відходів чи забруднення. Передбачається, що для досягнення прийнятих на міжнародному рівні цілей – таких як Паризька угода, цільові завдання в галузі біорізноманіття, боротьба за відсутність деградації земель у рамках Конвенції з боротьби з опустелюванням, а також Цілі у сфері сталого розвитку без виходу за межі можливостей нашої планети необхідна невідкладна та системна трансформація підходів до використання природних ресурсів та управління ними. Усі учасники міжнародних відносин мають розглянути новаторські підходи до вирішення екологічних проблем, що пов'язані із використанням природних ресурсів, а також стійкіші методи споживання та виробництва для забезпечення ресурсами майбутнього [3].

З 1970 по 2017 рр. річний обсяг видобутку матеріальних ресурсів зріс утричі, з 27 млрд. т до 92 млрд. т., і продовжує зростати. З 2000 р. темпи зростання споживання ресурсів підвищилися до 3,2% на рік, головним чином, внаслідок значних інвестицій в інфраструктуру та зростання матеріального добробуту в країнах з перехідною економікою, що розвивається, особливо в Азії [4].

У рамках сценарію «Історичні тенденції» траєкторія використання природних ресурсів є нестійкою. А в рамках сценарію «У напрямку стійкості» людство в змозі досягти значного підвищення ефективності використання ресурсів та, у деяких випадках, повного усунення зв'язку між господарською діяльністю та її негативними наслідками. У рамках сценарію «У напрямку стійкості» заходи, спрямовані на підвищення ефективності використання ресурсів та стійкості споживання та виробництва, призводять до суттєвого уповільнення зростання споживання ресурсів, так що доходи та інші показники добробуту зростають на тлі скорочення основних видів впливу на довкілля. Таке відносне усунення залежності призводить до збільшення економічного зростання на 8% порівняно зі сценарієм «Історичні тенденції», забезпечує економічні вигоди, що перевищують короткострокові витрати на перехід до кліматичної траєкторії, що обмежує підвищення температури рівнем 1,5°C, а також більш рівний розподіл доходів та доступу до ресурсів [3].

Уповільнення темпів зростання споживання ресурсів у країнах з високим рівнем доходів компенсує зростання використання природних ресурсів у розвинутих країнах та країнах з перехідною економікою. Загальносвітовий обсяг видобутку ресурсів виявляється на 25% нижчим, ніж у сценарії «Історичні тенденції». Світова продуктивність використання ресурсів збільшується з 2015 по 2060 рр. на 27%, тоді як середньосвітовий валовий внутрішній продукт збільшується вдвічі, а використання ресурсів на душу

населення різних групах країн зближується, знижуючись до 13,6 т/чол. у країнах з високим рівнем доходів та підвищуючись до 8,2 т/чол. у країнах із низьким рівнем доходів. Очікується, що ті ж дії повинні призвести до абсолютного усунення залежності економічної діяльності та використання ресурсів від негативного впливу на навколишнє середовище у глобальному масштабі, включаючи різке зниження викидів парникових газів та суттєве відновлення лісів порівняно з рівнями 2015 р. Заходи щодо підвищення ефективності використання ресурсів призведуть до зниження викидів парникових газів на 19% в порівнянні зі сценарієм «Історичні тенденції» і, поєднанні з іншими заходами в галузі зміни клімату, забезпечать до 2060 р. зниження світових викидів на 90% на відміну від їх підвищення на 43% при альтернативному сценарії [3].

Як і в усі попередні епохи, світ ХХІ ст. стикається з різним політичними, економічними, соціальним та екологічним тиском, який загрожує стабільності в багатьох частинах земної кулі і несе в собі потенціал для насильницьких конфліктів. Багато з цих тисків схожі на ті, які в минулому ставили під загрозу регіональну та міжнародну стабільність: етнічні та релігійні антагонізми; боротьба за панування між тими, що прагнуть і встановлені повноваження; територіальні суперечки; економічна конкуренція; і так далі. Цілком ймовірно, що додаткові джерела суперечностей і нестабільність виникнуть у відчутному майбутньому. Серед найпотужніших з них буде глобальна конкуренція для доступу та контролю над ключовими джерелами життєво важливих не відновлюваних ресурсів: нафта, вода, природний газ, орні землі та різні промислові корисні копалини.

На конкуренцію за ресурси відчутно впливають *дві мегатенденції – виснаження ресурсів і глобальні зміни клімату.*

В контексті тенденції, що свідчить про активне виснаження ресурсів необхідно зазначити, що три фактори – глобалізація, зростання населення та урбанізація поєднуються, підсилюють один одного і є передумовою появи четвертого чинника – незворотне виснаження багатьох не відновлюваних ресурсів. Незважаючи на те, що надра містять велику кількість ключових ресурсів, ці запаси не є необмеженими і можуть бути вичерпані через надмірний видобуток або використання. А у випадку деяких життєво важливих ресурсів людство вже досягло цього рівня або, ймовірно, досягне його в найближчому майбутньому. Наприклад, люди виловлювали деякі види риби (наприклад, колись плідну тріску) настільки інтенсивно, що чимало видів риби практично зникли зі світового океану і, як очікується, що не відновляться. Подібним чином деякі цінні види листяної деревини в основному зникли зі світових лісів.

Серед ресурсів, які зазнають виснаження в наступні десятиліття, немає більш важливого для життя людини та суспільства, ніж нафта. Нафта забезпечує приблизно одну третину основних світових запасів енергії – більше, ніж будь-

яке інше джерело – і забезпечує приблизно 97% енергії, яка використовується для транспортування. Нафта – хімічна сировина для великої кількості цінних продуктів, включаючи пластмаси, добрива, пестициди, асфальт і багато фармацевтичних препаратів. Нафта також необхідна для ведення сучасної війни, забезпечуючи паливо для танків, літаків, ракет і більшості військових кораблів. Як і багато інших матеріалів, на які покладається людство, нафта є не відновлюваним ресурсом. В умовах споживання наявних світових запасів, що вироблені геологічними процесами протягом багатьох тисячоліть, майбутнім поколінням їх не залишиться.

Нині людство вже спожило приблизно половину традиційної нафти на Землі – приблизно 1,2 трильйона барелів з 2,4 трильйона барелів, які, як вважають, існували в 1859 р., коли почався комерційний видобуток, і використовуємо те, що залишилося, такими швидкими темпами, що значна частина решти запасів може зникнути протягом наступних 30-40 р. [5]. Додаткові запаси так званої «нетрадиційної» нафти – канадські бітумінозні піски, венесуельська надважка нафта, нафтові сланці Скелястих гір, арктична нафта тощо можуть замінити деякі вичерпані традиційні запаси, але видобуток цього палива потребує величезної кількості води та енергії, водночас викидаючи величезну кількість парникових газів, тому незрозуміло, чи дозволять суспільству їх повномасштабну експлуатацію [6, р. 41-127].

Усі вищезазначені проблеми неодмінно загостряться наслідками глобальної зміни клімату.

Не дивлячись на те, що кліматологи не можуть бути впевнені щодо майбутніх наслідків зміни клімату для будь-якої конкретної місцевості, вони все більше переконуються, що значні частини планети страждатимуть від постійної посухи, зменшення кількості опадів і затоплення прибережних районів через підвищення рівня моря. Це, у свою чергу, поставить під загрозу водопостачання та виробництво їжі в багатьох тропічних регіонах та регіонах з помірним кліматом, змусивши мільйони людей, можливо, десятки чи навіть сотні мільйонів, покинути землі своїх предків і мігрувати в інші, менш постраждалі райони. Результатом передбачається посилення конфлікту через доступ до їжі, прісної води та орних земель [7].

Зміна клімату вплине на багато аспектів рівняння глобальних ресурсів, але найбільший вплив відчується на постачанні їжі та води. «Зміна клімату змінить структуру опадів і ще більше зменшить доступну прісну воду на 20-30% у певних регіонах», зазначається в документі, підготовленому секретаріатом ЄС у 2008 р. Це, у свою чергу, призведе до зменшення виробництва продуктів харчування в цих регіонах і зростання цін на продовольство, що ймовірно спричинить соціальні заворушення та конфлікти. «Зокрема, дефіцит води може спричинити громадянські заворушення та призвести до значних економічних втрат, навіть у стабільних економіках», зазначається в дослідженні ЄС. Наслідки будуть ще більш інтенсивними в

регіонах, які перебувають під сильним демографічним тиском. Загальний ефект полягає в тому, що зміна клімату розпалює існуючі конфлікти через виснаження ресурсів [7].

Разом із глобальними запасами продовольства зміна клімату вплине на енергозабезпечення планети. Наприклад, посилення сильної штормової активності поставить під загрозу видобуток нафти та природного газу в таких ключових районах видобутку, як Мексиканська затока, Північне море та західна частина Тихого океану. Оскільки велика частка американських енергетичних і нафтопереробних потужностей зосереджена в Мексиканській затоці, інтенсивні урагани матимуть руйнівний вплив на видобуток нафти в країні. Тому ураган «Катріна», який пронісся Перською затокою в серпні 2005 р., знищив 45 бурових платформ і знищив приблизно одну чверть виробничих потужностей США; Через місяць ураган «Ріта» знищив ще 66 платформ [8, з. 50]. Зменшення кількості опадів, яке очікується через глобальне потепління в багатьох частинах світу, також зменшить потік води в багатьох річках, які були перегороджені з метою виробництва електроенергії; за меншої кількості опадів ці гідроелектростанції можуть простоювати протягом тривалого часу [9].

Трансформація моделі конкуренції у нафтогазовій сфері

В останні десятиліття в умовах підвищення попиту на вуглеводневу сировину у світі відбувається посилення конкуренції за доступ до енергоресурсів. Об'єктивні тенденції погіршення якості запасів та ускладнення умов їх розробки підвищують роль технологічного фактора у питаннях забезпечення енергетичної безпеки.

За понад півтори столітню історію розвитку нафтової промисловості у світі з надр було вилучено понад 180 млрд. т нафти. В свою чергу обсяг видобутку газу перевищує 100 трлн м³. Більше половини цих обсягів вуглеводневої сировини видобуто після 1990 р. Протягом життя одного покоління людей обсяги виробництва та споживання вуглеводневої сировини значно збільшилися: з 1960 р. – у 5 разів, з 1972 р. – у 2 рази та з 1990 р. – у 1,5 рази. Нова соціальна реальність не може обійтися без концентрованої енергії, тому нафта та газ залишаються найважливішими джерелами енергії у світі. За оцінками Міжнародного енергетичного агентства (МЕА), у 2013 р. на їхню частку припало відповідно 31,1 та 21,3% глобального попиту на енергію. Згідно з основним сценарієм розвитку світової енергетики МЕА, світове споживання первинної енергії зросте на одну третину до 2040 р. При цьому в структурі глобального споживання не очікується радикальних змін, вуглеводні збережуть статус найбільш затребуваних видів палива [10].

За оцінками МЕА, щоб збалансувати попит, що зростає, в найближчі чверть століття в розробку нових запасів вуглеводнів потрібно інвестувати 20 трлн дол. США. Об'єктивні тенденції погіршення якості ресурсної бази, що діють із боку пропозиції, ведуть до збільшення витрат за підтримку вже досягнутих

обсягів видобутку і відчутно збільшують його приріст. Нині приблизно 80% із 330 найбільших родовищ традиційної нафти у світі вже пройшли свій пік і тепер перебувають на стадії падіння обсягів видобутку [10]. Складаючи менше 1% від загальної кількості родовищ саме ці гіганти нині несуть на собі основне навантаження, забезпечуючи більше половини світового видобутку нафти. За оцінками, середні темпи скорочення видобутку на найбільших нафтових родовищах світу становлять від 5 до 6,5% на рік [11]. Нові джерела, зазвичай, менші, мають складну геологічну будову і містять вуглеводні нижчої якості. Внаслідок цього місце традиційної нафти поступово займають важчі вуглеводні, а видобуток ведеться у складніших технологічних, кліматичних умовах та екологічно вразливих місцях [12].

Останні відкриття та нові проекти на глибоководному шельфі в арктичних широтах наочно показують, як нові технології змінюють карту видобутку, забезпечуючи доступ до ресурсів, про які ще кілька десятиліть тому можна було лише мріяти. Протягом усієї історії розвитку нафтогазової галузі її поступальний рух уперед багато в чому забезпечувався доступом до ресурсів, що розширюється, за рахунок інновацій і нових технологій. Саме технологічний розвиток змінив способи та методи пошуку ресурсів, відкрив доступ до освоєння шельфових родовищ, сланцевих покладів та бітумінозних пісків, істотно підвищивши ефективність та безпеку реалізації проектів у сфері видобутку нафти та газу [13].

Упродовж більшої частини ХХ ст. нафтовий бізнес спирався на механізми колоніальної могутності, вплив нафтових компаній з англосаксонських країн та ієрархію, в якій країни, що володіють нафтогазовими ресурсами, перебували в самому низу [14]. Націоналізація нафтогазових активів та відновлення суверенітету над управлінням природними ресурсами у більшості країн – виробників нафти у 1970-ті рр. призвели до кардинальної зміни ситуації у галузі [15]. Втрата прямого контролю над запасами в країнах, що розвиваються, змінила статус міжнародних компаній. Від панівних висот у глобальній системі енергопостачань їм довелося перейти до практики сервісних контрактів, якими вони ставали просто «підрядниками», які надають послуги на компенсаційних умовах [16].

Перехід ресурсної бази під контроль країн-виробників призвів до зміни балансу сил у світовій нафтогазовій галузі на користь національних компаній. Якщо 1970-ті рр. західні компанії контролювали 85% світових запасів нафти, то останні роки лише 7%. Нині більшість традиційних джерел вуглеводневої сировини перебуває під контролем національних нафтогазових компаній. Перегляд умов доступу до енергетичних ресурсів змушує міжнародні компанії працювати на передній технологічній межі, залучаючи до розробки важкодоступних ресурсів на глибоководному шельфі, нетрадиційні види вуглеводневої сировини. Тиск несприятливих ресурсних чинників і витіснення до найскладніших і витратних сегментів галузі негативно позначається на

операційних та фінансових показниках діяльності нафтогазових компаній з розвинутих країн [13].

Найбільші міжнародні компанії контролювали всі сфери бізнесу – від ресурсної бази на Близькому Сході до постачання нафтопродуктів кінцевим споживачам у розвинених країнах. Необмежений доступ до ресурсів нафти і газу практично в будь-якій країні світу, за винятком соціалістичного табору, дозволяв групі найбільших монополій із США та Європи, які отримали назву «сім сестер», контролювати на початку 1970-х рр. понад 2/3 світових запасів та видобутку нафти. У цьому 85-90% міжнародних поставок нафти відбувалося у рамках вертикально інтегрованих ланцюжків усередині компаній [15].

Фінансова міць, володіння передовими технологіями видобутку та переробки вуглеводнів, доступ до ємних ринків кінцевого споживання та контроль над ключовими маршрутами транспортування нафти забезпечували західним нафтовим компаніям панівні позиції на світовому ринку. Концентрація основних важелів впливу та політична підтримка з боку урядів своїх країн дозволяла міжнародним компаніям в односторонньому порядку встановлювати правила взаємодії з країнами-виробниками відносно доступу до ресурсів нафти і газу, так і порядку ціноутворення. Отримавши право розпоряджатися ресурсами нафти і газу там як у себе вдома, міжнародні компанії вирішували проблеми забезпечення стійких поставок життєво важливих для розвинених країн джерел енергії. Контроль над ресурсами дозволяв їм замкнути всі ланки глобальної системи нафтозабезпечення як із боку попиту, так й з боку пропозиції.

Проте, констатується, що у перші два десятиліття XXI ст. відбувається зміна балансу сил у нафтогазовій галузі. В останні десятиліття приріст пропозиції нафти та газу у світі відбувається за рахунок залучення до розробки все більш складних та дорогих ресурсів. Це загальносвітовий тренд, але у різних регіонах він має різну інтенсивність. Низький рівень забезпеченості запасами та погіршення їхньої якості змушує західні країни та їхні енергетичні компанії стартувати першими. Прагнення знайти нові джерела вуглеводнів змушує їх працювати на передньому краї, докладаючи зусиль для виходу на нові рубежі. В умовах, коли близько 90% світових запасів традиційних вуглеводнів контролюють національні нафтогазові компанії з країн, що розвиваються, пошук прийнятних з технологічної та економічної точок зору рішень для залучення в розробку важкодоступних і нетрадиційних видів ресурсів став для західних монополій не питанням вибору, а життєвою необхідністю.

Аналіз галузевих трендів у галузі розвідки та видобутку засвідчує, що міжнародні нафтогазові компанії в останнє десятиліття мають найгостріші проблеми з відшкодуванням запасів і підтримкою своєї частки на ринку. Починаючи з середини 2000-х рр. приріст запасів нафти відстає від темпів видобутку. Загалом за останнє десятиліття п'ять провідних міжнародних компаній відшкодували лише 91,1% відібраних запасів нафти. Тиск

несприятливих ресурсних чинників змушує їх усе більше переорієнтуватися на джерела вуглеводневої сировини, які важко видобути через геологію, хімічний склад або кліматичні умови [17]. В результаті на джерела, які раніше вважалися нетрадиційними, припадає все більша частка видобутку. Витіснення провідних західних компаній у найбільш складні та витратні сегменти галузі позначається на їх операційних та фінансових показниках [18]. Фактично останніми роками провідні західні компанії витрачають дедалі більше прибутку, щоб забезпечити собі меншу частку світового видобутку.

Таким чином, за запасами вуглеводневої сировини західні компанії зараз опинилися у другому «ешелоні». Їхня поточна забезпеченість запасами значно нижча, ніж у найбільших національних компаній. Сумарно на частку західних компаній припадає лише 2,6% запасів у світі. Вплив міжнародних компаній на світовий ринок скорочується разом з їх часткою у світовому видобутку. Перехід ресурсної бази під національний контроль призвів до зміни балансу сил у світовій нафтогазовій галузі на користь національних компаній на частку яких, нині, припадає 3/4 світового видобутку нафти. В цьому контексті зазначимо, що у рейтингу найбільших компаній світу за обсягами видобутку нафти та газу 15 із 20 компаній перебувають у державній власності.

Суверенітет над природними ресурсами

У переважній більшості національні нафтогазові компанії народилися у боротьбі за контроль над природними ресурсами. Націоналізації, що проводилися на хвилі політичного пробудження в традиційних країнах-експортерах, мали на меті забезпечення їхнього суверенітету над своїми природними багатствами. Створення національних компаній, які замінили іноземних операторів, стало символом здобуття незалежності. Державна участь у нафтогазовій промисловості через національні компанії нині забезпечує контроль над ланцюжками доданої вартості, включаючи технічні та комерційні рішення, раціональне освоєння та використання ресурсів сировини на користь національної економіки, контроль над процесом ціноутворення, вирішення проблем зайнятості.

Національні компанії неоднорідні. Діяльність деяких із них суворо окреслена межами держави походження. Наприклад, найбільші компанії близькосхідних країн, такі як «Saudi Aramco», «ADNOC», «Kuwait Petroleum Corporation», «Qatar Petroleum», контролюють колосальні запаси традиційних вуглеводнів у своїх країнах. На відміну від міжнародних гравців їм доводиться боротися за доступ до ринків збуту (експорту) вуглеводнів, які вони виробляють. Розвиток із опорою на національну ресурсну базу дозволяє у періоди сприятливої цінової кон'юнктури накопичувати значні фінансові ресурси. Вони використовуються зокрема для розширення присутності на верхніх поверхах у ланцюжках створення вартості за рахунок виходу в сектор переробки у країнах-імпортерах та формування там своїх збутових мереж. Доступ до сектору нафтопереробки та кінцевого попиту на найбільш ємних ринках є для національних нафтових

компаній із країн-експортерів ключем до забезпечення надійності своїх поставок [13].

Азіатські національні нафтогазові компанії мають інші мотиви. Швидкий попит усередині своїх країн гарантує їм збут, тому на міжнародній арені вони борються не за ринки, а, як і міжнародні компанії, за доступ до ресурсів. Наприклад, в останнє десятиліття нафтові компанії КНР добувають у своїй країні менше половини нафти, яка потрібна країні для розвитку економіки. У умовах доступу до ресурсів вуглеводневої сировини там став основним чинником підтримки забезпечення національної безпеки [19]. Аналогічна ситуація склалася в Індії, де економіка, що набирає обертів, стимулює попит на енергоресурси. Дефіцит власних джерел вуглеводнів посилює залежність від світового ринку – останнім десятиліттям імпорт нафти до Індії подвоївся. У цих умовах для Китаю та Індії енергетична безпека перетворилася на питання державної стратегії. Одним із основних способів убезпечити себе від зриву поставок вуглеводнів з-за кордону та коливання цін на світовому ринку політичне керівництво в КНР та Індії бачить у розширенні доступу національних компаній до видобувних проєктів за кордоном.

Принцип невтручання у внутрішні справи, готовність до співпраці з будь-якими правлячими режимами без висунення вимог щодо демократії та дотримання прав людини допомагає КНР здобути розташування багатьох багатих на природні ресурси країн Африки, Центральної Азії, Латинської Америки та Близького Сходу.

Діючи в тісній зв'язці з державою та отримуючи від неї фінансову та політичну підтримку, китайські нафтогазові компанії можуть дозволити собі проводити активну інвестиційну політику за кордоном, підвищуючи ставки та приносячи фактор вартості активів у жертву гарантованим та довгостроковим поставкам енергоресурсів. За останні десять років сумарний обсяг видобутку трьох найбільших нафтових компаній Китаю за межами країни зріс у 4 рази і нині перевищує 126 млн. т. За рівнем транснаціоналізації китайські нафтові компанії стрімко наближаються до провідних міжнародних компаній.

Науково-технічний розвиток у контексті ресурсної конкуренції

Звертаючись у пошуку енергетичних ресурсів до світового ринку, Китай, Індія та інші країни, що розвиваються, вступають у жорстку конкуренцію із Заходом. Боротьба за доступ до обмежених ресурсів, що загострюється, має свою проєкцію і в технологічній сфері, переводячи питання доступу до новітніх енергетичних технологій у найважливіший фактор світової політики та формуючи нові контури технологічного суперництва в галузі.

Стрімке зростання інвестицій у НДДКР із боку національних компаній змінює карту інноваційної активності у галузі енергетичних досліджень та розробок. Наприклад, три найбільші китайські компанії – «PetroChina», «Sinopec», «CNOOC» подвоїли свої дослідницькі бюджети за останнє десятиліття, створивши більше десятка науково-технічних центрів світового

рівня, значно перевищуючи міжнародних конкурентів за чисельністю зайнятих у НДДКР. Серйозний крок уперед у галузі технологічного розвитку в останні роки зробила бразильська «Petrobras», вибудувавши ефективну систему організації науково-дослідних робіт із опорою на внутрішні інтелектуальні ресурси. Цілеспрямована політика щодо розвитку власного науково-технічного потенціалу дозволила компанії вийти на передові рубежі у сфері розвідки та освоєння підсолевих родовищ на глибоководному шельфі [20].

Зростання витрат на дослідження та значні зусилля національних компаній у галузі технологічного розвитку мають стратегічний характер. Нині домінування найбільших західних компаній у високотехнологічних сегментах галузі базуються на двох стовпах. По-перше, це активне використання як власного науково-технічного потенціалу, включаючи можливості трансферу технологій всередині глобальної галузевої системи, де вони грають роль організаційного ядра. По-друге, це контроль над ринком засобів виробництва та високотехнологічних сервісних послуг, який для розвинених країн давно має стратегічне значення. Використання підрядників із суміжних наукомістких галузей, технологічна співпраця із зовнішніми постачальниками дозволяють отримати доступ до технологій та експертизи, що доповнює власні компетенції компаній. Виступаючи у ролі замовника та споживача технологічних інновацій, найбільші західні компанії здійснюють загальну координацію інноваційних процесів у галузі. Моніторинг глобального доробку наукових розробок, інтеграція отриманих у рамках спільних дослідницьких проєктів результатів з акцентом на їхнє швидке впровадження та комерціалізацію дозволяють їм утримувати позиції в технологічній сфері [21].

Навіть найпросунутіші в технологічному плані національні компанії з Китаю, Бразилії та Росії не мають такого організаційного ресурсу. Тому у прагненні посилити гру на технологічному полі вони орієнтуються на власні можливості, покладаючись переважно на науково-дослідний та промисловий потенціал своїх країн. Намагаючись прискорити перебіг подій, національні компанії в останні десятиліття нарощували обсяги фінансування НДДКР у 3 рази швидше за своїх західних конкурентів. Найближче майбутнє покаже, чи провідні національні компанії здатні зробити ривок і перейти на новий рівень технологічного розвитку. Фрагментовані дані про характер інноваційної діяльності та наявні в них науково-технічні досягнення дозволяють припустити, що поки вони знаходяться на стадії накопичення потенціалу, вибудовування ефективної інституційної структури та форм НДДКР. Якщо порівнювати показники результативності зусиль у галузі досліджень та розробок, то за рівнем патентної активності провідні національні компанії поки що поступаються конкурентам з розвинених країн світу [21].

Конкуренція акторів міжнародної системи за умов ресурсного дефіциту за потенціал Африканського континенту

Нині Китай, Індія, Бразилія, країни Південно-Східної Азії активно залучають елементи «м'якої сили», включаючи культурну складову, для просування своїх інтересів у всіх куточках земної кулі. До нових полюсів світового розвитку належить і африканський континент. Вже через те, що це регіон, населення якого перевищує 1 млрд. осіб і який займає приблизно 1/5 частину суші, неможливо створити науково достовірну картину поліцентричного світу без повноцінного врахування особливостей і характеристик цього елемента загальної глобальної системи. Водночас зростання взаємозалежності елементів глобалізованої світ-системи водночас свідчить про зростання зворотного впливу на неї найгостріших соціально-політичних, економічних, етноконфесійних та інших проблем Африки, які мають глобальний вимір. Вже нині через посилені міграційні потоки африканці безпосередньо впливають на трансформацію західної культури і формування нової європейської ідентичності.

Сучасний стан суспільства характеризується найвищими темпами споживання природних ресурсів, що, своєю чергою, провокує порушення балансу у відтворенні складових компонентів біосфери під впливом господарської діяльності людини. Нерівномірність розподілу природних ресурсів Землі змушує держави як інтегруватися у світову економіку, так і боротися за сфери впливу світовому ринку ресурсів. Сфера життєвих інтересів високорозвинених в економічному відношенні країн поширюється як на території, що мають ресурсний потенціал, так і на регіони з високою якістю навколишнього середовища, де його асиміляційний потенціал виявився менш порушеним. У першу чергу, це стосується Африканського континенту, частково, Азії та Латинської Америки.

Африка в даний час і в найближчому майбутньому відіграватиме особливу роль у світоустрої, що формується, і глобальних трансформаціях майбутнього. У світі стратегічне суперництво провідних економік світу за африканські ресурси постійно зростає. Африка багата на різні види природної сировини і має чимало відомих видів корисних копалин. Серед інших регіонів світу Африка займає перше місце за запасами руд марганцю, хромітів, бокситів, золота, платиноїдів, кобальту, ванадія, алмазів, фосфоритів, флюориту та друге місце за запасами руд міді, азбесту, урану, сурми, берилію, графіту, нафти, газу, ртуті, залізняку; значні також запаси руд титану, нікелю, вісмуту, літію, танталу, ніобію, олова, вольфраму, дорогоцінного каміння та ін.

Нині країни Африки сумарно виробляють майже 15% світової енергетичної сировини (у перерахунку на споживану енергію) світу, і очевидна тенденція до суттєвого зростання цього показника [33]. Значимість вуглеводневих ресурсів африканського континенту набуває світового рівня, що пов'язано, як мінімум, з

особливостями видобутку, транспортування, споживання та реалізації на світових ринках африканських нафти та газу.

Африка – один із небагатьох регіонів світу, де, за оцінками фахівців, ще загалом не пройдено так званого піку видобутку нафти. Країни континенту приваблюють для нафтогазових транснаціональних корпорацій (ТНК), які розробляють вуглеводневі ресурси морського шельфу та інших екологічно вразливих територій, внаслідок загалом більш щадних екологічних і вимог, що висуваються національними урядами. Це дозволяє ТНК заощаджувати величезні кошти. Африка географічно є досить привабливим джерелом сировини з погляду зручності його транспортування як у старі центри споживання (Північна Америка, Західна Європа, Японія), так і нові (Китай, Індія, Південно-Східна Азія, Бразилія). Не менш важливо, що Захід виходить з того, що військово-політичні та геостратегічні ризики при зміщенні джерел стійкого постачання його економік вуглеводнями з Близького Сходу та Росії у бік Африки на південь від Сахари зменшуватимуться.

Згідно з відкритими даними, більша частина запасів нафти територіально сконцентрована у п'яти країнах – Лівії, Нігерії, Алжирі, Анголі та Судані. Там знаходиться понад 90% доведених запасів нафти на континенті. Газові родовища (91,5% доведених запасів) знаходяться на території (і в межах ексклюзивних морських економічних зон) Алжиру, Єгипту, Лівії та Нігерії. Саме ці країни, мабуть, лише за винятком Анголи, нині є або ареною громадянських воєн та конфліктів (Лівія, Судан), або територією дії різноманітних терористичних організацій (Боко Харам у Нігерії, АКІМ та ІД у Єгипті, Алжирі та Лівії).

В останні 5-6 років географія нафтових і газових родовищ на Африканському континенті суттєво розширилася за рахунок таких країн Східної Африки, як Танзанія (газ), Уганда (відкрито велике нафтове родовище Олбертайн Грабен), Кенія (нафта) та Мозамбік, де виявлено колос. газу на шельфі. Передбачається, що по лінії східного африканського розлому найближчими роками буде 9 виявлено нові великі родовища нафти та газу [22, р. 113].

Багата Африка та іншим видом палива – ураном. На рубежі XX-XXI ст. запаси урану в Африці становили 570 тис. тонн або 16% світових запасів. Найбільшими родовищами уранових руд мають ПАР, достовірні запаси яких оцінюються в 337 тис. тонн, що становить 60% загальноафриканських запасів. Великими володарями родовищ урану в Африці є Нігер (166 тис. тонн), Намібія (97 тис.), Алжир (26 тис.), ЦАР (16 тис.) та Габон (15 тис.). ринку супроводжується загостренням конкурентної боротьби за право розвідки та розробки уранових родовищ континенту між європейськими, канадськими, китайськими та російськими компаніями. Відразу згадується конфлікт між мусульманами та християнами в ЦАР, який у 2013 р. переріс у громадянську війну. За 3 роки конфлікту чисельність біженців, які залишили свої будинки, становила 20% населення країни. За етно-конфесійним конфліктом стояли

інтереси західного капіталу, насамперед французького. Франція – один із світових лідерів в атомній енергетиці, і саме 1200 французів у рамках резолюції ООН увійшли до країни для підтримки порядку [23].

Африка залишається великим гравцем на світовому діамантовому ринку. На континент припадає понад 82% світових запасів цього дорогоцінного каменю. Найбільші родовища алмазів виявлені в Гані, Анголі, Демократичній республіці Конго (ДРК), ПАР, Танзанії та Намібії, а також у Бурунді, ЦАР, Кот-д'Івуарі, Малі та Того. В останні роки саме ДРК концентрує весь комплекс проблем, пов'язаний із походженням конфліктів у Районі Великих Озер. Незаконна експлуатація природних ресурсів ДРК є джерелом збагачення як світових мультинаціональних корпорацій, так і вузького кола місцевої політичної еліти та військових. З ДРК триває незаконне вивезення алмазів, золота та олова, насамперед із провінції Східна, а також з Південного та Північного Ківу.

Таким чином, США та колишні метрополії поступово втрачають свої позиції як головний імпортер африканських ресурсів і головний постачальник готової продукції до африканських країн. У держав Африканського континенту з'явилася дуже приваблива альтернатива в особі Китаю, Індії, Бразилії, Туреччини та інших економік, що швидко розвиваються, при цьому останні історично не є антагоністами країн Африки, оскільки формально все ще займають спільне з ними місце в «човні» країн, що розвиваються, або країн світової периферії. Втрата Заходом своїх позицій на Африканському континенті, початок якої належить ХХІ ст., може супроводжуватися загостренням конкурентної боротьби до використання економічних та військових важелів впливу. Суперництво світових держав за африканські ресурси найближчими роками все більше загострюватиметься. Нові потужні та активні гравці на африканському континенті – Китай, Індія, Бразилія, Туреччина, а останнім часом Іран – не беруть безпосередньо участі в розв'язанні конфліктів в Африці, наголосивши на розвитку 13 економічних відносин з африканськими державами. Проте активізація їхньої діяльності в Африці посилює конкуренцію в боротьбі за ресурси і побічно може спричинити нові «ресурсні війни», зокрема у форми збройних конфліктів, що приймають [23].

Особливості боротьби за ресурси у Азії

Боротьба за стратегічні природні ресурси – зокрема воду, мінеральні руди та копалини палива – завжди відігравала значну роль у формуванні умов світового політичного та економічного порядку. Однак нині ця боротьба посилилася, оскільки охопила всю Азію, де зростання чисельності населення та стрімкий економічний розвиток останніх трьох десятиліть зумовили інтенсивну потребу на видоботок обмежених запасів основних сировинних ресурсів.

Азія є найбільш багатим за змістом ресурсів континентом у світі, а надмірна експлуатація наявних природних ресурсів створила екологічну кризу, яка робить свій внесок у регіональну зміну клімату. Наприклад, нагір'я Тибету, де

знаходяться треті за величиною світові запаси льоду, нагрівається вдвічі швидше за середній світовий рівень, що зумовлене рідкісним поєднанням таких факторів, як велика висота над рівнем моря і низькі широти, що тягне за собою потенційно серйозні наслідки для забезпечення Азії прісною водою.

Іншими словами, три взаємопов'язані кризи – ресурсна, екологічна та кліматична – загрожують економічному, соціальному та екологічному майбутньому Азії. Зростання населення, урбанізація та індустріалізація лише посилюють напруженість, пов'язану з природними ресурсами: деякі міста відчують гостру нестачу води та значне погіршення екологічної обстановки. Обом проблемам сприяли державні субсидії на викопні види палива та воду.

Зіткнувшись із серйозними обмеженнями постачання, азійські країни починають використовувати у дедалі більших масштабах викопні види палива, мінеральні руди та деревину інших континентів. Однак імпорт води вкрай складний і дорогий. Азія володіє найменшими запасами води у перерахунку на одну людину серед усіх континентів, крім Антарктиди, і є водночас одним із найгірших континентів за рівнем її забруднення. Крім того, зростаючою проблемою азійських країн є дефіцит продовольства, оскільки врожайність та обсяги виробництва продуктів харчування зростають повільніше, ніж попит. Водночас зростання доходів змінює людський раціон харчування, який тепер включає більше білків тваринного походження, що ще більше ускладнює труднощі Азії із забезпеченням харчовими продуктами [24].

Посилення конкуренції за природні ресурси між азійськими країнами формує ресурсну геополітику, включаючи будівництво нафто- та газопроводів. Нині Китаю вдалося забезпечити додаткове постачання вуглеводнів за допомогою трубопроводів з Казахстану та Росії. Однак такий варіант недоступний для інших провідних економік Азії – Японії, Індії та Південної Кореї – які не межують із середньоазійськими постачальниками, Іраном чи Росією. Ці країни залишатимуться залежними від імпорту нафти з більш нестабільної Перської затоки. Побойовання Китаю щодо того, що ворожі військово-морські сили можуть взяти в заручники його економіку, перекривши імпорт нафти, спонукали його створити величезний запас нафти, а також запланувати будівництво двох стратегічних енергетичних коридорів у Південній Азії. Ці коридори забезпечать більш прямий транспортний маршрут для постачання нафти та зрідженого газу з Африки та Перської затоки, зводячи до мінімуму вплив морських шляхів, що охороняються військово-морським флотом Сполучених Штатів.

Один такий коридор простягається на 800 км від Бенгальської затоки через Бірму до південного Китаю. Крім газогонів він включатиме високошвидкісну залізницю та шосе від узбережжя Бірми до китайської провінції Юньнань, вперше забезпечуючи віддаленим внутрішнім провінціям Китаю вихід до моря. Інший коридор простягнеться від контрольованого Китаєм порту Гвадар, який знаходиться на кордоні Пакистану з Іраном, через гори Каракорум до провінції

Сіньцзян, що не має виходу до моря, що забезпечує виробництво електроенергії [24].

Зважаючи на важливу роль, яку історично відігравали природні ресурси у формуванні глобальних стратегічних відносин, враховуючи те, що вони служили причиною збройних вторгнень та повномасштабних воєн ресурсна геополітика загрожує посилити існуючу напруженість у відносинах між країнами Азії. Зростання залежності від імпорту енергії вже використовується для виправдання підвищеного акценту на нарощуванні морської військової могутності, викликаючи нове занепокоєння щодо безпеки морських шляхів та вразливості до збоїв постачання.

Це частково пояснює нинішню напруженість між Китаєм та Японією через суперечливі територіальні претензії на острови у Східно-Китайському морі, які займають площу в сім квадратних кілометрів, проте оточені багатими запасами вуглеводнів. Суперечки в Південно-Китайському морі за участю Китаю та п'яти його сусідів, як і суперечки у Південній Азії, зумовлюються ресурсним питанням. У той час як стратегічна конкуренція за ресурси продовжуватиме формувати динаміку азійської безпеки, ризики, що пов'язані з нею можуть бути пом'якшені, якщо лідери Азії встановлять норми та інститути, спрямовані на створення правової співпраці. На жаль, зараз для цього мало що було зроблено. Наприклад, щодо 53 із 57 транснаціональних річкових басейнів Азії відсутні будь-які договори про вододіл або угоди про співпрацю [24].

Доводиться констатувати, що Азія є одним із двох континентів, поряд з Африкою, де досі не зміцнилася регіональна інтеграція, що здебільшого пов'язано з тим, що політична та культурна різноманітність, а також історично обумовлена ворожнеча перешкоджають інституційному будівництву. Напружені політичні відносини між більшістю субрегіонів Азії ускладнюють процес будівництва регіональної структури безпеки чи ефективнішого ресурсного співробітництва. Це може мати серйозні наслідки для нібито неприборканого зростання Азії – і тим самим нібито неминучого заходу Заходу. Зрештою, азійські країни не зможуть витримати власного вражаючого економічного зростання, не вирішивши свої проблеми з ресурсами, безпекою та навколишнім середовищем – і жодна з них не зможе зробити це самотужки.

Посилення конкуренції і конфліктів за природні ресурси

Усі вищезазначені тенденції та чинники спричиняють зростаючий тиск на світову ресурсну базу – тиск, який може лише посилюватись у відчутному майбутньому. Дефіцит, що виникає в результаті цього, може спричинити або посилити антагонізм між суспільствами та всередині них, оскільки держави та ТНК змагатимуться за доступ або контроль над основними джерелами життєво важливих ресурсів. У крайньому випадку такі антагонізми можуть призвести до спалаху збройного насильства.

Загалом насильницька боротьба за ресурси може приймати одну з чотирьох форм: територіальні суперечки, конфлікти щодо доступу до ресурсів, суперечки

щодо розподілу ресурсів і доходів. Більшість збройних конфліктів постбіполярної доби мають риси тієї чи іншої з вищезазначених форм. Територіальні суперечки, конфлікти, що виникають через спірні претензії на спірні землі, були джерелом суперечностей та воєн протягом всієї історії людства, і досі часто-густо провокують збройне насильство, наприклад війна 1998-2000 рр. між Еритреєю та Ефіопією. Однак протягом перших двох десятиліть XXI ст. констатувалося певне зменшення таких конфліктів, коли країни повільно, але впевнено вирішували невирішені прикордонні суперечки. Однак конфлікти через офшорні території стають все більш частими, оскільки уряди борються за спірні морські райони з цінними рибними промислами та підводними ресурсами, такими як родовища нафти та природного газу. Зазвичай, сторони цих суперечок посиляються на різні тлумачення Конвенції ООН з морського права (UNCLOS), щоб виправдати свої претензії на значні офшорні території. Оскільки запаси природних ресурсів на суші поступово виснажуються, суперечки щодо морських ресурсів, безсумнівно, стануть більш виразними [6, с 41-69].

Двома такими районами, які демонструють особливо високий ризик конфлікту, є Східно-Китайське та Південно-Китайське моря. На обидві ці території повністю або частково претендують сусідні країни. Китай, Японія та Тайвань мають претензії на Східно-Китайське море, а Бруней, і Китай, Малайзія, Філіппіни, Тайвань і В'єтнам претендують на Південно-Китайське море, що обидва зберігають значні підводні запаси нафти і газу. Зусилля вирішити ці територіальні суперечки шляхом мирних переговорів досі зазнавали невдачі, і більшість позивачів застосували військову силу, щоб продемонструвати свою рішучість захистити свої інтереси, іноді спричиняючи збройне насильство. Зростаюча напруженість у цих районах спричинила нарощування військово-морських сил серед залучених країн, провокуючи міжнародне занепокоєння щодо ризику майбутніх зіткнень на морі [4, р. 41-69].

Напруга такого роду також виникла у водах, що оточують Фолклендські острови та в Арктичному регіоні. Як і в Східному та Південно-Китайському морях, вважається, що обидва ці райони володіють великими запасами нафти та природного газу, і обидва були предметом конкуруючих претензій на величезні офшорні території. Аргентина та Велика Британія воювали за Фолклендські острови у 1982 р. Однак, нині, зусилля британських нафтових компаній щодо буріння нафти у водах біля островів призвели до відновлення напруженості, що призвело до розгортання додаткових британських військових підрозділів і різноманітних каральних заходів з боку аргентинців.

Подібні суперечки виникли в Арктиці, де кордони між сусідніми країнами ще не визначені, а право власності на широкі території залишається спірним. Тут також напруженість зросла через розгортання додаткових військових частин та розмов про військові дії для захисту життєво важливих інтересів. Конфлікти за доступ до природних ресурсів є такими, що виникають через

зусилля країни-імпортера ресурсів, зберегти свою здатність отримувати необхідні ресурси з віддаленого джерела та безпечно перевезти їх на свою територію. Багато з колоніальних воєн минулих століть були спровоковані такими зусиллями, як, наприклад, вторгнення Німеччини до СРСР у 1941 р., частково з метою захопити контроль над нафтовими родовищами Кавказького регіону і подальше вторгнення Японії до Голландської Ост-Індії, що також було спровоковане боротьбою за нафту. Рішучі зусилля Великої Британії зберегти свою присутність в Іраку після Другої світової війни та контроль над своїм нафтопереробним заводом в Абадані в Ірані після його націоналізації прем'єр-міністром М. Мосаддиком у 1951 р. також відповідають цій моделі [5, р. 63-65].

Для США забезпечення доступу до запасів нафти в Перській затоці вже давно є головною військовою метою. Це було чітко визначено як стратегічну мету в так званій «доктрині Картера» від 23 січня 1980 р. Стверджується, що «спроба будь-якої зовнішньої сили отримати контроль над регіоном Перської затоки» – і тим самим перешкодити потокам нафти – «буде розцінюватися як напад на життєво важливі інтереси США», попередив президент США Дж. Картер. На його переконання США дасть відсіч такому нападу «будь-якими необхідними засобами, включаючи військову силу» [25].

Пізніше цей основний принцип був процитований президентом США Дж. Бушем-старшим як виправдання початку війни проти Іраку після його вторгнення до Кувейту у 1990 р. (і, як стверджувалося, представляв загрозу для Саудівської Аравії), а також для подальшої економічної блокади Іраку. Дії Дж. Буша-старшого та Б. Клінтона також можна розглядати як поштовх до вторгнення США до Іраку в 2003 р. [26, р. 96-101] Конфлікти, що пов'язані із доступом до природних копалин, ймовірно, виникнуть і в майбутньому, оскільки конкуренція за життєво важливі ресурси посилюється, а основні країни-споживачі все більше залежать від поставок з віддалених та нестабільних країн та регіонів. Наприклад, щоб краще забезпечити доступ до нафтових запасів Африки, США посилили свою військово-морську присутність у Гвінейській затоці, джерелі значного обсягу імпорту нафти США [27].

КНР також розширює свої військово-морські можливості з метою кращого забезпечення доступу до поставок ресурсів за кордон. «З розширенням економічних інтересів країни військово-морський флот хоче краще захистити транспортні шляхи країни та безпеку наших основних морських шляхів, – заявив у 2010 р. контр-адмірал Чжан Хуачен, заступник командувача Східноморським флотом, – щоб досягти цього, ВМС Китаю повинні розвиватися, мати більшу кількість суден і з більш широкими можливостями» [27]. Не дивлячись на те, що неможливо передбачити результат цих зусиль, неважко уявити ситуацію, в якій військово-морські сили США і Китаю зіткнулися одна з одною у результаті зусиль отримати або захистити доступ до постачальника в Африці чи на Близькому Сході, який перебуває в бойовій ситуації – сценарій, що передбачений Національною розвідувальною радою в її

дослідженні майбутнього стратегічного середовища у 2008 р., Глобальні тенденції 2025 [28, р. 77-79]. Суперечки щодо розподілу ресурсів виникають, коли сусідні держави спільно займають або покладаються на спільне джерело ресурсів – річкову систему, підземний водоносний горизонт, нафтове родовище тощо. У таких випадках конфлікт може спалахнути через розбіжності щодо розподілу матеріалів, взятих зі спільного ресурсу.

Наприклад, Ірак, Сирія та Туреччина сперечалися щодо розподілу води з річкової системи Тигр-Євфрат, яка бере початок у Туреччині, але більшу частину своєї довжини проходить через Ірак та Сирію. Річки Йордан і Ніл також спровокували подібні суперечки щодо розподілу як у стародавні часи, так і зараз. Видобуток нафти зі спільного підземного резервуару також може бути джерелом конфлікту, як продемонструвала суперечка Іраку з Кувейтом щодо продуктивного родовища Румайла. Такого роду суперечки щодо розподілу – особливо ті, що стосуються спільних джерел води – ймовірно, стануть ще гострішими у майбутньому внаслідок зростання чисельності населення та зміни клімату. У країнах, які залежать від трьох річкових систем, зазначених вище – Нілу, Йордану та Тигру та Євфрату, – спостерігається дуже швидке зростання населення, а в деяких випадках (Ефіопія, Судан) очікується триразове зростання населення до 2050 р. Водночас ці річки розташовані в районах світу, де очікується значне зменшення кількості опадів у результаті зміни клімату, що означає, що менше води буде доступно для використання цими країнами. Враховуючи історію ворожнечі між залученими країнами (включаючи Ізраїль та його сусідів), можливість суперечок та конфлікту щодо розподілу зменшуваного запасу цих річок неодмінно зростатиме [9].

Конфлікти, що виникають у роз'єднаних державах або державах, що перебувають у занепаді, коли національний уряд втратив контроль над частиною або більшою частиною своєї території, а конкуруючі угруповання – воєнні командири, етнічні ополченці, сепаратистські групи та інші подібні формування – борються за контроль над нафтовими родовищами, мідними шахтами, алмазні родовища чи інші ресурси, які є значним джерелом доходу. Конфлікти такого роду можуть спочатку виникати як засіб досягнення мети – забезпечити кошти, необхідні для оплати зброї та боєприпасів, але часто стають самоціллю, як спосіб збагачення командирів цих фракцій. Це очевидно, наприклад, у тривалих війнах в Анголі та Сьєрра-Леоне, де командири повстанців, як повідомляється, накопичили значні статки від продажу алмазів [29].

Такі конфлікти часто виявляється важко вирішити, оскільки лідери, що залучені не бачать стимулу припинити бойові дії та супутнє накопичення багатства приватних ресурсів. Конфлікти через володіння цінними матеріалами можуть також фігурувати в спробах груп меншин у багатонаціональному суспільстві відокремитися від більшої нації та створити власну державу на основі експлуатації певного ресурсу, розташованого в субрегіоні, де вони

становлять більшість, і відповідних зусиль центрального уряду, щоб запобігти такому кроку. Це очевидно, наприклад, у Біафрській війні 1967-70 рр., під час якої жителі південно-східної Нігерії прагнули створити окрему державу, що фінансується за рахунок доходів від нафти, і в подібному сепаратистському поході жителів ангольської багатонафтою провінції Кабінда [30].

Враховуючи ризикований і дороговартісний характер сучасної війни, держави та інші сторони часто приходять до висновку, що краще вирішувати суперечки щодо ресурсів шляхом посередництва, судового розгляду та співпраці. Суперечки щодо кордонів особливо добре підходять для міжнародного посередництва та судового розгляду, оскільки часто можна визначити історичні та географічні фактори, які надають ваги тому чи іншому рішення. Наприклад, Міжнародний суд ООН (ICJ) у Гаазі вирішив прикордонні суперечки між Бахрейном і Катаром щодо острова Хавар і між Камеруном і Нігерією щодо півострова Бакассі, обидва з яких, як вважається, містять цінні родовища ресурсів, з мінімальними суперечками з боку учасників спору. Посередництво надійних міжнародних акторів також може допомогти у вирішенні суперечок щодо ресурсів. Світовий банк, наприклад, відіграв ключову роль у переговорах щодо Договору про води Інду 1960 р., який регулював розподіл спільних систем річок і каналів у басейні річки Інд між Індією та Пакистаном – договору, який переважно дотримувався обома сторонами, незважаючи на їхні суперечки через Кашмір та інші проблеми [31, р. 182-189].

Створення консультативних органів для нагляду за використанням спільних ресурсів є ще одним підходом, який може допомогти запобігти спалаху конфлікту. Це може бути особливо ефективним у випадку спільних річкових систем, де дії країн, що розташовані вище за течією, наприклад, будівництво дамб або іригаційні роботи, можуть поставити під загрозу водопостачання країн, що розташовані нижче за течією. Щоб мінімізувати ці наслідки, країни спільного річкового басейну можуть брати участь у консультативному органі, метою якого є сприяння діалогу щодо запропонованих проектів і, в ідеальній ситуації, надання всім членам системи певної думки щодо їх характеру та масштабу. Двома зусиллями такого роду є Ініціатива басейну Нілу та Комісія річки Меконг; хоча жодна організація не надає країнам-членам повного права вето на дії своїх сусідів, вони дозволяють вести діалог щодо запропонованих проектів і проводити заходи з «розбудови довіри», що спрямовані на збір інформації та зміцнення довіри, створюючи таким чином основу для більш інклюзивного прийняття рішень у майбутньому [9].

У випадках, коли конкуруючі претенденти на ресурс, який охоплює їхні території, не можуть досягти згоди щодо його поділу чи власності, можна задумати схеми спільного розвитку ресурсу до остаточного результату, таким чином надаючи стимул вирішити справу мирним шляхом. У таких випадках залучені сторони можуть створити орган спільного розвитку на основі певної

взаємоприйнятної формули для управління експлуатацією ресурсу та розподілу будь-яких прибутків. Окрім доброї волі, це створює перепочинок, у якому дипломати з різних сторін можуть домовитися про остаточний результат суперечки [9].

Якщо говорити про ресурсну складову лівійського конфлікту, то боротьба за нафту (Лівія має найбільші запаси нафти в Африці – близько 6 млрд. тонн) розгортається як між двома конкуруючими парламентами та урядами, що базуються в Тріполі і Тобруку, так і між зовнішніми, що стоять за ними силами – Саудівською Аравією, Кувейтом, Катаром, Туреччиною, Єгиптом, Алжиром та західними державами. Один із найбільш негативних наслідків лівійської кризи полягає у знищенні державної монополії на продаж нафти. Національна нафтова компанія (NOC) розвалилася на «східну» та «західну», що відкриває широке поле для функціонування чорного ринку. Зарубіжні інвестори та бізнесмени не бачать нині єдиного державного суб'єкта економічної діяльності в цій принципово важливій галузі економіки Лівії. «Західна нафтова компанія» встановила тісні відносини зі швейцарським дилером «Glencore» і відвантажує йому великі обсяги нафти за зниженими цінами. Ще гірші справи у східній частині країни, де основний нафтовий термінал Марс ель-Харіга контролюється бойовиками Джадрана. Тут пряма контрабанда нафти, якою користуються французька «Total», іспанська «Repsol», італійська «Saras», китайська «Sinorec». Деякі з цих компаній намагаються забезпечити свої інтереси, зокрема й збройним шляхом. Йорданський король Абдалла у січні 2016 р. розповів про перебування на території Лівії англійського спецназу SAS. Одночасно в арабській пресі з'явилися повідомлення про те, що уряду в Тобруку під час штурму Бенгазі допомагали частини французького спецназу. За відсутності механізмів влади, за ворожнечі командирів і іноземному втручанні «національна єдність» Лівії залишиться паперовою фікцією, а іноземні компанії продовжуватимуть розграбування країни [23].

Висновки

Таким чином, подвоєння з 1970 р. світового валового внутрішнього продукту забезпечило суттєвий науково-технічний прогрес і дозволило звільнити з бідності мільярди людей. Економічне зростання підживлювалося постійним підвищенням попиту на природні ресурси. За останні п'ять десятиліть чисельність населення нашої планети подвоїлася, видобуток матеріальних ресурсів потроїлася, а валовий внутрішній продукт збільшився у чотири рази. Обсяги видобутку та переробки природних ресурсів зросли за останні два десятиліття, і в даний час на ці види діяльності припадає близько 90% водного стресу та втрати біорізноманіття. За останні п'ятдесят років не спостерігалось жодного тривалого періоду стабілізації чи зниження світового споживання матеріальних ресурсів. Історичні та сучасні тенденції використання природних ресурсів ведуть до більш виражених негативних наслідків для навколишнього середовища та здоров'я людини.

Видобуток ресурсів та їх переробка для отримання матеріалів, палива та продовольства є джерелом приблизно половини світових викидів парникових газів (без урахування впливу змін у землекористуванні) та більш ніж 90% водного стресу та втрати біорізноманіття. Протягом останнього століття тенденція до підвищення попиту на природні ресурси залишалася незмінною незалежно від рівня доходів. Поширені нині моделі споживання за принципом «використав та викинув» надають руйнівний вплив на нашу планету. Втрата біорізноманіття та проблема дефіциту води на дев'яносто відсотків обумовлені методами, що застосовуються під час видобутку та переробки природних надр. Цими причинами пояснюється приблизно половина загальносвітового обсягу викидів парникових газів. Коло тих, хто користується плодами такого роду освоєння ресурсів, залишається обмеженим. У цьому спостерігаються серйозні диспропорції щодо «ресурсного сліду» країн, тобто загального обсягу сировини та матеріалів, що використовуються окремою країною для задоволення своїх потреб.

Історичні та сучасні моделі використання природних ресурсів ведуть до посилення негативного впливу на довкілля та здоров'я людини. За умов відсутності невідкладних та скоординованих дій швидке зростання неефективного використання природних ресурсів продовжить створювати несумісне зі стійкістю навантаження на довкілля. Нині констатується зростання використання природних ресурсів, що нерівномірно розподілені між країнами та регіонами світу. В цьому контексті міжнародні обмін та співробітництво здатні зробити істотний внесок у зміни системного характеру. Лідери країн відповідальні за формування політики та прийняття рішень і вони мають у своєму розпорядженні інструменти, які необхідні для змін на краще, включаючи трансформацію на місцевому, національному та глобальному рівнях. Усунення залежності економічної діяльності та добробуту людини від використання природних ресурсів та впливу на навколишнє середовище – найважливіший елемент переходу до сталого розвитку людства. Усунення залежності можливе і може стати джерелом істотних благ для суспільства та навколишнього середовища, включаючи ліквідацію раніше завданих збитків навколишньому середовищу, одночасно підтримуючи економічне зростання та благополуччя людини.

Домінування західних нафтових підприємств у технологічній сфері є одним із головних чинників їх конкурентоспроможності навіть в умовах втрати прямого доступу до ресурсів країн. Однак посилення позицій національних нафтогазових компаній в останні роки змінює баланс сил, що історично склався. Компанії, що покращували власний економічний розвиток за рахунок країн, що розвиваються, відмовляються від колишніх моделей і правил поведінки. Відкидаючи роль, що відводиться їм у традиційній структурі світового енергетичного ринку, вони поступово формують власні підходи до вирішення завдань, що стоять перед ними відносно забезпечення енергобезпеки

своїх країн. Подальшим випробуванням для існуючої системи відносин у світовій енергетиці може стати посилення позицій національних нафтогазових компаній у технологічній сфері. Роблячи це стратегічним пріоритетом і вторгаючись у сфери, які раніше вважалися винятковою прерогативою Заходу, національні компанії поступово зміщують центр тяжкості конкурентної боротьби в галузі у сферу технологій. Очевидно, спроможність амбіцій на світовій арені та здатність витримувати конкуренцію за енергетичні ресурси найближчими роками випробовуватиметься саме у цих координатах.

Список використаних джерел та літератури

1. Stigler G. Perfect Competition, Historically Contemplated. Reviewed. *Journal of Political Economy*. Vol. 65, No. 1. February. 1957. P. 1-17. URL: <http://www.jstor.org/stable/1824830>.
2. Baibulekova L.F., Sauranbaay S.B., Kenzhibaeva Z.S. Modern trends in the formation of the international competitiveness of the national economy. *Espacios*. 2018. Vol. 39. No. 14. P. 26-35. URL: <https://www.revistaespacios.com/a18v39n14/a18v39n14p26.pdf>
3. International Group on Sustainable Resource Management. Global Resources Outlook 2019: Natural Resources for the Future We Want. Report of the International Panel on Sustainable Resource Management. United Nations Environment Program. Nairobi, Kenya, 2019. URL: https://www.researchgate.net/publication/331683904_UN_Global_Resources_Outlook_2019_Natural_Resources_for_the_Future_We_Want
4. Schandl H., West J. Resource use and resource efficiency in the Asia-Pacific region. *Global Environmental Change-Human and Policy Dimensions*. 2010. No. 20 (4). P. 636-647.
5. Klare M.T. The Race for What's Left: The Global Scramble for the World's Last. London: Picador, 2014. 320 p.
6. Klare M.T. The Race for What's Left. New York: Metropolitan Books, 2012. 320 p.
7. Climate Change 2007: *Impacts, Adaptation and Vulnerability*. Contribution of Working Group II to the Fourth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
8. National Commission on the BP Deepwater Horizon Oil Spill and Offshore Drilling, Deep Water. Washington: National Commission, 2011. 398 p.
9. Klare M. Resource competition in the 21st century. *Approaches to peace: A reader in peace studies*. New York: Oxford University Press, 2014. P. 55-65. URL: <https://contensis.uwaterloo.ca/sites/courses-archive/1191/PACS-201/media/documents/klare-wk-4.pdf>
10. Hook M., Hirsch R., Aleklett K. Giant Oil Field Decline Rates and Their Influence on World Oil Production. *Energy Policy*. 2009. Vol. 37. No. 6. P. 2262-2272. doi: 10.1016/j.enpol.2009.02.020
11. Jackson P., Smith L. Exploring the Undulating Plateau: The Future of Global Oil Supply. *Philosophical Transactions of the Royal Society A*. 2013. Vol. 372. doi: 10.1098/rsta.2012.0491
12. Yergin D. The Quest: Energy, Security, and the Remaking of the Modern World. New York: Penguin Books, 2012. 832 p.
13. Silkin V. Competition for access to energy resources: technological factor. *National Interests: Priorities and Security*. 2017. Vol. 13. No. 1. P. 119-129. DOI: <http://213.226.126.9/ni/2017/ni01/ni0117-119.pdf>
14. Browne J. Beyond Business. London: Weidenfeld and Nicolson, 2010. 310 p.
15. Noreng O. Crude Power: Politics and the Oil Market. London: I.B. Tauris, 2002. 254 p.
16. Yergin D. The Prize: The Epic Quest for Oil, Money, and Power. New York: Simon and Schuster, 1991. 912 p.
17. Super major dammerung. The Day of the Huge International Oil Company Is Drawing to a Close. *The Economist*. 2013. August 3.

18. Weijermarsa R., Clintc O., Pylec I. Competing and Partnering for Resources and Profits: Strategic Shifts of Oil Majors during the Past Quarter of a Century. *Energy Strategy Reviews*. 2014. Vol. 3. P. 72-87. DOI: 10.1016/j.esr.2014.05.001
19. Ma X., Andrew-Speed P. The Overseas Activities of China's National Oil Companies: Rationale and Outlook. *Minerals and Energy*. 2006. Vol. 21. No. 1. P. 17-30. DOI:10.1080/14041040500504343
20. Mendonca R.W., Oliveira L.G. Local Content Policy in the Brazilian Oil and Gas Sectoral System of Innovation. *Latin American Business Review*. 2013. Vol. 14. No. 3-4. P. 271-287. DOI: 10.1080/10978526.2013.833477
21. Nicolazzi M. *Il Prezzo Del Petrolio*. Milano: Boroli Editore, 2009. 238 p.
22. Fituni L., Abramova I. Resource Potential of Africa and Russia's National Interests in the XXI Century. Moscow: Institute for African studies. Russian academy of sciences, 2010. 209 p.
23. Olanrewaju F.O, Joshua S., Olanrewaju A. Natural Resources, Conflict and Security Challenges in Africa. *India Quarterly*. 2020. No. 76(4). P. 552-568. <https://doi.org/10.1177/0974928420961742>
24. Cgellaney B. Asia's Resource Scramble. *Project Syndicate*. April 3, 2013. URL: <https://www.project-syndicate.org/commentary/the-impact-of-natural-resources-on-asia-s-security-dynamics-by-brahma-chellaney/russian>
25. Carter J. State of the Union Address. Washington, D.C., February 23, 1980. URL: www.jimmycarterlibrary.org
26. Klare M. *Blood and Oil: the dangers and consequences of America's growing dependency on imported petroleum*. New York: Metropolitan Books, 2004. 304 p.
27. Wong E. Chinese Military Seeks to Extend Its Naval Power. *The New York Times*. April 23, 2010.
28. U.S. National Intelligence Council (NIC), *Global Trends 2025*. Washington, D.C.: NIC, 2008.
29. Reno W. *Warlord Politics and African States*. Boulder: Lynne Rienner, 1998. 120 p.
30. Keen D. The Economic Functions of Violence in Civil Wars. *Adelphi Papers*. No. 320. *International Institute of Strategic Studies (IISS)*. Oxford: Oxford University Press and IISS, 1998.
31. Klare M. *Resource Wars: The New Landscape of Global Conflict*. London: Holt Paperbacks; First edition, 2002. 304 p.
32. Porter M.E. *Competitive Strategy: Techniques for Analyzing Industries and Competitors*. New York: Free Press, 1980. 397 p.
33. *Oil and Gas in Africa*. Oxford University Press. Oxford, 2016. 272 p. URL: <https://www.afdb.org/fileadmin/uploads/afdb/Documents/Publications/Oil%20and%20Gas%20in%20Africa.pdf>

References

1. Stigler, G. (1957). Perfect Competition, Historically Contemplated. Reviewed. *Journal of Political Economy*, 65, (1), February, pp. 1-17. [Online]. Available from: <http://www.jstor.org/stable/1824830> [In English].
2. Baibulekova, L.F., Sauranbaay, S.B., Kenzhibaeva, Z.S. (2018). Modern trends in the formation of the international competitiveness of the national economy. *Espacios*, 39, (14), pp. 26-35. [Online]. Available from: <https://www.revistaespacios.com/a18v39n14/a18v39n14p26.pdf> [In English].
3. (2019). International Group on Sustainable Resource Management. *Global Resources Outlook 2019: Natural Resources for the Future We Want*. Report of the International Panel on Sustainable Resource Management. *United Nations Environment Program*. Nairobi, Kenya. [Online]. Available from: https://www.researchgate.net/publication/331683904_UN_Global_Resources_Outlook_2019_Natural_Resources_for_the_Future_We_Want [In English].

4. Schandl, H., West, J. (2010). Resource use and resource efficiency in the Asia-Pacific region. *Global Environmental Change-Human and Policy Dimensions*, 20 (4), pp. 636-647. [In English].
5. Klare, M.T. (2014). *The Race for What's Left: The Global Scramble for the World's Last*. London: Picador. [In English].
6. Klare M.T.(2012). *The Race for What's Left*. New York: Metropolitan Books. [In English].
7. (2007). *Climate Change 2007: Impacts, Adaptation and Vulnerability*. Contribution of Working Group II to the Fourth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change. Cambridge: Cambridge University Press. [In English].
8. (2011). *National Commission on the BP Deepwater Horizon Oil Spill and Offshore Drilling, Deep Water*. Washington: National Commission. [In English].
9. Klare, M. (2014). Resource competition in the 21st century. *Approaches to peace: A reader in peace studies*. New York: Oxford University Press, pp. 55-65. [Online]. Available from: <https://contensis.uwaterloo.ca/sites/courses-archive/1191/PACS-201/media/documents/klare-wk-4.pdf> [In English].
10. Hook, M., Hirsch, R., Aleklett, K. (2009). Giant Oil Field Decline Rates and Their Influence on World Oil Production. *Energy Policy*, 37. (6), pp. 2262-2272. doi: 10.1016/j.enpol.2009.02.020 [In English].
11. Jackson, P., Smith, L. (2013). Exploring the Undulating Plateau: The Future of Global Oil Supply. *Philosophical Transactions of the Royal Society A*, 372. doi: 10.1098/rsta.2012.0491 [In English].
14. Yergin, D. (2012). *The Quest: Energy, Security, and the Remaking of the Modern World*. New York: Penguin Books. [In English].
15. Silkin, V. (2017). Competition for access to energy resources: technological factor. *National Interests: Priorities and Security*, 13 (1), pp. 119-129. DOI: <http://213.226.126.9/ni/2017/ni01/ni0117-119.pdf> [In English].
14. Browne, J. (2010). *Beyond Business*. London: Weidenfeld and Nicolson. [In English].
15. Noreng, O. (2002). *Crude Power: Politics and the Oil Market*. London: I.B. Tauris. [In English].
16. Yergin, D. (1991). *The Prize: The Epic Quest for Oil, Money, and Power*. New York: Simon and Schuster. [In English].
17. Super major dammerung. The Day of the Huge International Oil Company Is Drawing to a Close. *The Economist*. 2013. August 3. [In English].
18. Weijermarsa, R., Clintc, O., Pylec, I. (2014). Competing and Partnering for Resources and Profits: Strategic Shifts of Oil Majors during the Past Quarter of a Century. *Energy Strategy Reviews*, 3, pp. 72-87. DOI: 10.1016/j.esr.2014.05.001 [In English].
19. Ma, X., Andrew-Speed, P. (2006). The Overseas Activities of China's National Oil Companies: Rationale and Outlook. *Minerals and Energy*, 21 (1), pp. 17-30. DOI:10.1080/14041040500504343 [In English].
20. Mendonca, R.W., Oliveira, L.G. (2013). Local Content Policy in the Brazilian Oil and Gas Sectoral System of Innovation. *Latin American Business Review*, 14 (3-4), pp. 271-287. DOI: 10.1080/10978526.2013.833477 [In English].
21. Nicolazzi, M. (2009). *Il Prezzo Del Petrolio*. Milano: Boroli Editore. [In Italian].
22. Fituni, L., Abramova, I. (2010). *Resource Potential of Africa and Russia's National Interests in the XXI Century*. Moscow: Institute for African studies. Russian academy of sciences. [In English].
23. Olanrewaju, F.O, Joshua, S., Olanrewaju, A. (2020). Natural Resources, Conflict and Security Challenges in Africa. *India Quarterly*, 76 (4), pp. 552-568. <https://doi.org/10.1177/0974928420961742> [In English].
24. Cgellaney, B. (2013). Asia's Resource Scramble. *Project Syndicate*. April 3. [Online]. Available from: <https://www.project-syndicate.org/commentary/the-impact-of-natural-resources-on-asia-security-dynamics-by-brahma-chellaney/russian> [In English].

25. Carter, J. (1980). *State of the Union Address*. Washington, D.C., February 23. [Online]. Available from: www.jimmycarterlibrary.org [In English].
26. Klare, M. (2004). *Blood and Oil: the dangers and consequences of America's growing dependency on imported petroleum*. New York: Metropolitan Books. [In English].
27. Wong, E. (2010). Chinese Military Seeks to Extend Its Naval Power. *The New York Times*. April 23. [In English].
28. (2008). *U.S. National Intelligence Council (NIC), Global Trends 2025*. Washington, D.C.: NIC. [In English].
29. Reno, W. *Warlord Politics and African States*. Boulder: Lynne Rienner. [In English].
30. Keen, D. (1998). The Economic Functions of Violence in Civil Wars. *Adelphi Papers*. No. 320. *International Institute of Strategic Studies (IISS)*. Oxford: Oxford University Press and IISS. [In English].
31. Klare, M. (2002). *Resource Wars: The New Landscape of Global Conflict*. London: Holt Paperbacks; First edition. [In English].
32. Porter, M.E. (1980). *Competitive Strategy: Techniques for Analyzing Industries and Competitors*. New York: Free Press. [In English].
33. (2016). *Oil and Gas in Africa*. Oxford University Press. [Online]. Available from: <https://www.afdb.org/fileadmin/uploads/afdb/Documents/Publications/Oil%20and%20Gas%20in%20Africa.pdf> [In English].

Fesenko M. Resource Competition between the Leading States at the Beginning of the XXI Century.

The article examines the problem of resource competition between the leading participants of international relations. It is shown that the entry of developing countries into the international arena and the growing competition for access to energy resources remain serious challenges to the system of relations that has developed in the world energy sector. In the second half of the XXth century the transition of the resource base of states under state control and management began. The revision of the conditions for access to their resources and the strengthening of the positions of national companies largely determined the change in the balance of power in the production of hydrocarbons. The rapid reduction of the planet's resource base largely determines the direction of development of the world economy and politics, as well as geopolitics. The current situation contributes to the growth of the interest of researchers and members of the business community in studying the essence of competition and the mechanisms of its action, as well as the approaches of researchers to its analysis.

It has been proven that in the absence of urgent and coordinated action, the rapid increase in the inefficient use of natural resources will continue to create an incompatible burden on the environment. Today, there is an increase in the use of natural resources, unevenly distributed between countries and regions of the world. In this context, international exchange and cooperation can make a significant contribution to systemic change. Country leaders are responsible for shaping policy and decision-making and have the tools needed to bring about change for the better, including transformation at the local, national and global levels. A further test for the existing system of relations in the global energy sector may be the toughening of the positions of national oil and gas companies in the technological field. By making this strategic priority and invading areas that were previously considered the exclusive prerogative of the West, national companies are gradually shifting the center of gravity of competition in the industry to technology. Obviously, the ability of ambitions on the world stage and the ability to withstand competition for energy resources in the coming years will be tested precisely in these coordinates.

Keywords: resources, competition, trends, oil and gas industry, scientific and technological development, conflicts over natural resources, Asia-Pacific, Africa, USA, TNCs.

КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПРОЦЕС

УДК 94(477:323)

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2023-22-10>

Шаповал Ю.І.

<https://orcid.org/0000-0002-2883-6403>

ІВАН ЛИСЯК-РУДНИЦЬКИЙ ПРО СОБОРНІСТЬ УКРАЇНИ

Стаття містить аналіз поглядів одного з найцікавіших українських істориків ХХ ст. Івана Лисяка-Рудницького на проблему соборності українських земель. Він вважав, що висхідним пунктом цього питання став проголошений Директорією Української Народної Республіки Акт від 22 січня 1919 р. З того часу всі політичні українські програми не ігнорували питання єдності Східної і Західної України. Головним досягненням у реалізації цього питання у 1921-1941 рр., до початку Другої світової війни стало культурне зближення, уніфікація літературної мови, правопису, стирання культурних відмінностей. Фундаментальні зміни принесла Друга світова війна. Тоді за умов спочатку радянської, потім німецької, а згодом знову радянської окупації, сталася зустріч між західними і східними українцями. Лисяк-Рудницький відсуває на другий план, сказати б, стигматизацію згаданих подій. Включення території Західної України до СРСР супроводжувалось великими стражданнями людей. Це була єдність під чужим ярмом. Лисяк-Рудницький вважав, що справа цим не вичерпується. Це не змогло перешикувати численним особистим контактам між уродженцями східно-центральної та західної земель. В такий спосіб формувалось нове всеукраїнське єднання, що стане носієм майбутнього української нації. Паралельно до цього відбувалась інтеграція в українській еміграції. Вона також охоплювала вихідців з усіх регіонів України. Прикладом є Українська Національна Рада, створена навесні 1947 – влітку 1948 року для координації дій українських партій та організацій. Іван Лисяк-Рудницький також звертався до проблеми Криму і його входження у 1954 р. до складу України. У своїх дослідженнях він обґрунтовував, що геополітичні й економічні чинники обумовлюють органічну приналежність Кримського півострова до українського материка.

Ключові слова: Іван Лисяк-Рудницький, історія України, ідея соборності, конвергенція Західної і Східної України, Крим, Росія.

Постановка проблеми. На думку професора Ярослава Грицака, навряд чи жоден історик ХХ ст. мав такий глибокий вплив на сучасне українське історієписання, як Іван Лисяк-Рудницький (1919–1984) [1, р. 301]. Грицак наводить слова іншого дослідника – Сергія Єкельчика – про те, що після проголошення незалежності України у 1991 р. твори Лисяка-Рудницького були на порозі того, щоб стати новим каноном для написання історії в Україні [1].

В обох наведених твердженнях є перебільшення. Хоча б тому, що й раніше і нині далеко не всі дослідники належним чином обізнані із спадщиною Івана Лисяка-Рудницького. Він був не лише унікально ерудованою особою, а й особою парадоксальною. Наприклад, за життя він не видав жодної монографії, не говорячи вже про *opus magnum*. Він був дослідником, який міг дозволити собі місяцями, а то й роками писати деякі свої статті. Його дослідження у

1987 р., вже по його смерті, були видані у вигляді англомовного збірника статей [2] завдяки його синові Петру (Пітеру) Л. Рудницькому¹.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Іван Лисяк-Рудницький мав незаперечний вплив на своїх колег українського походження, які (як і він сам) вже після Другої світової війни зробили академічні кар'єри на Заході. Проте в Україні пізнання спадщини Івана Лисяка-Рудницького розпочалося з виходом у 1994 р. двотомного зібрання його творів під назвою «Історичні есе» [3]. У 2019 р. було здійснено друге видання «Історичних есе» [4]. Обидва згадані видання є не лише найповнішим зібранням наукової спадщини Лисяка-Рудницького, а й ключовим джерелом для дослідників цієї спадщини [5; 6; 7; 8; 9].

Ці видавничі проекти були успішно реалізовані завдяки спільним зусиллям Петра (Пітера) Л. Лисяка-Рудницького і Ярослава Грицака. Останній слушно підкреслював: «...Мабуть, немає іншого історика, який би так радикально переосмислив, що таке українська історія і як про неї писати. Переосмислення історії України було головним проектом життя Рудницького. У нього було дивовижне життя, яке відповідало його видатній інтелектуальній спадщині. Але бути видатним не обов'язково означає бути успішним» [1, р. 302].

Життя Івана Лисяка-Рудницького, яке він завершив на посаді професора Альбертського університету в Канаді, яскраво відбивають його щоденники, видані в Україні у 2019 р. [10]. Щоденники були написані з максимальною відвертістю, як мовиться, не для друку. Вони містять широкую родієву панораму: життя Львова у 1930-х рр., української громади Кракова 1939-1940 рр., перебування і навчання у нацистському Берліні та окупованій Празі у 1940-1945 рр., еміграційні реалії Західної Європи та США 1945-1954 рр. і, нарешті, Москви (куди Лисяк-Рудницький приїздив на Міжнародний конгрес істориків) і Києва (де Лисяк-Рудницький був з метою налагодження наукової співпраці з Київським університетом) у 1970 р. Після публікації щоденники також стали предметом аналізу, що його здійснюють науковці різних країн [11; 12; 13; 14; 15].

Наукова кар'єра Івана Лисяка-Рудницького після навчання у Колумбійському університеті у Нью-Йорку була зламана 1954 р. через донос про нібито «прорадянські симпатії» молодого дослідника (це був час «полювання на відьом» у США)². Після цього Лисяк-Рудницький був

¹ Рудницький Петро (Пітер), 1951 року народження – професор історії середньовічної англійської літератури Університету Флориди (США), а також психотерапевт. Автор низки праць з проблем психоаналізу.

² «Полювання на відьом» – політична кампанія у США, що розпочалася промовою сенатора Джозефа Маккарті 9 лютого 1950 р. в місті Вілінг (штат Західна Вірджинія). Сенатор заявив, що довів до відома держсекретаря список з 205 комуністів, які працюють в Держдепі, стала сенсацією і сигналом для активізації антикомуністичних сил. У 1953 р. до боротьби із комуністичною загрозою були залучені комітети Палати представників та Сенату, численні

вимушений переїхати до Філадельфії до батьків його дружини, де спочатку працював контролером у громадському транспорті. Зрештою він повернувся до викладацької та дослідницької роботи у вже згаданій Філадельфії, в університеті міста Медісон (штат Вісконсін), в Американському університеті у Вашингтоні.

Літературознавець Юрій Луцький³, приятель Лисяка-Рудницького, згадував: «Іван належав до тих нечисленних тепер людей, які вільно читали і говорили світовими мовами, від яких віяло подихом старої європейської культури. Одночасно він не присвячував уваги виключно філософській чи історичній лектурі, але читав багато художньої літератури різними мовами» [16, с. 190].

Професор Омелян Прицак⁴ у передмові до двотомника «Історичні есе» зазначав, що добрий філософський вишкіл Лисяка-Рудницького, інтелектуальна чесність і громадська відвага «робили його есеї винятковими появами на нашому історико-політичному ринку. Вихований... на традиціях західноєвропейського лібералізму, він добре розумів світосприймання західного читача і, пишучи, вживав той самий код, тому більшість своїх праць він міг паралельно подавати у двох версіях: англійській і українській... Під тим оглядом Іван більше зробив для поширення інформації про найважливіші проблеми України, а зокрема української суспільно-політичної думки для читачів-неукраїнців, ніж хто-небудь із його колег» [17, с. 12].

антикомуністичні комітети у федеральних, державних і місцевих органах влади, а також приватні розшукові агентства. Чистці було піддано державний апарат, армійське і флотське керівництво, викладацький склад коледжів і університетів, діячів культури, умовою перебування яких на посаді слугувала заява під присягою про непричетність навіть у минулому до діяльності Компартії. У 1954 р. за ініціативою маккартистів Конгрес прийняв «Акт про контроль над комуністами», яким оголосили компартію поза законом і визначили 14 ознак приналежності до комунізму. Згодом, під тиском преси і громадськості для вивчення діяльності Маккарті було створено спеціальний комітет, який 2 грудня 1954 р. засудив його поведінку як негідну за волонтаристські дії, «необгрунтовані звинувачення» і порушення етики, які могли призвести до «безчестя Сенату».

³ Луцький Юрій (1919-2001) – літературознавець, літературний критик, видавець, перекладач. Разом з І. Лисяком-Рудницьким у Львові отримав середню освіту, у 1937-1939 рр. навчався у Берлінському університеті. Виїхав на канікули до Великої Британії, де застав початок Другої світової війни. Навчався у Бірмінгемському університеті, у 1943-1947 рр. служив в англійській армії. Після війни переїхав до Канади, де викладав у Саскачеванському університеті, з 1949 року – у США, в Колумбійському університеті, з 1952 року – викладач Торонтського університету, де очолював відділ славістики (1956-1960). Один зі засновників та асоційований директор (1976-1982) Канадського інституту українських студій (КИУС). Автор праць про українську літературу, а також мемуарів.

⁴ Прицак Омелян (1919-2006) – історик, філолог, орієнталіст, викладач університету, мовознавець. Досліджував мови та історію тюркських народів, джерела до історії України (скандинавські і східні), українсько-турецькі відносини в середні віки. Професор Гамбурзького, Вашингтонського, Гарвардського, Київського університетів, засновник і перший директор Українського наукового інституту Гарвардського університету (до 1989 року) та Інституту сходознавства імені А.Ю. Кримського (1991-1999).

Новизна і мета статті. Не дивлячись на те, що у західному академічному дискурсі у повоєнні і наступні часи панувала (та й дотепер має панівні позиції у східноєвропейських дослідженнях) історія Росії, історія України ніколи не виходила з кола наукових інтересів Івана Лисяка-Рудницького. Викладаючи курси з історії Росії та східноєвропейської історії, не ігнорував він і проблему соборності України. Тим часом його погляди на цю проблему дотепер ще не були піддані спеціальному науковому аналізу. Саме це стимулювало зусилля автора для підготовки цієї публікації. Тим більше, що проблема соборності українських земель є важливою складовою питання життєздатності України як держави. Особливо це очевидно після початку у 2014 р. російської агресії проти України.

Виклад основного матеріалу. Важливим етапом в осмисленні цієї проблеми для Івана Лисяка-Рудницького стало утворення еміграційної Української Національної Ради (УНРада). Вона являла собою передпарламент (законодавчий орган) Державного Центру Української Народної Республіки⁵ [18; 19]. УНРада була створена навесні 1947 – влітку 1948 року для координації дій українських партій та організацій, що стояли на самостійницьких позиціях.

Крім Української Національної Ради діяли Закордонне представництво Української Головної Визвольної Ради (УГВР)⁶ та монархістська група Союз гетьманців-державників⁷. Частина ОУН під керівництвом Андрія Мельника⁸ брала участь у її роботі з 1957 по 1961 рік. Після реорганізації у 1978 р. частина членів УНРади вийшла з неї. У 1979 р. ця група утворила на чолі з Іваном Кедриним⁹ Раду прихильників Української Народної Республіки. УНРада

⁵ Державний Центр УНР в екзилі (ДЦ УНР) – сукупність законодавчих і виконавчих українських органів влади, які у 1921-1992 рр. діяли поза межами України. Вони внаслідок комунізації України з кінця 1920 р. перебували поза межами УНР, на території Польщі. Державні установи діяли в Тарнові, Ченстохові, Варшаві, а потім у Парижі, Ваймарі, Кіссінгені, Мюнхені, Філадельфії.

⁶ Українська головна визвольна рада (УГВР) – орган політичного керівництва українським визвольним рухом. УГВР оголосила себе «верховним органом українського народу в його революційно-визвольній боротьбі». Утворена в умовах підпілля у липні 1944 р. в Україні з ініціативи УПА й ОУН (бандерівське крило).

⁷ Союз гетьманців-державників (СГД), політична монархічна організація, правонаступниця Українського союзу хліборобів-державників, заснована у 1937 р. за ініціативою Павла Скоропадського.

⁸ Мельник Андрій (1890-1964) – полковник Армії УНР. З 1921 р. в Українській Військовій організації (УВО), близький співробітник Євгена Коновальця. Після смерті останнього очолив Організацію Українських Націоналістів (ОУН). З 1940 р. лідер частини ОУН, яку називали «Мельниківці». В 1944 р. кинутий німцями до концтабору у Заксенхаузен. Після війни – в еміграції.

⁹ Кедрин-Рудницький Іван (1896-1995) – історик, політичний діяч і журналіст. У 1920-1930-х рр. політична діяльність була тісно пов'язана з екзильним урядом УНР та найвпливовішою політичною партією в Західній Україні – Українським національно-демократичним об'єднанням. У вересні 1939 р. переїхав до Польщі, з 1944 року – в Австрії, з 1949 року – США.

припинила свою діяльність у березні 1992 р. після складання повноважень Державного Центру Української Народної Республіки і передачі їх законній владі незалежної України.

У 1950 р. Лисяк-Рудницький друкує статтю «Українська Національна Рада й ідея соборності». Через два роки після створення УНРади дослідник називає цю подію «найбільшим дотеперішнім досягненням нашої політики на еміграції» [20, с. 300]. Головним імпульсом для такої оцінки є те, що УНРада являє собою національно-державний центр всеукраїнського або соборного значення, в ній вперше поєднані в одній спільній репрезентації всі території України, зокрема Україна наддніпрянська та західна. Остання, зазначається у статті, також не є монолітною: «Вона розпадається на ряд областей – Галичина, Волинь, Закарпаття, Буковина, – що кожна з них мала донедавна окрему політичну індивідуальність. Все ж проблема соборності зводиться в основному до взаємин між Наддніпрянщиною й Галичиною» [20, с. 300]. Про це йдеться далі.

Звертаючись до проголошення Директорією УНР 22 січня 1919 р. на Софійській площі в Києві злуки (єднання) всіх українських земель (західних і східних) в одну Українську державу, Лисяк-Рудницький зазначає: «Не зважаючи на те, що акт 22 січня 1919 р[оку] не був у свій час практично введений у життя, він залишився вихідною точкою всієї дальшої еволюції. В міжвоєнній добі українські землі знову опинилися розділені чужими державними кордонами. Але постулат соборності став невід'ємною частиною всіх українських «політичних програм цієї доби – від консервативно-гетьманської починаючи й на націонал-комуністичній кінчаючи» [20, с. 301-302].

Розглядаючи колишніх українських націонал-комуністів типу Миколи Хвильового¹⁰ чи Миколи Скрипника¹¹ як останніх носіїв незалежної політичної думки, Лисяк-Рудницький підкреслює, що ці середовища були налаштовані

Деякий час виконував обов'язки голови Президії Української Національної Ради в екзилі, був Головою Ради Народних Міністрів УНР в екзилі (1976-1978). З 1953 по 1979 р. працював у редакції газети «Свобода» – найбільшої української газети у США.

¹⁰ Хвильовий Микола Григорович, справжнє прізвище Фітільов (1893-1933) – прозаїк, поет, публіцист. Активний адепт політики «українізації», автор низки памфлетів, що мали в середині 1920-х рр. під час літературної дискусії великий суспільно-політичний резонанс і привернули увагу Й. Сталіна. Своєрідним продовженням цих памфлетів стала стаття «Україна чи Малоросія?». У цих творах висловив вимогу перед новою українською літературою припинити наслідувати Москву й орієнтуватися на «психологічну Європу». Вважав, що на зміну провідній ролі Європи в культурному процесі має прийти «євразійський Ренесанс», у якому провідну роль відводив новій українській культурі. Підтриманий «націонал-комуністами», був підданий демагогічній критиці особисто Сталіним та його прихильниками. Був трактований як ідеолог «націонал-ухильництва». Напередодні арешту покінчив життя самогубством у Харкові 13 травня 1933 р.

¹¹ Скрипник Микола Олексійович (1872-1933) – більшовицький політичний діяч, один із ідеологів політики українізації. У 1927-1933 рр. – народний комісар освіти УСРР. Після обвинувачень в націоналізмі 7 липня 1933 р. наклав на себе руки.

виразно по-соборницьки: «До проявів активного соборництва націонал-комуністів належало субвенціонування культурного життя серед українських «скупчень у Советському Союзі поза границями УССР (на Курщині, Вороніжчині, Донщині, в Криму й Кубанщині, в колоніях осередньої Азії та Далекого Сходу). З цих же мотивів випливало старання про контакти з Галичиною та іншими західними землями та підтримка, що її Харків давав тамтешнім національним установам, навіть таким, що зовсім не мали “радянськості” забарвлення. Рівночасно українські комуністи форсували в Комінтерні протипольський курс. Але на кінець 20-х і початок 30-х років припадає розгром українських комуністичних формацій, а 1933 рік мало хто з їхніх лідерів перетривав навіть фізично» [20, с. 303].

Лисяк-Рудницький ставить і шукає відповідь на питання, в чому саме полягав прогрес в реалізації ідеї соборності за ті двадцять років, що відділяли кінець боротьби за незалежну Україну до початку Другої світової війни? З його точки зору, велетенську працю було проведено в першу чергу з ліквідації старих культурних відмінностей, з утвердження нової всеукраїнської духовності: «Згадати б лише про уніфікацію літературної мови, правопису. Великі заслуги на полі культурного зближення поклали культурні діячі наддніпрянської еміграції, що по 1921 р[оку] або просто поселилися на одній з наших західних територій, або які, – навіть живучи по Прагах, Варшавих, Берлінах, Парижах, брали участь у духовому житті галицько-волинської землі, друкували свої твори у Львові й там же знаходили споживачів своєї продукції. Мабуть, не менш важлива, хоч часово коротша була активність тих галичан, що в період відносного лібералізму в советах (20-ті роки, українізація) відігравали помітну роль в УССР. Для прикладу назв'ю з одного боку імена Маланюка¹² й Ковжуна,¹³ з другого боку Курбаса¹⁴ й Бойчука¹⁵ ... На Радянщині останніми носіями незалежної політичної думки були колишні укапісти й боротьбісти, українські націонал-комуністи типу Хвильового чи Скрипника. Ці середовища були настроєні яскраво по-соборницьки. Недаремно в органі хвильовистів,

¹² Маланюк Євген Филімонович (1897-1968) – письменник, публіцист, літературний критик, сотник Армії УНР.

¹³ Ковжун Павло Максимович (1896-1939) – художник, мистецтвознавець. Спершу представник футуризму, у 1920-х роках – конструктивізму з використанням елементів українського барокко.

¹⁴ Курбас Лесь Степанович (1887-1937) – режисер, актор, теоретик театру, драматург, публіцист, перекладач. Народився у Галичині, навчався у Львівському та Віденському університетах, закінчив драматичну школу при Віденській консерваторії. Народний артист Української РСР. Засновник театру «Березіль» у Харкові. Репресований, розстріляний з групою соловецьких в'язнів.

¹⁵ Бойчук Михайло Львович (1882-1937) – художник, маляр-монументаліст, засновник самобутньої школи українського мистецтва, лідер групи «бойчукістів». Один із засновників монументального мистецтва України ХХ ст. Заарештований 1936 р. в Києві, наступного року страчений.

«Літературному Ярмаркові»,¹⁶ красувалося гасло “Нехай живе соборна Українська Радянська Соціалістична Республіка!”, при чому це розумілося напевне не на теперішній сталінський лад» [20, с. 302-303].

Для позначення ситуації, що склалася у процесі кристалізації сталінської диктатури у Радянському Союзі, а відтак і в УСРР/УРСР, Лисяк-Рудницький вживає поняття «сьогобічна» (тобто західна, еміграційна) і «потойбічна» (тобто підкомуністична) Україна. Найгострішу критику при цьому він спрямовує проти України «сьогобічної», тобто еміграційної, дорікаючи тим, що тут не було належного інтересу до систематичного вивчення того, що відбувалося в УСРР/УРСР, а також катастрофічним зниженням рівня української політичної думки на західних землях [20, с. 305]. Все це – «один з найбільших «гріхів занедбання» супроти соборницької заповіді, який лежить на проводі «сьогобічної» України міжвоєнної доби» [20, с. 305].

На переконання Івана Лисяка-Рудницького, фундаментальні зміни сталися з початком Другої світової війни. Саме тоді за умов спочатку радянської, потім німецької, а згодом знову радянської окупації, сталася зустріч між «сьогобічним» і «потойбічним», між західними і східними українцями.

Звертає на себе увагу те, що Лисяк-Рудницький якби відсуває на другий план, сказати б, стигматизацію згаданих подій. Тут місце згадати кінорежисера і письменника Олександра Довженка. Для нього Друга світова війна почалася не 22 червня 1941 р., а у вересні 1939-го, після інкорпорації земель II Речі Посполитої, які відтак іменувалися винятково Західною Україною. 23 вересня 1939 р. Довженко на чолі фронтової знімальної групи працював в Галичині близько двох місяців (до того ж був політпрацівником), фіксуючи на плівку те, що комуністична пропаганда оголосила «золотим вереснем», братерським «возз'єднанням» в сім'ї радянських народів. Влітку 1940 р. Довженко очолює групу працівників Київської кіностудії, яка виїздить до Бессарабії і Буковини на зйомки документальних фільмів про «визволених» трудящих. У промовах на мітингах Довженко говорив одне, а у вузькому колі близьких до нього людей інше. Зовсім інше писав і у своїх щоденниках.

Ось один з його записів, зроблений під час війни: «У тисяча дев'ятсот тридцять дев'ятому році возз'єдналася Україна Східна і Західна... Обнялися. Стиснули, притиснулися одна до одної і... не зійшлися. Розімкнулися обійми, радість уступила місце непевності, непевність сумніву, сумнів замінився здивованієм, здивованіє розчаруванням, а потім гнівом і обуренням. Хтось сказав – сказано було, що треба ув'язнювати, гнобити, стріляти у спину, висилати, зневажати, плювати в душу, ганьбити, не прощати, нічого не простити!!! І розі<и>шлись, скривавлені, розмотовані, забуті богом, обдурені богом і людьми, на радість ворогам. Розірвались знову в ще більший світовий

¹⁶ «Літературний ярмарок» – журнал, заснований у 1928 р. в Харкові після «самоліквідації» Всеукраїнської академії пролетарської літератури (ВАПЛІТЕ). Від грудня 1928 р. до листопада 1929 р. вийшло 12 номерів «Літературного ярмарку».

трагедії, щоб більш уже ніколи не з'єднатись і зникнуть поодиночку в небуття» [21, с. 216].

Ще до нападу Німеччини на Радянський Союз Довженко в приватній розмові жалівся, як важко йому було робити пропагандистські фільми, оскільки треба було представити все інакше, ніж було насправді: «Якби ви бачили, як жили там люди... Вони всі жили у чудових хатах, дуже добре одягалися, були вільними та незалежними. Зараз там стає дедалі гірше, гірше. Багатьох людей хапає НКВД. Загалом, з'являється знайома картина» [22].

Іван Лисяк-Рудницький не гірше за Довженка знав про реалії, що їх створювали червоні «визволителі», оскільки із своєю матір'ю Міленою Рудницькою¹⁷ у 1939 р. перебував, а потім, ризикуючи життям, втікав із «визволеного» Львова. Проте він на перший погляд дивним чином робить акцент не на цьому, вважає, що справа цим не вичерпується. Не зважаючи на всю майстерність радянської поліцейсько-терористичної системи, вона не може перешкодити численним особистим контактам між уродженцями східно-центральної та західної земель. В такий спосіб відбувається процес інтеграції нової сукупної свідомості українських мас [20, с. 306]. Тобто для Лисяка-Рудницького найважливішим результатом став ефект конвергенції, «взаємопроникнення» Західної і Східної України.

Він переконаний, що до зміцнення українського патріотизму та антибільшовицької опозиційності приводить саме поєднання, співжиття східних і західних українців в єдиній державі: «Нелегко з еміграційної перспективи характеризувати нову всеукраїнську духовість, що народжується на батьківщині. Але ризикнемо, з великою дозою правдоподібності, визначити вклади нашого Сходу й Заходу в цю соборницьку синтезу. Найвартісніше, що приносять “східняки”, це звичка до “великопростірного” мислення (у противенстві до галицької провінційності) та більший досвід практичного, економічного й культурного будівництва в державних масштабах. З “західницького” ж боку – це загострений національний фанатизм, воля за всяку ціну здобути політичну незалежність та непримиренний “мазепинський дух” (у противенстві до деякої національної аморфності великої частини наддніпрянського українства), що такий страшний Москві» [20, с. 307].

У 1956 р. Іван Лисяк-Рудницький друкує у польському еміграційному журналі «Культура», що виходив у Франції за редакцією Єжи Гедройця¹⁸,

¹⁷ Рудницька Мілена Іванівна (1892-1976) – українська громадсько-політична діячка, журналістка, письменниця. Голова центральної управи Союзу українок – найбільшої жіночої організації в Галичині (1917-1938).

¹⁸ Єжи Гедройць (Jerzy Giedroyc, 1906–2000), польський публіцист, головний редактор часопису «Kultura». Зі студентських років – активіст молодіжного руху; був співпрацівником редакцій часописів «Dzień Akademicki», «Bunt Młodych». З початком Другої світової війни був секретарем посла Польщі у Бухаресті. У 1940 р. вступив до війська, невдовзі опинився у бюро пропаганди II-го військового корпусу генерала Владислава Андерса, згодом – у міністерстві

статтю «Новий Переяслав». Привертає увагу та частина цієї публікації, яка пов'язана з Кримом. Як відомо, цей півострів 19 лютого 1954 р. було включено до складу УРСР.

Звісно, Лисяк-Рудницький не міг знати, що ідея приєднання Криму до України виникла у Микити Хрущова ще у 1944 р. В той час Хрущов, ще вірний сталінець, очолював не лише Компартію України, а й уряд УРСР. У травні 1944 р. з Криму виселили кримських татар. 2 червня 1944 р. було прийнято постанову Державного комітету оборони (ДКО) СРСР про виселення з Криму болгар, вірмен і греків, а упродовж 27-28 червня їх було депортовано у східні райони СРСР. При цьому у Москві почали компенсувати втрачені на півострові людські і матеріальні ресурси. Зокрема, шляхом переселення колгоспників із України. Ось тоді у Хрущова почало формуватись враження, що у черговий раз Україна віддає людські і матеріальні ресурси, нічого не одержуючи натомість. Почала визрівати ідея, що більш справедливо було б просто включити Крим до складу України. До речі, значною мірою такий підхід стимулювало його знайомство з історією Кримського півострова, інформації про його давні зв'язки з Україною [23].

Зі своєю ідеєю Хрущов поїхав до Сталіна, від якого тоді отримав категоричну відмову і страшну прочуханку. Ось що він розповів про це одному з апаратних працівників: «Я ось був у Москві і заявив: Україна у розрусі, а всі з неї тягнуть. А от якщо їй Крим віддати?.. Так мене після цього як тільки не називали і як тільки душу не трясли. Стерти у порошок були готові! І нічого, як бачиш, живий!» [24, с. 54]. Цитує автор спогадів і такі слова Хрущова: «Людей дам, а Крим заберу. Все одно» [24, с. 54].

Так воно у лютому 1954 року і сталося. До речі, рішення Президії Верховної Ради СРСР про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР аргументувалось спільністю економіки, територіальною близькістю і тісними господарськими і культурними зв'язками між Кримом і Україною. Довкола цього було влаштовано широкомасштабну галасливу кампанію, «оздоблену» згадками про 300-річчя Переяславської Ради. Безумовно, не слід відкидати того, що фактом передачі Криму Хрущов до певної міри реалізував свої попередні амбіції. Це був також до певної міри антисталінський крок. Проте у данному випадку важлива мотивація дій Микити Хрущова, який (при всьому його

інформації уряду Польщі в екзилі у Лондоні. У 1946 р. заснував Інститут літератури у Римі, який був перенесений до Паризького передмістя Мезон-Ляффіт. Був його директором до смерті. Є. Гедройць був великим прихильником українсько-польського порозуміння, концепції Міжмор'я та вів активну видавничу діяльність. Крім часопису «Kultura» з 1962 р. виходив щоквартальник «Zeszyty Historyczne». З Є. Гедройцем співпрацювали Богдан Осадчук, Юрій Лавріненко, Юрій Шевельов, Іван Лисяк-Рудницький, Борис Левицький, Іван Кедрин, Іван Кошелівець. (Див.: Простір свободи. Україна на шпальтах паризької «Культури». Підготувала Богуміла Бердыховська. Київ: Критика, 2005; Єжи Гедройць та українська еміграція. Листування 1950–1982 років. Київ: Критика, 2008; Jerzy Giedroyc i Bohdan Osadczuk. Korespondencja 1950–2000. Opracowali: Bogumiła Berdychowska i Marek Żebrowski. Wojnowice, 2019).

щирому інтернаціоналізмі) прагнув відстояти інтереси України, яка зазнала великих втрат, але була змушена багато віддавати Молоху «общесоюзной копилки». Відтак можна констатувати, що передача Криму була не ексцентричним, а цілком свідомим і мотивованим кроком Хрущова. При цьому, зрозуміло, він не передбачав, що Україна відокремиться і буде незалежною державною.

Іван Лисяк-Рудницький під час написання статті «Новий переяслав» не знав деталей передачі Криму Україні. Та для нього не було сумніву, що цей процес відіграє величезну роль для соборності України. Він підкреслює: «Геополітичні й економічні чинники обумовлюють органічну приналежність Кримського півострова до українського материка. Україна має також історичні й етнічні права до цієї території, що її розвиток від найдавніших часів проходив у тісному зв'язку з життям українських земель та що серед її строкатого населення українці творили, поруч з татарами, автохтонне ядро. Різні українські політичні сили, від консервативного уряду гетьмана Скоропадського в 1918 році до харківських «націонал-комуністів» двадцятих років, робили заходи у справі приєднання Криму до України. Хоч українці були в Криму тільки меншиною, проте його політичне значення для України більше, ніж деяких теренів, що мають, або мали в недавньому минулому, безспірно український етнічний характер. Наприклад, можемо собі без труда уявити існування самостійної української держави без західніх окраїн, - Пряшівщини, Лемківщини, Посяння, Холмщини. Зате українська державність немислима без Криму. Якщо прийняти до уваги панівне стратегічне положення Севастополя в північній смузі чорноморського басейну, то ясно, що Крим у чужих руках - це дуло пістоля, приложене до скроні України» [25, с. 319-320].

Ще одна теза Лисяка-Рудницького заслуговує на згадку за умов розв'язаної Росією у 2014 р. і посиленою у лютому 2022 р. війни проти України. По-перше, він наполягає на тому, що законні українські інтереси в Криму ніяк не стоять у суперечності з життєвими правами кримсько-татарського народу: «Наш обов'язок – всіма доступними засобами сприяти поворотові татарських виселенців на вітчизну» [25, с. 321].

По-друге, Лисяк-Рудницький повертається до думки про позитивний ефект конвергенції Західної і Наддніпрянської України: «Якщо, з одного боку, затираються тепер старі обласні особливості західноукраїнських земель (в першу чергу Галичини, але також західньої Волині, Закарпаття, північної Буковини та українських частіш Басарабії), то, з другого боку, теж давня Радянська Україна виглядає сьогодні інакше, ніж перед 1939 роком. Могутній політичний динамізм західніх українців, вихованих в європейських громадських і культурних традиціях (згадати б тільки про вплив Католицької Церкви та австрійського конституціоналізму!), знайшов глибокий відгомін серед східноукраїнських мас. Їхня національна свідомість загострилася і психологічні різниці у відношенні до росіян поглибилися. Більше, ніж коли-

небудь у минулому, Україна й Росія протистоять одна одній не тільки як два етнічні розгалуження східного слов'янства, але також як дві політично здиференційовані сили» [25, с. 330].

Висновки. Підбиваючи підсумки, доцільно розпочати саме з двох «політично здиференційованих сил» (у категоріях Лисяка-Рудницького). Нині увесь світ є свідком протистояння Росії і України як двох антагоністичних політичних, а також мілітарних сил. Крім іншого, російська агресія стала найсуворішою перевіркою недекларативності, а реальної сили українських соборницьких ідей.

За цих умов заслуговують на увагу і аналіз поглядів Івана Лисяка-Рудницького на проблему соборності українських земель. Особливо слід підкреслити, що він реалістично розумів відмінності між Сходом і Заходом України в соціальній структурі, громадському вихованні, в атмосфері побуту. Разом з тим Лисяк-Рудницький дав концептуально точні, підтверджені історією оцінки щодо конвергенційного ефекту об'єднання Західної і Східної України, взаємного позитивного впливу навіть за реалій Радянського Союзу.

Аналіз поглядів Івана Лисяка-Рудницького на проблему соборності виразно засвідчує потребу подальшого вивчення його інтелектуальної спадщини, що не девальвується часом і здатна слугувати своєрідним «ключем» до розуміння актуальних, екзистенційних аспектів розвитку України як соборної держави.

Список використаних джерел та літератури

1. Hrytsak Y. Ivan L. Rudnysky: Historian, Public Figure, and political Thinker. *Ab Imperio*. 2020. No. 1. P. 301-322.
2. Essays in Modern Ukrainian History by Ivan L. Rudnysky. Edited by Peter L. Rudnysky. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta, 1987. 499 p.
3. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. Пер. з англ. У. Гавришків, Я. Грицака. Київ: Основи, 1994.
4. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. Видання 2-е. Упорядник Я. Грицак / Центр досліджень історії України ім. Петра Яцика Канадського інституту українських студій. Київ: Дух і Літера, 2019.
5. Грицак Я. Іван Лисяк-Рудницький (нарис інтелектуальної біографії). *Сучасність*. 1994. № 11. С. 73-96.
6. Костенко Г.В. Дослідження життєдіяльності та науково-публіцистичної спадщини М. Драгоманова в працях І. Лисяка-Рудницького. *Грані*. 1999. № 3(5). С. 99-104.
7. Квасниця О.Ю. Концепція провідної верстви в історичній есеїстиці Івана Лисяка-Рудницького. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія Соціальні комунікації*. 2012. № 1027. Вип. 4. С. 185-190.
8. Генік М. Українсько-польське примирення в політичній думці Івана Лисяка-Рудницького. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2013. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Henyk_Mykola/Ukrainskopolske_prymyrennia_u_politychnii_dumtsi_Ivana_Lysiaka-Rudnyskoho.pdf
9. Діптан І. Іван Лисяк-Рудницький про українське націєтворення в європейському контексті. *Сіверянський літопис*. 2020. № 6. С. 63-76

10. Лисяк-Рудницький Іван. Щоденники. Гол. ред.: Я. Грицак, Ф. Сисин; Упоряд.: Я. Глистюк (гол. упоряд.), Г. Вітвіцька, Л. Гентош, О. Дмитерко, М. Думич, К. Кебузинська, Т. Романюк. Програма дослідження модерної історії та суспільства України ім. П. Яцика; Інститут історичних досліджень Львівського національного університету ім. І. Франка; Канадський Інститут Українських Студій Університету Альберти. Київ: Дух і Літера, 2019. 696 с.
11. Kolano Rafał. Іван Лисяк-Рудницький, Щоденники, wstęp Peter L. Rudnytsky, red. Ярослав Грицак, Франк Сисин, оргас. Ярослав Глистюк, Видавництво “Дух і Літера”, Київ 2019, ss. IV+689, 1 nlb. *UR Journal of Humanities and Social Sciences*. 2020. No. 3(16). P. 177-181. URL: <http://journalofhumanitiesandsocialsciences.com/162020/11.pdf>
12. Грицак Я. Іван Лисяк-Рудницький: становлення історика, 1919–1937. *Наукові записки УКУ. Історія*. 2019. Вип. 3. С. 87–97.
13. Кравченко В. Що нового в історії українських студій? *Критика*. 2020. № 1-2. С. 18-23.
14. Чедолума І. Друге відкриття Івана Лисяка-Рудницького. *Україна модерна*. 2021. 7 вересня. URL: <https://uamoderna.com/event/2-vidkrittya-ivana-lisyaka-rudniczkogo-1>
15. Гийдел Е. Неочікуваний щоденник. *Україна модерна*. 2022. № 3.
16. Луцький Ю. З двох світів. Публіцистика. Естетика. Історіософія. Київ: Гелікон, 2002. 394 с.
17. Прицак О. Іван Лисяк-Рудницький як учений і «комунікатор». *Лисяк-Рудницький І. Історичні есе* / Видання 2-е. Упоряд. Я. Грицак. Т. 1. К.: Дух і Літера, 2019. С. 8-15.
18. Яблонський В. Державний центр УНР в екзилі: ідеї, боротьба, традиції (1921-1992 роки). Київ: КНТ, 2020. 648 с.
19. Левченко Л. Роздуми про Уряд УНР в екзині. *Історична правда*. 2022. 26 серпня. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2022/08/26/161724/>
20. Лисяк-Рудницький І. Українська Національна Рада й ідея соборности. *Лисяк-Рудницький І. Історичні есе* / Видання 2-е. Упоряд. Я. Грицак. Т. 2. К.: Дух і Літера, 2019. С. 300-314.
21. Довженко О.П. Щоденникові записи, 1939-1956 = Дневниковые записи, 1939-1956. Харків: Фоліо, 2013. 879 с.
22. Агентурное донесение источника «Альберта». 8 января 1941 г. *Галузевий державний архів СБУ*. Київ. Спр. С-836. Т. 2. Ч. 2. Арк. 99.
23. Шаповал Ю. Микита Хрущов і “кримське питання” *Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство*. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. Київ, 13-14 травня 2004 р. Київ: Світогляд, 2004. С. 273-280.
24. Кнышевский П. Штрихи к портрету кремлевской галереи. *Новое время*. 1994. № 9. С. 52-54.
25. Лисяк-Рудницький І. Новий Переяслав. *Лисяк-Рудницький І. Історичні есе* / Видання 2-е. Упоряд. Я. Грицак. Т. 2. К.: Дух і Літера, 2019. С. 315-337.

References

1. Hrytsak, Y. (2020). Ivan L. Rudnytsky: Historian, Public Figure, and political Thinker. *Ab Imperio*, 1, pp. 301-322. [In English].
2. Rudnytsky, Peter L. (ed) (1987). *Essays in Modern Ukrainian History by Ivan L. Rudnytsky*. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta. [In English].
3. Lysyak-Rudnytsky, I. (1994). *Istorychni ese. V 2 t. Per. z anhl. U. Havryshkiv, Y. Hrytsaka*. Kyiv: Osnovy. [In Ukrainian].

4. Lysyak-Rudnytsky, I. (2019). *Istorychni ese. V 2 t. Vydannya 2-e*. Uporyadnyk Y. Hrycak. Kyiv: Dukh i Litera. [In Ukrainian].
5. Hrytsak, Y. (1994). Ivan Lysyak-Rudnyc"kyj (narys intelektual"noyibiohrafii). *Suchasnist*, 11, pp. 73-96. [In Ukrainian].
6. Kostenko, H.V. (1999). Doslidzhennya zhyttyedyal"nosti ta nauково-publicystychnoi spadshhyny M. Drahomanova v pracyakh I. Lysyaka-Rudnytskoho. *Hrani*, 3(5), pp. 99–104. [In Ukrainian].
7. Kvasnytsya, O.Yu. (2012). Konceptiya providnoyi verstvy v istorychnij eseyistyci Ivana Lysyaka-Rudnyc"koho. *Visnyk Kharkivs"koho nacional"noho universytetu imeni V.N. Karazina. Seriya Social"ni komunikaciyi*, 1027, (4), pp. 185-190. [In Ukrainian].
8. Genyk, M. (2013). Ukrains"ko-pol"ske prymyrennya v politychniy dumci Ivana Lysyaka-Rudnyc"koho. *Ukrayina: kul"turna spadshhyna, nacional"na svidomist", derzhavnist"*. [Online]. Available from: https://shron1.chtyvo.org.ua/Henyk_Mykola/Ukrainskopolske_prymyrennia_u_politychnii_dumtsi_Ivana_Lysiaka-Rudnytskoho.pdf [In Ukrainian].
9. Diptan, I. (2020). Ivan Lysyak-Rudnyc"kyj pro ukrayins"ke naciyetvorennnya v yevropejs"komu konteksti. *Siveryans"kyj litopys*, 6, pp. 63-76. [In Ukrainian].
10. Lysyak-Rudnytsky Ivan. (2019). *Shchodennyky*. Hol. red.: Y. Hrytsak, F. Sysyn; Uporyad.: Ya. Hlystyuk (hol. uporyad.), H. Vitvic"ka, L. Hentosh, O. Dmyterko, M. Dumych, K. Kebuzyns"ka, T. Romanyuk. Prohrama doslidzhennya modernoyi istoriyi ta suspil"stva Ukrayiny im. P. Yacyka; Instytut istorychnykh doslidzhen" L"vivs"koho nacional"noho universytetu im. I. Franka; Kanads"kyj Instytut Ukrayins"kykh Studij Universytetu Al"berty Kyiv: Dukh i Litera. [In Ukrainian].
11. Kolano Rafał. (2020). Ivan Lysyak-Rudnyc"kyř, Shchodennyky, wstęp Peter L. Rudnytsky, red. Yaroslav Hrycak, Frank Sysyn, oprac. Yaroslav Hlystyuk, Wydawnictwo „Dux i Litera”, Kyiv 2019. *UR Journal of Humanities and Social Sciences*, 3(16), pp. 177-181. [Online]. Available from: <http://journalofhumanitiesandsocialsciences.com/162020/11.pdf> [In Polish].
12. Hrytsak, Y. (2019). Ivan Lysyak-Rudnytsky: stanovlennyaistoriya, 1919–1937. *Naukovi zapysky UKU. Istoryia*, 3, pp. 87–97. [In Ukrainian].
13. Kravchenko, V. (2020). Shcho novoho v istoriyi ukrayins"kykh studij? *Krytyka*, 1-2, pp. 18-23. [In Ukrainian].
14. Chedoluma, I. (2021). Druhe vidkryttya Ivana Lysyaka-Rudnyc"koho. *Ukrayina moderna*, 7 veresnya. [Online]. Available from: <https://uamoderna.com/event/2-vidkryttya-ivana-lisyaka-rudniczkogo-1> [In Ukrainian].
15. Hyjdel, E. (2022). Neochikuvanyj shchodennyky. *Ukrayina moderna*, 3. [In Ukrainian].
16. Luc"kyj, Y. (2002). *Z dvokh svitiv. Publicystyka. Estetyka. Istoriosofiya*, Kyiv: Helikon. [In Ukrainian].
17. Pritsak, O. (2019). Ivan Lysyak-Rudnyc"kyj yak ucheny i „komunikator”. *Lysyak-Rudnyc"kyj I. Istorychni ese / Vydannya 2-e*. Uporyad. Ya. Hrytsak. T. 1. Kyiv: Dukh i Litera, pp. 8-15. [In Ukrainian].
18. Yablons"kyj, V. (2020). *Derzhavnyj centr UNR v ekzyli: ideyi, borot"ba, tradyciyi (1921-1992 roky)*. Kyiv: KNT. [In Ukrainian].
19. Levchenko, L. (2022). Rozdumy pro Uryad UNR v ekzyli. *Istorychna pravda*, 26 serpnja. [Online]. Available from: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2022/08/26/161724/> [In Ukrainian].
20. Lysyak-Rudnyc"kyj, I. (2019). Ukrayins"ka Nacional"na Rada j ideya sobornosti. *Lysyak-Rudnyc"kyj I. Istorychni ese. T. 2. Vydannya 2-e*. Uporyadnyk Ya. Hrycak. Centr doslidzhen" istoriyi Ukrayiny im. Petra Yacyka Kanads"kohoinstitutuukrayins"kyxstudij. Kyiv: Dukh i Litera, pp. 300-314. [In Ukrainian].
21. Dovzhenko, O.P. (2013). *Shchodennykovy zapysy, 1939-1956 = Dnevnikovye zapisi, 1939-1956*. Kharkiv: Folio. [In Ukrainian and in Russian].

22. Ahenturnoe donesenie istochnyka «Al"berta». 8 yanvarya 1941. *Haluzevyj derzhavnyj arkhiv SBU*. Kyiv. Spr. S-836, tom 2, chastyna 2, arkush. 99. [In Russian].
23. Shapoval, Y. (2004). Mykyta Khrushhov i "kryms"ke pytannya". *Problemy intehracyi kryms"kykh repatriantiv v ukrayins"ke suspil"stvo*. Materialy Vseukrayins"koyi naukovopraktychnoyi konferencyi. Kyiv: Svitohlyad, pp. 273-280. [In Ukrainian].
24. Knyshevskij, P. (1994). Shtrikhi k portretu kremlevskojhalerei. *Novoe Vremja*, 9, pp. 52-54. [In Russian].
25. Lysyak-Rudnytsky, I. (2019). Novyj Pereyaslav. *Lysyak-Rudnyc"kyj I. Istorychniese*. T. 2. Vydannya 2-e. Uporyadnyk Ya. Hrycak. Centr doslidzhen" istoriyi Ukrayiny im. Petra Yacyka Kanads"koho instytutu ukrayins"kykh studij. Kyiv: Dukh i Litera, pp. 315-337. [In Ukrainian].

Shapoval Yu. Ivan Lysiak-Rudnytsky on the Unity (Sobornist) of Ukraine.

The article contains an analysis of the views of one of the most interesting Ukrainian historians of the XXth century, Ivan Lysiak-Rudnytskyi, on the problem of the unity of Ukrainian lands. He believed that the Act of January 22, 1919, promulgated by the Directory of the Ukrainian People's Republic, became the starting point of this issue. Since that time, all Ukrainian political programs have not ignored the issue of the unity of Eastern and Western Ukraine. The main achievement in the implementation of this issue in 1921-1941, before the beginning of the Second World War, was cultural rapprochement, unification of the literary language, spelling, and erasure of cultural differences. The Second World War brought fundamental changes. Then, under the conditions of first Soviet, then German, and later again Soviet occupation, there was a meeting between Western and Eastern Ukrainians. Lysiak-Rudnytskyi relegates the stigmatization of the mentioned events to the background. The inclusion of the territory of Western Ukraine into the USSR was accompanied by great suffering of the people. It was unity under a foreign yoke. Lysiak-Rudnytskyi believed that the matter did not end there. This could not prevent numerous personal contacts between the natives of the east-central and western lands. In this way, a new all-Ukrainian unity was formed, which will become the bearer of the future of the Ukrainian nation. In parallel with this, the integration of the Ukrainian emigration took place. It also included people from all regions of Ukraine. An example is the Ukrainian National Council, created in the spring of 1947 – summer of 1948 to coordinate the actions of Ukrainian parties and organizations. Ivan Lysiak-Rudnytskyi also addressed the problem of Crimea and its inclusion in Ukraine in 1954. In his research, he substantiated that geopolitical and economic factors determine the organic affiliation of the Crimean peninsula to the Ukrainian mainland.

Keywords: Ivan Lysiak-Rudnytsky, history of Ukraine, the idea of unity, convergence of Western and Eastern Ukraine, Crimea, Russia.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Зелінський Андрій Леонідович – доктор історичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу історії країн Азії та Африки Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Ільїн Володимир Васильович – доктор філософських наук, професор, професор кафедри економічної теорії, макро- і мікроекономіки Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Отрош Михайло Іванович – доктор юридичних наук, провідний науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Пошедін Олег Іванович – кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу глобальних і цивілізаційних процесів Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Таран Лідія Валентинівна – доктор історичних наук, професор, незалежний експерт.

Фалько Сергій Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри тактики Національної академії Національної гвардії України.

Фесенко Микола Васильович – доктор політичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу трансатлантичних досліджень Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Чалий Андрій Олегович – аспірант Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Чирук Святослав Володимирович – кандидат історичних наук, заступник директора з наукової роботи комунального підприємства «Музей історії Дніпра» Дніпровської міської ради.

Шановал Юрій Іванович – доктор історичних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, головний науковий співробітник відділу теорії та історії політичної науки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України імені І.Ф. Кураса.

CONTRIBUTORS

Zelinskyi Andriy – Doctor of Historical Sciences, Senior Research Fellow, Leading Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Ilyin Volodymyr – Doctor of Philosophy, Professor, Professor of Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Otrosh Mykhaylo – Doctor of Juridical Sciences, Leading Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Poshedin Oleh – Ph.D. in History, Associate Professor, Leading Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Taran Lidia – Doctor of Historical Sciences, Professor, Independent Expert.

Fal’ko Sergii – Ph.D. in History, Associate Professor, Associate Professor of the National Academy of the National Guard of Ukraine.

Fesenko Mykola – Doctor of Political Sciences, Senior Research Fellow, Leading Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Chalyi Andrii – Postgraduate Student of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Chyruk Sviatoslav – Ph.D. in History, deputy director for scientific work of Museum of Dnipro City History.

Shapoval Yuri – Doctor of Historical Sciences, Professor, Honored Worker of Science and Technology of Ukraine, Chief Research Fellow of Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В ЖУРНАЛІ

1. Відповідно до постанови Президії ВАК України від 15.01.2003 р. № 7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» та Національного стандарту України ДСТУ 8302:2015 до друку приймаються лише статті, які мають такі необхідні елементи:
 - постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
 - аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор;
 - виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
 - формулювання цілей статті (постановка завдання);
 - виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
 - висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.
2. Статті приймаються лише в електронному варіанті (e-mail: pwh_journal@ukr.net). Тел. (044) 235 44 99; (097) 946 73 75.

Статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються рецензією кандидата, доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку.

3. Вимоги до оформлення:

Файл у форматі doc. Шрифт Times New Roman, кегль 14, міжрядковий інтервал – 1,5. Береги (поля): ліве – 3 см, праве – 1,5 см, верхнє – 2 см, нижнє – 2 см.

До статті обов'язково додаються:

- УДК;
- переклад назви статті англійською мовою
- анотація українською та англійською мовами (обсяг не менше як 1800 – 2200 знаків з пробілами). В анотації не допускається скорочення і аббревіатури крім загальновживаних;
- ключові слова українською та англійською мовами. Кількість ключових слів – від 5 до 7 (не менше);
- обов'язковим є транслітерований латинкою список використаних джерел (References), який додається у зв'язку з необхідністю включення «Проблеми всесвітньої історії» до міжнародних наукометричних баз.

Звертаємо увагу авторів на необхідність кваліфікованого перекладу анотації та назви статті англійською мовою («машинний» переклад неприпустимий).

Позиції у списку літератури оформлюються не за алфавітом, а відповідно до того, як вони зустрічаються в тексті.

4. Послідовність розміщення елементів статті:

- УДК (ліворуч);
- на рядок нижче – прізвище та ім'я автора (праворуч);
- назва статті (великими літерами по центру);
- анотація (обсяг не менше як 1800 – 2200 знаків з пробілами) і ключові слова мовою статті;
- виклад основного матеріалу статті;
- джерела та література (нумерація позицій автоматична);

Список джерел та літератури оформлюється згідно з вимогами ВАК (Бюлетень ВАК України. – 2009. – № 5), відповідно до ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання»; Національного стандарту України ДСТУ 8302:2015.

- Прізвище та ім'я автора, назва статті, анотація і ключові слова англійською, якщо стаття написана українською. Анотація англійською мовою (обсяг не менше як 1800 – 2200 знаків з пробілами) і ключові слова – від 5 до 7.
- **Обов'язковим** є транслітерований латинкою список використаних джерел (References), який додається у зв'язку з необхідністю включення *«Проблеми всесвітньої історії»* до міжнародних наукометричних баз. Список оформляється згідно з правилами **Британського Гарвардського Стандарту** (Harvard-British Standard). Транслітерацію можна зробити за допомогою «Google перекладач» або сайту <http://ua.translit.cc/>. **Приклади оформлення списку джерел дивитись на http://ukrbulletin.univ.kiev.ua/harvard_quick_guide_tcm44-47797.pdf**

Обсяг статті – 1 ум. друк. арк. (40 тис. знаків з пробілами).

5. Статті приймаються українською та англійською мовами.

Редколегія не обов'язково поділяє позицію, висловлену авторами у статтях, та не несе відповідальності за достовірність наведених даних, цитат, фактів та посилань.

Подавши до друку статтю в журнал *«Проблеми всесвітньої історії»*, автор або колектив авторів гарантують, що стаття є оригінальним твором, що раніше не публікувався та не поданий до друку в інше видання. Вони також гарантують, що думки та ідеї, які не належать самим авторам, супроводжуються відповідними посиланнями та (або) цитатами. Редакційна колегія залишає за собою право відхиляти матеріали, що не відповідають редакційним вимогам, мають низький науковий рівень, не пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування, а також порушують етику науковця.

6. Окремим файлом подаються – відомості про автора: повні прізвище, ім'я, по-батькові, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи (навчання), посада, робоча і домашня адреси (з індексом), мобільний телефон, e-mail.

Назва файлу статті – латинськими літерами прізвище автора (наприклад: ivanov.doc). Назва файлу з відомостями про автора – латинськими літерами за зразком: ivanov_avtor.doc

7. Додаткові вимоги до тексту статті:

1. Посилання оформлюються в квадратних дужках.

Наприклад: [1, с. 54], де 1 – порядковий номер позиції (монографії, статті) у списку літератури, 54 – номер сторінки;

[7, арк. 67], де 7 – порядковий номер позиції (архіву) у списку літератури, 67 – номер аркушу архівної справи.

«Там само» – не допускається.

2. Позиції у списку літератури оформлюються не за алфавітом, а відповідно до того, як вони зустрічаються в тексті.

Наукове видання

**Проблеми всесвітньої історії
НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
№ 2(22), 2023**

Видавець:

Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Адреса редакції та видавця:

вул. Леонтовича, 5, м. Київ, 01054,

тел. (044) 235-44-99

Формат 70x100/16

Ум. друк. арк. 18,93.

Тираж 300.

Зам. №С22-124-1

Виготовлювач «КЖД “Софія”».

Віддруковано на власному обладнанні

08000, Київська обл., смт Макарів, вул. Першотравнева, 65.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 3397 від 19.02.2009 р.